

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkehistoriske Samlinger 1988

Henry Ussing.

*Styrelsen for Selskabet for Danmarks
Kirkehistorie:*

Professor Jacob Balling
Afdelingsleder Knud Banning
Lektor Carsten Breengaaard
Professor K. E. Bugge
Lektor Th. Lyby Christensen
Adjunkt Knud B. Christoffersen
Professor Troels Dahlerup
Professor Leif Grane
Lektor Jørgen I. Jensen
Lektor Martin Schwarz Lausten, formand
Sognepræst Christian de Fine Licht
Cand.mag. Eva Louise Lillie
Professor Otto Norn
Arkivar Erik Nørr
Cand.theol. Alice Pontoppidan
Fhv. landsarkivar Anne Riising
Lektor Jørgen Stenbæk
Professor Anders Pontoppidan Thyssen
Provst Carl Trock

**Kirke
historiske
samlinger
1988**

**Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Carsten Breengaard,
Christian de Fine Licht
og Eva Louise Lillie.**

Kirke
historiske
samlinger
1988

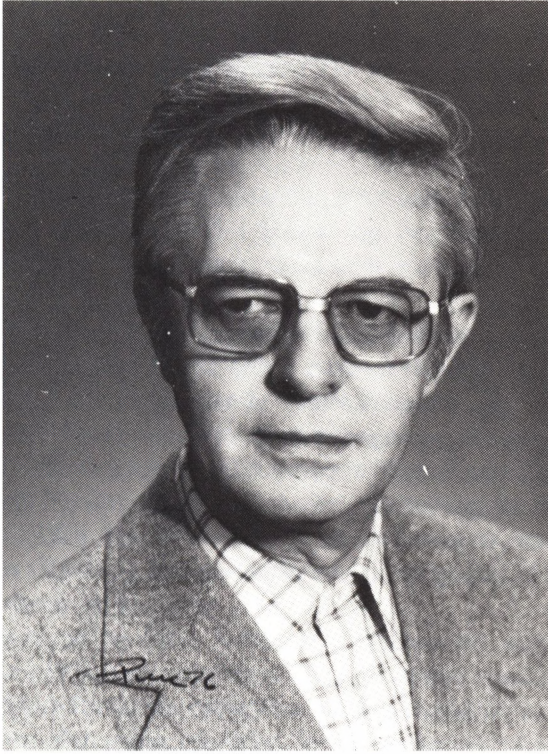
**Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s**

ISBN 87-89203-01-1

Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat.

Indhold

In memoriam Niels Knud Andersen. 22. november 1916 – 22. august 1987. Af Knud Banning	9
Regnum og sacerdotium i en Saxo-disputats – og hos Saxo. Af Carsten Breengaard	17
Lærdommens billeder. Sæbyværkstedets udsmykninger i fem nordjyske kirker. Af Eva Louise Lillie.....	33
»Dydefuld«, »gudfrygtig« och »føyelig«. Om fromhet och fromhetsideal i drottning Anna Catharinas (1575-1612) miljø. Av Bengt Arvidsson	85
Mariagrius og Brunellus. Et nyfundet latinsk digt. Af Urban Schrøder	103
Retssag 1689 ved Fleskum og Hornum Herredsting. Af Adolf Sommer Nielsen	113
Biskop Martensens optegnelser om visitatser i Stevns herred. Af Henning Heilesen.....	123
Grundtvigianisme og pietisme. Et Kalkar-brev. Af C. Rise Hansen.....	141
Konfirmationsordningen af 1909. En undersøgelse og vurdering til belysning af menighedsrådenes allerførste dage. Af Gertrud Iversen	145
Om Vilhelm Becks løn. Af P. G. Lindhardt (†)	177
Fra det lærde konvent. Seks breve om præster og præsteuddannelse. Af P. G. Lindhardt (†).....	179
1987 – En oversigt. Af Leo Kamstrup Olesen	195
Register	231

Niels Knud Andersen
Formand for
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie
1964-76

In memoriam

Niels Knud Andersen

22. november 1916 – 22. august 1987

af *Knud Banning*

Niels Knud Andersen var født i Marstal, hvor hans fader var smedemester. Han blev student i 1935 i Haslev og begyndte samme år det teologiske studium i København. Kandidat blev han i 1942 med et smukt laud.

I 1937 var Hal Koch blevet professor i kirkehistorie med Norden som sit særlige område. Han havde netop udsendt sit værk om den danske kirkes historie i den begyndende højmiddelalder, og naturligt nok holdt han i sine første semestre forelæsninger og øvelser over dansk kirkehistorie i middelalderen. Det fangede Niels Knud Andersens interesse, og han besvarede den prisopgave, det teologiske fakultet havde udskrevet i 1939. Her krævedes der en belysning af striden mellem ærkebisp Jens Grand og den danske krone på baggrund af modsætningen mellem dansk og kanonisk ret.

Udfordringen var markant. Kilderne til opgøret var udgivet af Krarup og Norvin i 1932, de er omfattende og detailrige, også andre kilder og en lang række forskeres opfattelse måtte naturligvis inddrages, og herhjemme var der ingen tradition for, at kirkehistorikere dyrkede gammeldansk og kanonisk ret. Men Niels Knud Andersen var uanfægtet af fordringerne, og afhandlingen vandt guldmedaille. Da den med enkelte ændringer og udvidelser blev udgivet 1943-44 under titlen »Ærkebiskop Jens Grand. En kirkehistorisk undersøgelse« (ialt 319 s.) viste det sig, at den var meget veloplagt og klart skrevet, et væld af detaljer var undersøgt og fremstod i en ny belysning. Til trods for de mange enkeltheder var der trukket ganske klare linier i den indviklede proces med mange udblik over den danske og den internationale kirke. Den unge forfatter skrev, som var det den naturligste sag af verden at sidde inde med et stort kendskab til kanonisk ret omkring 1300, og man fornemmer, at det har fascineret ham at sætte flere højdramatiske begivenheder i relief, f.eks. kongemordet i Finderup lade og Jens Grands flugt fra Søborg. Hans selvstændighed var også tydelig, han havde et andet greb om at skrive kirkehistorie end Hal Koch, der også var optaget af det danske samfunds almindelige udvikling og andre historikere og deres teorier. Men nye synteser udkastede Niels Knud

Andersen ikke, hverken nu eller senere, han begrænsede sig til sine kilder, og hvad man ved forskningens hjælp kunne udlede af dem om kirkens situation og historiens gang. Det var mere nøgternt, også mere tørt og fagligt, men ikke mindre fængslende.

Prisopgaven er fortsat grundlæggende, det gælder også et andet arbejde fra disse år, udredningen af kanonisk rets indflydelse på jyske lov 1241, trykt i »Med lov skal land bygges« 1942. Med et slag var Niels Knud Andersen altså rykket frem i forreste række af tidens unge historikere. Han offentliggjorde flere mindre afhandlinger i Dansk teologisk Tidsskrift, og da han efter eksamen var blevet universitetsadjunkt og havde udsigt til seks års videnskabelige studier, kunne man vente, at han ville udfolde sine middelalderlige kirkeretsstudier yderligere, men det kom til at gå anderledes. Sprog- og Litteraturselskabet havde gennem adskillige år udsendt seks bind af Povl Helgesens skrifter, det sidste i 1937 med et løfte om, at et kommentarbind ville udkomme »snarest muligt«. Men udgiverne var til års, bindet lod vente på sig, og åbenbart havde Niels Knud Andersen talenter, der kunne bruges til at indhente det forsømte. I hvert fald blev det ham, der skrev de indgående kommentarer til de enkelte skrifter i bind VII (1948), og det var tydeligt nok, at han var særdeles fortrolig med perioden. Det var også den, han fortrinsvis underviste i som adjunkt, og dermed fortsattes traditionen fra J. Oskar Andersen, der havde brillieret med sine kritiske studier bl.a. om kirkebruddet (1917) og Paulus Helie (1936).

Adjunkttiden sluttede Niels Knud Andersen i 1949 med forelæsninger og øvelse over de danske reformatorers bekendelse fra 1530, den såkaldte *Confessio Hafniensis*. Han blev derpå præst, først hjælpepræst ved Jesuskirken, og i 1951 residerende kapellan i Skovshoved. I 1954 lagde han sidste hånd på sin disputats »*Confessio Hafniensis*. Den københavnske Bekendelse af 1530. Studier i den begyndende Reformation«, et omfattende værk på ialt 473 sider. Den er et af de grundigste studier over denne bevægede periode, der har været offentliggjort her i landet. Den blev med det samme en klassiker, og det er den stadig – den åbnede øjnene hos mange for helt nye perspektiver og modsætninger i opgøret med den katolske kirke. Grebet om studiet af reformationstiden er anderledes end hos kildekritikeren J. Oskar Andersen, her er det »kristendomstypen«, der undersøges og beskrives, en betragtningssmåde, der formodentlig er påvirket af den ansete svenske kirkehistoriker Sven Kjöllærström i Lund, som Niels Knud Andersen havde studeret hos i 1946. Det er som bekendt tesen og ledetråden i værket, at det ikke var Luther selv og reformationen i Wittenberg, der især påvirkede de første danske reformatorer. De var Povl Helgesens

lærlinge, og med enkelte undtagelser var de inspireret af mere humanistiske og biblicistiske strømninger, der fra de sydtyske stæder og Schweitz havde bredt sig til de nordtyske byer. Artiklerne i den bekendelse, de fremlagde i 1530, analyseres indgående, hertil kommer naturligvis en detaljeret gennemgang af de danske reformatorers skrifter samt af reformationsbevægelsen i Nordeuropa og nogle af dens grene. Kendskabet hertil er overvældende og sikkert, fast og i et klart sprog argumenteres der for tesen, der vakte betydeligt opsigt dengang, og som stadig hævder sig, vel med enkelte modifikationer.

De retshistoriske skrifter og disputatsen gjorde det klart, at forfatteren var kirkehistorisk forsker af usædvanligt format, og da professor i kirkehistorie, dr. theol. Jens Nørregaard afgik ved døden den 26. juli 1953, var Niels Knud Andersen en selvskreven ansøger til det ledige embede. Men det blev en anden, dr. theol. Torben Christensen, som også disputerede i sommeren 1954, der blev foretrukket. Niels Knud Andersens fortjenester var dog så åbenlyse, at det var naturligt at søge et ekstraordinært professorat til ham, som blev oprettet i 1957. Det var en markant anerkendelse, og han fik nu tid til at fortsætte forfatterskabet. Det tilfaldt ham at skrive stykket om reformationsperioden i Skandinavien og Østersøområdet til *The New Cambridge Modern History* (II, 1958), og kort efter præsenterede han endnu et stort arbejde, nemlig afsnittet om senmiddelalderen 1241-1513 i »Den danske Kirkes Historie«, bd. II og III (1962, 1965). Med sit vidtstrakte kendskab til senmiddelalderens kilder og til forskningen var han selvskreven til at skrive om denne ofte noget forsømte og oversete tid. Fremstillingen følger kilderne og de traditionelle linier, det er den danske kirkes forhold til pavestol og kongemagt, der sættes i forgrunden, altså de store ærkebispesstridigheder omkring 1300 og den begyndende rigskirkedannelse under Valdemar Atterdag og dronning Margrete. Opgaven var bunden, men det skinner tit igennem, at Niels Knud Andersen sidder inde med et suverænt kendskab til perioden. F.eks. konstaterer han p. 211, at kirkens forhold under Margrete er stedmoderligt behandlet, og at »mange lokkende opgaver venter her på forskeren«. Ordene lyder vemodige, det var bl.a. studier over dronningens alterstiftelser, han tænkte på, og man må beklage, at han ikke selv fik skrevet om emnet. I stedet søgte han at få studenter til at gå i gang med opgaven, men uden synderligt held.

Hal Kochs død den 10. august 1963 kom uventet for os alle. For Niels Knud Andersen medførte det bl.a., at han nu overtog posten som bestyrer af Institut for dansk Kirkehistorie i den gamle herskabsvilla på Vodroffsvej nr. 8. Institutet var dengang fakultetets eneste, og selvom

det først var oprettet i 1956, havde der allerede udviklet sig en del traditioner, i høj grad præget af Hal Koch selv, der havde sin bopæl på 1. sal i villaen. Planer for institutets fremtid havde der altid været mange af, flere af dem var unægteligt højtflyvende og fantasifulde, men nu var det pludselig blevet et problem, hvordan institutet skulle fortsætte og efter hvilke linier. Naturligvis skete der forandringer, men meget blev bibeholdt, undervisningen, læsesalene, de private studieceller og ikke mindst de daglige og fælles frokoster for lærere, studenter og tilfældige gæster. Studenterne blev ved med at komme, det var dengang noget nyt, at et institut var åbent døgnet rundt og på alle ugens dage, og den dejlige have lokkede i sommertiden. Der kom tilmed flere og flere, og dengang var det ikke svært at skaffe offentlig og privat støtte til at udvide personale, biblioteker og lokaler. At institutet fortsatte med at trives, skyldes i høj grad den nye leders evne til at sætte i gang og trække unge talenter til, som ville studere og forske og derfor tålmodigt affandt sig med at blive placeret i obscure og noget fugtige kælderrum.

Naturligvis henlagde den nye forstander det meste af sin undervisning til institutet. Han holdt sig helst til dansk kirkehistorie, han vendte tit tilbage til de samme tema'er og emner, de var centrale og egnede for en større kreds af studenter – jeg kunne undre mig over, at han ikke søgte nye udfordringer, men det var nu ikke hans natur at gøre det. Men han knyttede gerne studenter til sig, som ville gøre en særlig indsats, og han fortsatte linien med at tage centrale emner op til behandling i flere semestre med det samme hold. Villa'en var velegnet til den slags, for i de mange rum var der plads til registranter, samlinger og arbejds hold af studenter. Med oprettelsen af kalkmaleriregistranten gik det således til, at daværende museumsinspektør, senere professor, dr.phil. Otto Norn henvendte sig til Niels Knud Andersen og foreslog, at man udnyttede institutet til at opstille et nyt og tiltrængt register med kort og fotos over samtlige motiver på Danmarks middelalderlige kalkmalerier, en såkaldt ikonografisk registrant. Norn foreslog også, at vi gennemgik de unike kalkmalerier i Rynkeby kirke på Fyn, og det var på hjemturen herfra, at Niels Knud Andersen og jeg bestemte os til at gå ind for forslaget. Dengang anede vi intet om, hvilke muligheder, der hermed var åbnede for studenter i teologi og flere humanistiske fag og for at få tilvejebragt et udstrakt nordisk samarbejde. Men de viste sig hurtigt, og jeg måtte derfor afslå Niels Knud Andersens forslag om at være med i arbejdet på en tilsvarende registrant over danske salmer, det andet store projekt fra tiden på Vodroffsvej. I nogle år havde Niels Knud Andersen haft en stor og trofast skare studenter til forskellige

øvelser over dansk salmehistorie, de dannede snart en særlig kreds med initiativlystne medlemmer, der i 1969 fik Niels Knud Andersen til at oprette »Salmehistorisk Selskab«, i 1971 begyndte man her at udgive »Hymnologiske Meddelelser«. Til arbejdet med salmeregistranten knyttes salmeforskeren Anders Malling, en lang række studenter og flere litteraturforskere fra det filosofiske fakultet. Det var altså en betragtelig kreds, Niels Knud Andersen formåede at samle om dette arbejde, uden hans initiativ var det ikke kommet i gang, og uden ham havde det heller ikke udviklet sig så frodigt.

Meget lykkedes i disse år, men ikke alt blev realiseret, som det var tænkt. Niels Knud Andersen havde særdeles gode kontakter med nordiske kirkehistorikere, og i 1966-68 blev der på hans initiativ holdt en række velbesøgte konferencer i Sverige om kirkehistoriske emner. Allerede på det første møde i Båstad blev der nedsat et udvalg for fællesnordisk kirkehistorisk forskning, som han blev formand for, og i 1968 besluttedes det i Sigtuna at udvikle en kontinuerligt arbejdende institution under ledelse af en bestyrelse med ansete navne og et særligt sekretariat. Men det viste sig kun muligt at opnå nordisk støtte til enkeltprojekter, ikke til noget institut. Resultatet blev flere skrifter af fællesnordisk interesse, men samarbejdet blev ikke så stadigt, som Niels Knud Andersen havde tænkt. Da ledelsen efter nogle år blev forlagt fra København, blev initiativerne mere sporadiske, og det har de været siden.

Efter Hal Kochs død overtog Niels Knud Andersen også hvervet som formand i »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie«. Han og jeg havde i fællesskab redigeret »Kirkehistoriske Samlinger« efter Bjørn Kornrupps død i 1957. Vi arbejdede godt sammen, nok fordi vi var så forskellige. Niels Knud Andersen var meget liberal og ville helst ikke afvise manuskripter, han var den rare af os to og bestemt ikke redaktøren med den røde blyant. Vi havde tiden med os, den historiske interesse blomstrede, medlemsskaren voksede hastigt, og da den fik tilbud om at købe »Kirkehistoriske Studier« med rabat, var den snart forøget til det tredobbelte. Også mange studenter meldte sig ind, der blev udskrevet flere prisopgaver på niveau med universitetets, flere af dem fik udmærkede besvarelser. Niels Knud Andersen skrev dog ikke selv til Kirkehistoriske Samlinger, hans afhandling »Aleneste Gud i Himmerig. Bidrag til reformationstidens salmehistorie« i årgang 1980, side 75-94, er desværre en enlig svale, men flere af hans studenter fik offentliggjort dygtige arbejder. Han var en årvågen og ihærdig formand for Selskabet, også efter at han var fratrådt i 1976, var han stærkt optaget af dets trivsel. Når alt ikke var, som han ønskede det, kunne han bruge stærke

ord, og han blev ved med at gentage dem, indtil forholdene var bragt i orden efter hans hoved. Selskabet er ham megen tak skyldig for denne indsats, og det var naturligt, at årgang 1976 af Kirkehistoriske Samlinger blev formet som et festskrift til hans 60-årsdag.

I 1971 var det forbi med det frie liv på Vodroffsvej. Hele fakultetet blev opdelt i institutter og samlet i Købmagergade 44-46, vi flyttede fra den gamle villa og indgik i det mere anonyme Institut for Kirkehistorie. Universitetslivet blev mærket af store forandringer i de år, og Niels Knud Andersen ønskede mere frihed til at skrive, nogle år forinden var han fratrådt som institutbestyrer. Han ville altid gerne have god tid til sine studenter, han havde nok at gøre med at holde de ihærdige salme-folk til ilden semester efter semester, og de mange administrative detaljer, uundgåelige for en bestyrer, morede ham bestemt ikke, han kunne have svært ved at træffe nødvendige beslutninger. Han blandede sig ikke i, hvad vi andre arbejdede med, og det var der heller ikke tid til. Men naturligvis ville han være orienteret om projekter og andre initiativer på instituttet. Følte han sig forbigået, kunne han være barsk, og så var den ellers så sagtmødige institutleder bestemt ikke nem at være i stue med. Til gengæld var han glad for en lejlighed til at følge arbejdet, f.eks. når et godt studenterhold skulle rundt i landet og se på kirker. Studenterne satte pris på at være sammen med ham ude i kirkerne og om aftenen, når det fæg med rappe bemærkninger om alt andet end teologi og kirkelig kunst.

Herefter publicerede han også mere, nu kom der bidrag til festskrifter, anmeldelser og en del artikler i »Hymnologiske Meddelelser«, de vægtigste er vel »Nun freut euch, lieben Christen gmein« på dansk og svensk« (1973), »Kollekterne i Hans Tausens Salmebog. Om den ældste danske kollektserie« (1977) og »Hvem har redigeret vor første Salmebog?« (1981). Det var reformationstidens salmedigtning, der optog ham, og naturligvis blev det ham, der udarbejdede kommentarerne til de to smukke faksimileudgaver, som udsendtes i 1972 og 1983 af Universitetsjubilæets danske samfund, Ludwig Dietz Salmebog fra 1536 og En ny Psalmebog fra 1553 (I-II, også kaldt Hans Tausens salmebog). Disse kommentarer er overordentligt grundige, det er mere end spændende at følge de sprænglærde analyser af disse gamle salmebøgers tilblivelse og de enkelte salmers udvikling, navnlig da på reformationstiden. Kommentarerne er skrevet i et knapt sprog, fordi stoffet er overvældende og kompliceret, det er klart, at forfatteren kender tiden og dens kirkelige litteratur, som kun få har gjort det, og at han har stor kærlighed og veneration for disse gamle salmer og salmebøger. Det er også mere traditionel salmehistorie, der skrives, men unægteligt på et

højt niveau. Jeg undrede mig dengang over, at han ikke brugte megen plads til at karakterisere de to salmebøger og deres egenart f.eks. ved at sammenligne dem med andre lutherske salmesamlinger fra ind- og udland – af forfatteren til »Confessio Hafniensis« med de nye og vide perspektiver ville man have ventet sig en hel del af den slags. Hans forklaring var naturligvis, at det ikke var den opgave, der skulle løses her, for det var ikke bekendelser med en velovervejede teologi, der analyseredes, men udvalg af salmer, hvor tilfældigheder og praktiske hensyn spillede en rolle. Men selvom Niels Knud Andersen havde et irenisk sind og hellere ville tale om personer og fromhed end om teologiske motiver og positioner, fik han ikke lov til at forbigå kirkelige divergenser, i hvert fald ikke i det 16. århundrede. Til »Københavns Universitet 1479-1979« bd. V om det teologiske fakultet skrev han afsnittet om årene 1479-1597, hvor det kirkelige opgør og vanskelighederne med at etablere universitetet i en stat, som nu havde fået en luthersk bekendelse, selvfølgelig er fremtrædende.

Engang imellem var det nødvendigt for Niels Knud Andersen at gøre sig fri af hverdagen og dens rutiner. Når han måtte opponere ved en disputats, kunne man få indtryk af, at hans nætter og dage gik med at overveje hovedtræk og detaljer, og så snart døren til hans kontor var lukket, ville han gennemgå sine ræsonnementer og debattere dem. Det kunne tage tid, for han gik op i det, som om der ikke var andet, der var værd at tage sig til i disse uger, hverken for ham selv eller for hans tilhører. Var afhandlingen om et emne, han selv var fortrolig med, var han tydeligt nok i sit es, når han stod i disputatsauditoriet. Anerkendelse af et værks reelle fortjenester skortede det ikke på. Men fakultetets tradition for at skære ind til benet blev også holdt i hævd, og det så markant, at det overraskede en hel del, der kendte hans ubehag ved alt for drastiske og kategoriske standpunkter. Ved disse lejligheder blev der ikke set gennem fingre med svagheder og mangler, og han var ubarmhjertig, hvis han fandt, at doktoranden slap fodfæstet i sine kilder og begav sig på vandring i spekulationernes verden. Vi, der har mødt ham som opponenter, vil næppe glemme hans indsats for at sætte vore arbejder i relief, og hvad vi lærte af det.

Niels Knud Andersen var medlem af flere lærde institutioner i ind- og udland, bl.a. Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Det kgl. danske selskab for Fædrelandets Historie og Kungliga Humanistiska Vetenskabsamfundet i Lund. Han var formand for fællesudvalget for historisk forskning, i en årrække medlem af Præstehøjskolens bestyrelse og bestyrelsen for Folkekirkens mellemkirkelige Råd samt af bestyrelsen for J. Oskar Andersens legat. Han var knyttet til Kirkeligt Cen-

trum, medlem af hovedbestyrelsen fra 1957 og formand 1966-69, han var med i Kirkeligt Centrums salmebogsudvalg, hvor han – bl.a. sammen med et par af sine tidligere studenter – udarbejdede '78 tillægget til Den danske Salmebog, der har været brugt ganske meget. Han og fru Emmy, som han blev gift med i 1944, åbnede gerne deres smukke hjem i Rungsted til festligt samvær med kolleger og studenter. På Institut for Kirkehistorie hørte han til, og han fortsatte med at komme, efter at han havde taget sin afsked ved udgangen af august 1986. Han havde da fået nogle vanskeligheder med sin hals, som snart nødvendiggjorde en intensiv behandling. Lidt efter lidt blev det klart, at den måtte gentages og fortsætte, i perioder svigtede stemmen, han begyndte at føle sig træt og frasagde sig opgaver, han havde påtaget sig for institutet. Man kunne ikke se på ham, at sygdommen udviklede sig, han holdt sig pertentlig og præsentabel som altid, endnu få uger før sin død ferierede han i huset på Ærø, som han og hans familie altid søgte til. Dødsfaldet kom overraskende for os, vi havde længe håbet, at sygdommen kunne holdes i ave og måske overvindes. Niels Knud Andersen blev begravet fra Rungsted kirke den 29. august. Her var vi mange med, der havde haft ham som kollega eller lærer, for mig var dette også afslutningen på 34 års venskab og mange års nært samarbejde om væsentlige opgaver.

Regnum og sacerdotium i en Saxo-disputats – og hos Saxo

af Carsten Breengard

Inge Skovgaard-Petersens disputats *Da Tidernes Herre var nær. Studier i Saxos historiesyn*¹ er et mangfoldigt værk. Undertitlens præcisering af, at der er tale om studier, er ganske præcis. Men som så ofte set, kan studier være svære at holde sammen. Der er i genren studier en fare for det upræcise, det udglidende. Det er f.eks. ikke sjældent forbundet med vanskeligheder at afgøre, om Inge Skovgaard-Petersen arbejder som litteratur-analytiker eller som historiker.

Inge Skovgaard-Petersen lægger ikke skjul på sin baggrund, og der er da også kommet noget meget grundtvigsk over bogen. Som hos den Gamle bliver vi ført hid og did i åndshistorien omkring aksens: det norrøne – det kristne, historisk anskuet. I en vis forstand kan man sige, at Inge Skovgaard-Petersens tese om, at der er *sammenhæng* mellem Saxos behandling af det norrøne og det kristne, korresponderer med den grundtvigske forestilling om *menneske først – og kristen så*. Men hvor der hos Grundtvig er tale om en *anskuelse*, der som sådan måske ovenikøbet kan vinde i ynde ved nogen uklarhed, må der selvsagt i en disputats være tale om en *tese*. En sådan skal jo sandsynliggøres, og hvad dette angår, har Inge Skovgaard-Petersens lyst til åndshistorisk rummelighed og mangfoldighed efter min mening sejret over forpligtelsen til præcision. Dér, hvor konklusionen skulle skinne i sit vakreste lys, nemlig i bogens afsluttende ord (s. 255), mener forfatteren at kunne udtrykke karakteren af *sammenhængen* i *Gesta Danorum* ved at forbinde de afsluttende ord af Markus' sædemandslignelse, »Den, som har øren at høre med, han høre« (Mark. 4,9) med den paulinske eskatologiske løfte om kommende klarhed: »Nu ser vi jo i et spejl, i en gåde, men da skal vi se ansigt til ansigt; nu kender jeg stykkevist, men da skal jeg kende fuldt ud, ligesom jeg jo selv er kendt fuldt ud« (1. Kor. 13,12). I dette løfte om (kun) eskatologisk klarhed – og løftet er jo reelt kun et håb – kommer Inge Skovgaard-Petersen til at flytte den dunkelhed, hun mener ligger i Saxos værk, over i sit eget. Når Inge Skovgaard-Petersens pointe er, at Saxos pointe er spejl, gåde og stykkevis, er det faktisk legitimeret, at bevisførelsen foregår i det dunkle. Jeg ville gerne her og nu have været ført til det punkt, hvor jeg så ansigt til ansigt, men det er efter min mening ikke sket.

Det værk, der i vort århundrede har stået i centrum af beskæftigelsen med Saxo, er Curt Weibulls disputats fra 1915, *Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridsens död till Knut VI*. På baggrund af den hidtidige forsknings tillid til Saxo som berettende kilde satte Curt Weibull sig for at undersøge Saxos eget kildegrundlag. Overalt inden for det område, Curt Weibull analyserede, fandt han, at Saxo havde brugt – og oftest misbrugt – kilder, som den moderne historiker selv besad. Curt Weibull måtte derfor konkludere: »Vetenskapen har endast ett att göra: at för vinnande av kunskap om detta skede av Danmarks historia bortse från vad Saxo berättar. Detta saknar allt värde härför; det äger värde endast för kännedomen om Saxo såsom historieskrivare och såsom uttryck för en partiuppfattning en mansålder efter händelserna«. ² Denne Curt Weibulls konklusion sætter, sammen med Lauritz Weibulls bestemmelse af den partimæssige (ideologiske) problematik i afhandlingen *Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo. Grunddrag i Danmarks historia under det 12. århundradet*, 1928, dagsordenen for Inge Skovgaard-Petersens studier: Hun giver sig i kast med den af Curt Weibull præciserede opgave, nemlig at behandle Saxo som historieskriver (*Gesta Danorum* som levning), og selv om hun prøver at vise, at Curt Weibull på konkrete punkter var overdreven kritisk i sin opfattelse af Saxos værdi som beretning, befinder arbejdet sig på væsentlige punkter helt inden for Curt og Lauritz Weibulls univers.

Den problemstilling, der i særlig grad må påkalde sig en kirkehistorikers opmærksomhed ved læsningen af Inge Skovgaard-Petersens Saxo-disputats, er behandlingen af forholdet mellem *regnum* og *sacerdotium* ifølge *Gesta Danorum*. Jeg skal ikke søge at dække problemstillingen i alle dens aspekter, men udtage enkelte eksempler til belysning, dels af hvor problematisk afhængigheden af weibullerne er, dels af at det undertiden kan være vanskeligt at afgøre, hvornår Inge Skovgaard-Petersen arbejder som litteraturhistoriker, dvs. hvornår hun analyserer Saxo under en litterær synsvinkel, og hvornår hun er interesseret i at få noget at vide om begivenheder og personer.

Mit første eksempel er behandlingen af Saxos fortællinger om henholdsvis det sjællandske oprør 1135 og striden om besættelsen af (ærke)bispesædet i Lund 1137-38. Inge Skovgaard-Petersen hævder vedrørende 1135-oprøret, at Eskil først gik i ledtog med Peder Bodilsen og siden gjorde sin egen sag til alle sjællænderes ved at påberåbe sig »kirkens frihed« (s. 96). Men det står der jo ikke hos Saxo! Der står *sub*

titulo libertatis,³ og hvad det er for en *libertas*, bliver man så – frihed er jo et taknemmeligt ord – nødt til at ræsonnere over. Det gør Inge Skovgaard-Petersen imidlertid ikke, hun overtager mekanisk den ordinære Lauritz Weibull-tolkning, ja, tror tydeligvis, at den står direkte i Saxos tekst. Jeg har i min disputats⁴ drøftet problemstillingen, og uden at ville hævde, at jeg har sagt det sidste ord i sagen, var det vel at forvente (disputatser skal jo være forskningsajour), at min behandling af sagen havde sat en alarmklokke i gang over for en mekanisk gentagelse af Lauritz Weibull. Ikke mindst i betragtning af, at Inge Skovgaard-Petersen i sin Indledning skriver, at det kom »som et veritabelt chock da kirkehistorikeren Carsten Breengaard i 1982 gik til angreb på hele syntesen på grundlag af en ny læsning af de Lundensiske nekrologier, som var Lauritz Weibulls pièce de résistance. Grundlaget for teorien smuldrede bort ...« (s. 18). Når Lauritz Weibulls forståelse af Saxos *libertas* hos Inge Skovgaard-Petersen ikke er smuldret det mindste, viser det, hvor let weibullernes autoritet omvekslede formodninger til indiskutable kendsgerninger.

Men der er andre problemer i behandlingen af det sjællandske oprør. Ligeledes på s. 96 anføres det, at Saxo muligvis forudsætter, »at hans læsere, først og fremmest Anders Sunesen og Valdemar Sejv, kender de nærmere omstændigheder, og da historien lå 1-2 generationer tilbage før Saxo skrev sit værk kan de store træk i skildringen af situationen skyldes at det ikke er nødvendigt at kende mere til årsagerne for at følge med i handlingen.« Her behandles Saxo som historisk kilde til begivenheder i 1135. Men på s. 118 skriver Inge Skovgaard-Petersen: »Med hensyn til Saxos udnyttelse af den sidstnævnte kilde (: Roskildekrøniken) er det svært at ryste følgende tanke af sig: der er stor lighed mellem den opstand Peder Bodilssøn rejste i 1120-erne i Roskildekrøniken og hvad Saxo fortæller om samme herres kamp sammen med Eskil i 1130-erne; i begge tilfælde påberåbtes kirkens frihed. Hvis der faktisk havde fundet to rejsninger sted inden for den periode krøniken dækker, er det sært at den kun nævner den ene – oprør mod Erik Emune ville da lige have været vand på dens mølle. Den tidligere nævnte fejl, at Saxo lader Peder Bodilssøn dø i Erik Emunes tid, tyder på at han ikke har haft noget særligt godt kildemateriale til denne opstand. Mon han dog ikke har flyttet 1120-opstanden 10 år frem i tiden for at forbinde den med Eskils entré i Danmarkshistorien?« I dette sidste citat får vi en ganske anden forklaring på Saxos fortælling om det sjællandske oprør. Det, der fører til, at Saxos beretning nu alene betragtes under en litterær (kompositorisk) synsvinkel, er påstan-

den om, at der i Roskildekrøniken vedrørende 1124⁵ og hos Saxo vedrørende 1135 påberåbes »kirkens frihed«. Men som Saxo ikke gør det vedrørende 1135, gør Roskildekrøniken det ikke vedrørende 1124. Her fører en dobbelt fejllæsning til, at det bliver ganske uklart, hvordan Inge Skovgaard-Petersen egentlig forstår Saxos sjællandske oprør. Er det en beretning, eller er det fiktion?

Jeg forstår heller ikke Inge Skovgaard-Petersens påståede kildekritiske behandling af ærkesædestriden 1137-38. Problemet er forholdet mellem Roskildekrøniken⁶ og Saxo.⁷ Når man skal skrive begivenhedshistorie, må man vælge kilde, det er klart nok. Men, hvad Inge Skovgaard-Petersen skriver vedrørende denne sag, er uklart. I note 2 på s. 281 hedder det, at »Saxos fremstilling står her i stærk modsætning til Roskildekrøniken, som dog selv er så uklar at Saxo ikke har behøvet at følge den«. *Behøvet*, hvad er det for et kildekritisk kriterium? Jeg er, som jeg senere skal vende tilbage til, på mange punkter enig med Inge Skovgaard-Petersen i, at Curt Weibulls behandling af Saxo er noget udvendig, men her tror jeg nu ikke, at der er meget at gøre. Der kan principielt være noget rigtigt i Inge Skovgaard-Petersens kritiske spørgsmål vedrørende Roskildekrøniken: »Kan alene kildernes tilblivelsestid afgøre deres værdi?« (s. 108), men når hun så umiddelbart efter (s. 109) giver sig ind i tendensovervejelser vedrørende Saxo, der skal afdække, at det er 1200-talsideologi, der styrer hans skildring af 1137-38 – og det skal jo nok passe, da dette er tilfældet vedrørende bispeindsættelserne i Roskilde 1158 og Lund 1177 – hvad bliver der så ud af forsøget på at restituere Saxo som kilde over for Roskildekrøniken? Men det er måske også her splittelsen mellem historikeren og litteraturanalytikeren, der kommer til syne?

Også i Inge Skovgaard-Petersens behandling af 1160'ernes skisma møder vi et ikke overbevisende forsøg på at neutralisere Curt Weibulls hyperkritik over for Saxo. Inge Skovgaard-Petersens karakteristik af Saxos fortælling som »en stor apologi for at Valdemar holdt på den forkerte hest, at Saxo fra først til sidst vidste at Valdemar i flere år var skismatiker og at Absalon fulgte ham i tykt som i tyndt; opgaven var derfor at forklare hvordan det kunne gå til og finde formildende omstændigheder« (s. 112) adskiller sig nemlig ikke afgørende fra Curt Weibulls opfattelse, og når hun med tydelig adresse til Curt Weibull fortsætter, at »Saxo bliver ikke mindre tendentiøs i dette lys, men der er forskel på tendens og løgnagtighed«, så er det slet ikke nok til at bryde ud af det weibullske univers. Det, der efter min mening kunne problematisere Curt Weibull, er ikke en noget løs distinktion mellem *tendens* og *løgn*, men en påvisning af, at Curt Weibull i sin kildekritiske

behandling af Saxo – på grund af en fejlagtig forestilling om århundredets partier – rendyrker en enkelt problemstilling (skismaet) og derved absolutterer den. Curt Weibull har utvivlsomt ret i, at Saxo i mangan detalje er fuld af løgn, men når Saxo alligevel han anvendes til en bred belysning af Danmarkshistorien, skyldes det, at hans proportioner i fortællingen synes at svare ganske godt til, hvad vi kan se ved brug af andre kilder. Det, det drejer sig om ved brugen af den noget sene beretter Saxo, er altså inden at have etableret en adækvat forståelse af, hvad det 12. århundrede overhovedet drejer sig om. Curt og Lauritz Weibull formodede som bekendt, at det drejede sig om gregoriansismen, men det gjorde det, som jeg skal vende tilbage til om lidt, ikke!

I hvor høj grad, Inge Skovgaard-Petersen i spørgsmålet om århundredets hovedtema er fanget ind af weibullernes gregoriansisme, fremgår måske tydeligst netop af behandlingen af Saxos beretning om 1160'erne. I andet afsnit s. 136 præsenteres vi for en konfrontation mellem Eskil og Valdemar med Absalon som mellemmand. Udgangspunktet i Inge Skovgaard-Petersens referat af Saxo er den berømte strid om Eskils borg. Inge Skovgaard-Petersen skriver, at »Eskil kræver uindskrænket lydighed af den underordnede biskop, også når det gælder kamp mod kongemagten«, og lidt senere i samme sammenhæng: »Eskil vil ikke anerkende kongen som overordnet«, og så fortsætter hun: »den troskabsed til landets verdslige herre som ærkebiskoppen vel også må have aflagt kommer i anden række i forhold til hans kirkelige opfattelse«. Men referatet af Saxo er ikke rigtigt, og derfor bliver Inge Skovgaard-Petersens opfattelse af Saxos forestillinger om det rette forhold mellem *regnum* og *sacerdotium* også misvisende. Ordvekslingen mellem Eskil og Absalon er hos Saxo placeret efter beretningen om kongens støtte til Occos indsættelse som biskop i Slesvig.⁸ Og derfor handler ordvekslingen mellem Eskil og Absalon heller ikke om nogen »kirkelig opfattelse« efter hvilken ærkebispens sådan i almindelighed ikke skal være underordnet kongen. Det er overhovedet så uklart, som det kan være, at sige, at »Eskil ikke vil anerkende kongen som overordnet«. Det, Eskil ifølge Saxo ikke vil anerkende, er kongens indsættelse af bisper. Og det tror Saxo – fra sin 1200-talsposition – at vide, at Eskil helt uden videre er i sin gode ret til. For at komme videre i sin Valdemar-apologi, dvs. for at markere, at ansvaret for konflikten var Eskils, har Saxo derfor brug for en konflikt af ren politisk karakter. Som sådan fungerer borg-striden. Og her har Saxo naturligvis slet ikke brug for nogen Eskil-Absalon-dialog om over- og underordningsforholdet mellem *regnum* og *sacerdotium*, her var der tale om klokkerent oprør. At Inge Skovgaard-Petersen ikke desto mindre tror,

at Eskils og Absalons samtale om *regnum* og *sacerdotium* hører hjemme i forbindelse med borg-episoden, vidner om *inertien* i de weibullske positioner.

Et af hovedproblemerne i dette århundredes forskning over det 12. århundrede har været tegningen af Eskil-skikkelsen. Dette problem er også centralt for Inge Skovgaard-Petersen, der som sit bidrag hævder, at Saxo benytter skildringen af Starkad til at tegne Eskil: »Det er imidlertid min påstand at Eskil repræsenterer mere end et litterært forbillede for Saxo, men at forholdet mellem Starkad og Eskil skal ses i lyset af den middelalderlige figuraltolkning, således at den ældste forudsiger et problem som den yngre skal løse. Når det drejer sig om et hovedpunkt i middelalderen, *regnum contra sacerdotium*, er Saxos synspunkt kendt og dukker op i alle mulige forklædninger i hans værk. Som repræsentant for romerkirken med dens krav på forrettighed for det verdslige regimente kan ingen anden end Eskil komme på tale« (s. 178). Jeg skal gerne vedgå, at jeg er uden kvalificerede forudsætninger vedrørende Starkad-skikkelsens norrøne kilder, men denne brist har næppe betydning for det, der her skal drøftes, nemlig Starkad-Eskil-parallellen som element i Saxos *regnum-sacerdotium*-problematik. At figuren *parallelitet* overhovedet er en farlig sag viser sig allerede på et elementært plan, når Inge Skovgaard-Petersen ser en forbindelse mellem fortællingen om den sårede Starkad (s. 142) og evangelisten Lukas' lignelse om Den barmhjertige Samaritan (Luk. 10,30-35) (s. 168; s. 172). Den sårede Starkad konfronteres hos Saxo med fire personer, men når Inge Skovgaard-Petersen (s. 168) skriver, at den ilde tilredte jøde i Lukas' lignelse »først blev hjulpet af den sidste af de fire personer, der kom forbi«, så er det faktisk forkert. Samaritanen var den tredje, der kom forbi! Jamen er der så, som Inge Skovgaard-Petersen hævder s. 172, tale om, at Lukasevangeliet er forbilledet? Når fortællingerne er forskellige såvel i indhold som i form, hvad er det så for en metode, der tilsiger ret til paralleliseringer?

Fast grund under paralleliseringen prøver Inge Skovgaard-Petersen at skaffe sig på s. 168-69 ved at hævde en forbindelse mellem Eskil og Herisvad kloster. Da det stærkeste argument imidlertid ikke bliver mere end et »vistnok« (s. 168), synes jeg, at det er sand, hun bygger på, og den slags byggeri frarådede allerede evangelisten Mattæus (7,24-27). Men ikke desto mindre: allerede tre sider inde i afsnittet *Hvem var Starkad?* mener Inge Skovgaard-Petersen at kunne konkludere, at »Med Eskils skikkelse for øje kunne Saxo tegne et fyldigt portræt af Nordens største oldtidshelt« (s. 172). Men hvilke argumenter udover

det usikre Herisvad bygger denne konklusion på? På s. 170 anføres, at de begge levede længe, dog mener Inge Skovgaard-Petersen, at »Den mest iøjnefaldende lighed ... er deres forhold til kongerne.« Den første parallelisering (s. 171) drejer sig om to Saxo-tekster, hvor slag omtales, og hvor Starkads flugt og fejhed afsløres i den første, men hvor det, som Inge Skovgaard-Petersen siger, »Ganske vist« *ikke* fremgår af den anden tekst, »at Eskil fulgte kongen i den latterlige flugt«. Jeg er mystificeret! Det er jeg også, når Inge Skovgaard-Petersen på samme side endnu engang lader Saxo forbinde Eskil med *libertas ecclesiae*: »Under påberåbelse af kirkens frihed skifter han side under borgerkrigen og følger kun Valdemar når de har fælles interesser«. Jeg kan ikke finde et sådant sted hos Saxo! Jeg er bange for, at Saxo også her er læst på baggrund af de weibullske ideologiske antagelser og formodninger. – Et andet argument angives at være »foragten for de tyske skikke« (s. 171). Den foragt, der her er tale om, må vel være hos de *litterære* skikkelser Starkad og Eskil i *fortællingerne* i *Gesta Danorum*, som Inge Skovgaard-Petersen taler om på s. 170. Men på s. 171 optræder der en »Eskil (som) havde grund til at forholde sig skeptisk over for den tyske kejser. Ligesom både forgænger og efterfølger på ærkestolen i Lund måtte han altid være på vagt over for Hamburg/Bremens krav om restitution af det gamle ærkestift, navnlig når kravet fra tid til anden blev støttet af kejseren«. Og lidt senere hedder det: »Derfor måtte han også se med skepsis på de danske kongætlinge der søgte hjælp i Tyskland; om han faktisk medregnede Knud Lavard er ikke sikkert, hvorimod hans voksende fjendskab mod Sven Grathe blandt andet hang sammen med dennes tyske interesser«. Men hvad er nu dette for en Eskil? Det kan ikke være Saxos, altså den *litterære*, for skikkelsen i Eskil-fortællingerne i *Gesta Danorum* er overhovedet ikke optaget af disse forhold. Man sidder tilbage med en fornemmelse af, at Inge Skovgaard-Petersen på en uklar måde bygger påstanden om den litterære figur på elementer, der slet ikke optræder i den litteratur, som hun foregiver at tolke. – Det sidste argument for synspunktet er Eskils påståede »vedholdenhed i gammeldags nøjsomhed« (s. 172). Saxos Starkad spiser rå og fordærvelige ting, og om Eskil skriver Inge Skovgaard-Petersen: »Eskils vedholdenhed i gammeldags nøjsomhed – hvilket ikke forhindrede ham i at vise en passende levemåde når han tog imod gæster i ærkebispegården med bl.a. mundskænk og kældermester – fremgår *ikke* af det bevarede kildemateriale men det er en naturlig følge af hans tilslutning til cistercienserordenen.«⁹ Og problemet er her ikke blot, at *Necrologium Lundenses* oplysning om, at Eskil havde såvel mundskænk som kældermester, suverænt tilsidesættes ved hjælp

af en almenbetragtning om cistercienserordenen, som Eskil slet ikke var medlem af. Hovedproblemet er, som ovenfor, at Inge Skovgaard-Petersen overtræder reglerne for litterær analyse.

Middelalderlig figuraltolkning er tydeligvis en forestilling, der har besnæret Inge Skovgaard-Petersen, men det er mindre tydeligt, at hun har sandsynliggjort forestillingens berettigelse vedrørende ærkebiskop Eskil, og jeg kan derfor heller ikke se, at den, som hun lover s. 178, kaster lys over problemstillingen *regnum* og *sacerdotium* hos Saxo.

Det prøver Inge Skovgaard-Petersen afslutningsvis at gøre i *Konklusionen*, og til denne vil jeg nu vende mig. Det ligger i mine allerede fremførte bemærkninger til behandlingen af 1120'erne og 1130'erne, at jeg mener, at Inge Skovgaard-Petersen er mere optaget af *regnum-sacerdotium*-problematikken, end Saxo synes at være. Ihvertfald på andre præmisser. Inge Skovgaard-Petersen indlæste forestillinger om *libertas ecclesiae*, som der ikke synes dækning for. Den samme kritik er efter min mening relevant over for behandlingen af Starkad-Eskil-problemstillingen. Jeg påstod vedrørende det sjællandske oprør, at tolkningen var afhængig af Lauritz Weibull, altså absolutteringen af den gregorianske *regnum-sacerdotium*-konflikt. Dette synes også at være tilfælde i *Konklusionens* behandling af temaet. S. 246-47 fremfører Inge Skovgaard-Petersen nogle refleksioner over Saxos brug af begreberne *potestas* og *auctoritas*: »I GD er der ingen tvivl om at kongen kunne udøve *auctoritas* og at det på ingen måde var kirkens specielle domæne«. Hvad er indholdet af dette udsagn? Ønsker Inge Skovgaard-Petersen hermed at sige noget om *regnum* og *sacerdotium* hos Saxo? Er det tilfældet, implicerer det, at Saxo bruger begrebet *auctoritas* mod en gelasiansk-gregoriansk tradition. Men gør han det? Jeg tror det ikke. Jeg tror ikke, han siger noget om *regnum* og *sacerdotium*, for Saxo synes at være helt upåvirket af de politiske teologers distinktioner. Da pave Gelasius i 494 i et brev til kejser Anastasius som den første anvendte distinktionen til at bestemme forholdet mellem *regnum* og *sacerdotium*, hentede han den fra den romerske forfatningsrets syn på forholdet mellem magistraten (*potestas*) og senatet (*auctoritas*). Gelasius erobrede altså en civil distinktion. Saxo gør, så vidt jeg kan se, det samme. Kongen er for Saxo, som Inge Skovgaard-Petersen selv påpeger, lovgiver, og derfor er der en parallel med det romerske senat. Og da det altså drejer sig om at udstyre kongen med lovgivningsautoritet, må fronten ved brugen af *auctoritas*-begrebet være dem, der i Danmark havde tradition for at besidde lovgivnings-autoriteten. Og det var selv-

følgelig ikke *sacerdotium*, men tingene, de stormandsdominerede ting.

Efter min mening er det også et eksempel på Lauritz Weibull-inspireret idéhistorie, når Inge Skovgaard-Petersen finder det rimeligt at parallelisere *Gesta Danorum* med kong Sverres tale mod bisperne. Sverre taler virkelig *mod* bisperne, han vil sikre sig styret over kirken. Men det vil Saxo da ikke. Når Inge Skovgaard-Petersen prøver at underbygge påstanden med en parallelisering mellem Sverres tale og Saxos ord om Harald Hén, må det også afvises. Saxos ord¹⁰ svarer i virkeligheden ganske nøje til den fordring, som Gregor VII den 6. nov. 1077 rettede til netop Harald Hén: »Det er vor vilje, og vi opfordrer dig faderligt til, at du i alt og frem for alt våger over, at den (: kirken) bliver hjulpet og beskærmet. Thi hvis man ikke gør modstand mod dette, er det så ikke det samme som at benægte troen?«.¹¹ Her udtrykkes den middelalderlige katolicismes enhed af tro og gerninger med en klarhed, som gør enhver inddragelse af det nytestamentlige Jakobsbrev – for da slet ikke at tale om Luther! – ganske overflødig (s. 56-58).

Saxos anliggende er det kristne fædreland, ikke *regnum* og *sacerdotium* i deres indbyrdes forhold. Saxos front er det, der truer det kristne fædreland, de gamle store slægters skalten og valten. I denne hovedsag er hans horisont det 12. århundredes trusler, ikke mindst borgerkrigens kaos. Forholdet mellem *regnum* og *sacerdotium* er hos Saxo ikke reguleret på nogen teoretisk kvalificeret måde. Saxo ønskede kun at blænde ættesamfundet, og det gjorde han ved at lade fædrelandets to lys, Valdemar og Absalon, stråle over al måde. Det er naturligvis rigtigt, at forestillingen om *lumen* blev brugt af teoretikerne blandt de politiske teologer i begge de europæiske lejre. Men igen tror jeg ikke, som Inge Skovgaard-Petersen gør det på s. 240, at der i Saxos brug ved Valdemars død ligger nogen forestilling om kongens og kirken indbyrdes relationer. Men i al enfoldighed er de tilsammen kristenhedens lys og dermed fædrelandets lys, som skal overstråle alt andet. Og derfor tror jeg, hvis vi skal afdække Saxos intentioner med sit store værk, heller ikke, at Inge Skovgaard-Petersens afsluttende Markus-citat om ørerne, der hører, bør forbindes med Paulus-ordene, om *nu* kun at se i et spejl, i en gåde. Det er, for nu at blive i bibelsproget, langt bedre at forbinde Markus' sædemandslignelse med den sammenhæng, Markus selv giver: »Kommer man vel ind med et lys for at sætte det under skæppen eller under bænken? Mon ikke for at sætte det på lystestagen?« (Mark. 4,21). Saxo vil med *Gesta Danorum* gennemlyse de farer, der lurar på fædrelandet. Inge Skovgaard-Petersens uklare behandling af *regnum-sacerdotium*-problematikken afslører med tydelighed, at den weibullske skæppe stadig hindrer Saxos værk i at stråle i al sin glans.¹²

Noter:

1. Afhandlingen forsvaret for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet den 20. maj 1987.
Nærværende artikel er *ikke* en anmeldelse, men en *opposition*. Som sådan forholder den sig kun til en enkelt side af Inge Skovgaard-Petersens afhandling.
2. Curt Weibull, s. 257f. Citatet vedrører Saxos behandling af 1160'erne, men synspunktet er repræsentativt for Weibulls syn på hele den periode, han behandler.
3. Saxonis Gesta Danorum s. 370, 3-15.
4. Carsten Breengaard: Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170. 1982. s. 230f.
5. Scriptorum Minores I, s. 25,24-26,8.
6. Ibid. s. 32, 5-14.
7. Saxonis Gesta Danorum, s. 370, 16-24 og s. 371, 28-35.
8. Ibid. s. 435, 10ff. Inge Skovgaard-Petersen skriver s. 101, at Occo var bispeviet af ærkebiskoppen af Hamburg/Bremen. Det står der intet om hos Saxo; han skriver, at Occo var indviet af Octavian.
9. *ikke*, min kursivering!
10. Saxonis Gesta Danorum, s. 318, 23-32.
11. Dipl. Dan., I, 2, 17.
12. Inge Skovgaard-Petersen bringer ved de mangfoldige Saxo-citater afhandlingen igennem en dansk oversættelse, for prosateksternes vedkommende Fr. Winkel Horns. Det angives i forkortelseslisten s. 315, at der citeres efter 1898-udgaven. Dette er imidlertid forkert. Der findes fire udgivelser af Winkel Horns oversættelse: 1898, 1907, 1913 og 1975. Inge Skovgaard-Petersen citerer i almindelighed efter 1913-udgaven, der adskiller sig fra de tre øvrige og identiske udgaver. Inge Skovgaard-Petersens manglende akribi i brugen af WH får flere steder forunderlige konsekvenser. På s. 132-33 bringes et par citater vedr. Ringstedmødet 1170, nl. dels selve festen, dels indkaldelsen, og det angives i noterne 63 og 64, at det er WH II, s. 187 og 185. Men som det anføres, fortæller Saxo mellem disse to begivenheder om et søtogt med bl.a. skriveren og fortælleren Lukas, og her henviser Inge Skovgaard-Petersen i note 65 til WH II, s. 236. Men s. 236 kan ikke ligge mellem s. 185 og s. 187. Forklaringen er, at Inge Skovgaard-Petersen i note 63 og 64 bruger WH 1913, mens hun i note 65 bruger WH 1898. – Et ikke mindre forunderligt eksempel møder vi s. 239. Her bringes et langt citat, og der placeres et *sic!* i teksten som nedenfor får følgende ord med på vejen: »Den sætning som Winkel Horn har udeladt (markeret ved *sic!*) lyder »Thi skønt kongernes majestæt bør lægge vægt på den retmæssige religionsudøvelse, kan det dog være mere ærfuldt at passe domstolene end altrene«.« Nu kan man jo allerede af citatet se, dels at det, der mangler, ikke mangler efter Inge Skovgaard-Petersens *sic!*, men må mangle efter *som* i næstsidste linje, dels at der slet ikke mangler så meget som Inge Skovgaard-Petersen påstår. Sagen er ganske enkelt, at i WH 1913 er der faldet en linje ud. Om ikke andet burde dette have fået Inge Skovgaard-Petersen til at bruge WH 1898. – Sagligt mystificerende er brugen af WH i forbindelse med Ringstedfesten. Der bringes, som allerede nævnt, s. 132-33 et citat vedr. selve Ringstedfesten, et citat, hvori WH lader den 7-årige Knud blive salvet, men Inge Skovgaard-Petersen siger i note 63, at der intet belæg er for salvning. Det kan hun have ret i, da ordet *consecrare* ikke optræder, men hvorfor så bruge WH? Og helt mystificeret bliver man nogle få linjer senere, hvor der bringes citatet af indkaldelsen, hvori WH ikke nævner salvning, selv om teksten hos Saxo indeholder

ordet *consecrare*. Og her gøres ingen bemærkning i noterne. Hvad er egentlig meningen? Hvorfor ikke vælge f.eks. Jørgen Olriks oversættelse i stedet?

På s. 135 gøres Radulf til Occos efterfølger, men Occo var biskop i Slesvig, Radulf i Ribe.

Iøvrigt var (s. 109) Lauritz Weibull kun 13 år ældre end broderen Curt.

*Nogle bemærkninger til Carsten Breengaards
oppositionsindlæg til min disputats,
»Da Tidernes Herre var Nær« 1987*

af Inge Skovgaard-Petersen

Som det fremgår af den første note er Breengaards ovenstående artikel ikke en anmeldelse. Det bør understreges, for læsere der ikke kender min bog kan ikke få et indtryk af dens hovedidé på grundlag af denne artikel.

I sin indledning hævder Breengaard at jeg ikke skelner mellem historisk forskning og litteratur-analyse. Det er rigtigt, og det er ikke tilfældigt. I en forskningsoversigt i Historisk Tidsskrift 1978 har jeg gjort opmærksom på at studiet af de middelalderlige krøniker kan vinde i bredde og dybde ved at anvende metoder hentet i litteraturforskningen.

Blandt de adgangsveje jeg har peget på har den mest givende været den gamleuropæiske figuraltolkning i den form som Erich Auerbach har udviklet, bl.a. i »Figura« (Gesammelte Aufsätze, 1967). En nærmere karakteristisk af Auerbachs metode kan man finde dels i den nævnte oversigt, dels i min disputats. Her vil jeg kun fremhæve enkelte træk: med forbillede i Bibelens to afdelinger finder man i den første forudsigelser der opfyldes i den sidste del. Også inden for Det gamle Testamente spilles der på en overordnet sammenhæng i historiens forløb. Denne teknik der selvfølgelig har en teologisk begrundelse er bedst beskrevet af Northrop Frye: *The Great Code*, 1982. Auerbach udvider tanken til at omfatte den litteratur der bygger på kombinationen af græsk-romersk kultur (sprog, motiver o.l.) og Bibel+kirkehistorie. Dantes Guddommelige Komedier er et af højdepunkterne i denne litteratur.

Overført til Saxos værk betyder det at de første otte bøger der behandler tiden før kristendommens indførelse indeholder elementer der forudsiger nogle i den sidste halvdel, bog IX-XVI. Men tanken rækker udover teksten: Saxo inddrager mange andre tekster og forestillinger der enten hører hjemme i tiden under (natur)loven eller tiden under nåden. Endelig må det understreges at der ikke er tale om paralleller men om ligheder der har betydning i den store sammenhæng. På den baggrund har jeg sammenlignet to episoder i Starkads historie i VI bog med to fra Lukas-evangeliet – og for den sags skyld: Eriks svar til Grep i V bog med 3. kapitel af Jakobs brev fordi de to tekster trods al forskel

drejer sig om fred. Når jeg mener at Starkad præfigurerer ærkebiskop Eskil – igen ikke i alle detaljer – skyldes det at tre træk i Starkads historie der ikke er kildegrundlag i den norrøne overlevering kan forklares ud fra Eskils historie, for eksempel det halvbagte nadverbrød. Og fordi de tilsammen belyser en i alle henseender stor skikkelses betydning for det danske folk på godt og ondt. Jeg har forsøgt ved hjælp af dispositionen at argumentere for min tolkning af Saxos værk; den kan hverken være præcis eller endelig, men den gør det muligt at opfatte *Gesta Danorum* som en helhed.

Et hovedanliggende for Breengard er forholdet mellem *regnum* og *sacerdotium*, eller rettere: moderne historikers syn på disse institutioner. De fleste har set dem som alternativer i styret af Danmark, men for Breengard hører de sammen som øjne i et ansigt – med et billede han har hentet hos Saxo. Måske er det også derfra han har ideen til at udbygge lysmetaforen, nemlig at lyset blændede for ættesamfundet, dvs. at Saxo ikke lader stormændenes politiske betydning skinne igennem. Det er Breengards grundidé, fremført i hans »Muren om Israels hus«, at ættesamfundet ledet af lokale stormænd var den største hindring for kongemagtens og kirkens civilisationsproces. Andre historikere har som sagt betonet modsætningen mellem *regnum* og *sacerdotium*; det gælder ikke mindst Lauritz og Curt Weibull hvis navn Breengard bruger til sit store skræmmebillede: Det Weibull'ske univers.

Hertil er at sige at ingen nulevende nordisk middelalderhistoriker underkender ættens betydning, men modsætningen mellem kongemagt og præstemagt var en realitet, måske med udenlandske forhold som forbillede i det 12. årh. Saxo har ikke været i tvivl om at øvrigheden bestod af to lys, heller ikke om at kongens var højere end kirkens. Han accepterede ikke stormændenes magt uafhængigt af kongen men dens tilstedeværelse skinner flere steder igennem. Helt er der ikke blændet for ættesamfundet.

Når den forrige generation ikke beskæftigede sig med disse ting skyldes det efter min mening to forhold: kildekritikken havde deres hovedinteresse og de interesserede sig mere for politisk end social historie. Bortset fra at den metodiske kildekritik ofte har antaget meget firkanterede former og at andre sider af faget end politikken bør dyrkes, anerkender jeg gerne min gæld til de store gamle, deriblandt brødrene Weibull.

Summary – af Carsten Breengaard

The article by Carsten Breengaard undertakes a critical analysis of the regnum-sacerdotium problem complex, as treated in the thesis by Inge Skovgaard-Petersen »Da Tidernes Herre var nær. Studier i Saxos historiesyn«, 1987. For most of this century the interpretation of Saxo have been determined by Curt Weibull's rejection of Saxo's value as a narrative source (Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridsens död till Knut VI. 1915), and by Lauritz Weibull's decision that Saxo tended towards anti-Gregorianism (Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo. Grunddrag i Danmarks historia under det 12. århundradet. Scandia 1928). It is demonstrated in the article that Inge Skovgaard-Petersen is still working within the Weibullian universe, and that this leads to a succession of misinterpretations of Saxo. In her treatment of Saxo's representations of the third, fifth and sixth decades of the 12th century, Inge Skovgaard-Petersen incorporates Weibullian problem complexes for which there is no justification.

It is demonstrated that Saxo has no interest in emphasizing regnum at the expense of sacerdotium. The endeavour of Saxo's work is to safeguard his Christian native land – Denmark – against the maladministration of the great families. Furthermore, Carsten Breengaard proves in his article that on certain points it is not clear whether Inge Skovgaard-Petersen is working as a historian or as a literary historian.

Lektor, dr. theol. Carsten Breengaard
St. Tåstrup præstegård, 4370 St. Merløse

Summary – af Inge Skovgaard-Petersen

Inge Skovgaard-Petersen grants Carsten Breengaard that she does not distinguish between historical research and literary analysis. But that is a crucial point in the thesis. She justifies her method through references to the works of literary analysis by Erich Auerbach and Northrop Frye. Inge Skovgaard-Petersen emphasizes that even though at times the historical criticism by the Weibull brothers was rather rigid, and though they concentrated on political history at the expense of social history, she readily admits being indebted to them.

Lektor, dr. phil. Inge Skovgaard-Petersen
Taffelbay Alle 15, 2900 Hellerup

Lærdommens billeder

Sæbyværkstedets udsmykninger i fem nordjyske kirker

af Eva Louise Lillie

Nogle af senmiddelalderens mest usædvanlige kalkmalerier findes i Nordjylland og er udført af det værksted, der går under navnet Sæbyværkstedet. Udsmykningerne, det tilskrives, findes i *Sæby, Vrå, Dronninglund, Vesterø* på Læsø samt *Ålborg Budolfi* kirke.

Netop på grund af de usædvanlige motiver har enkelte af kirkerne været gjort til genstand for særlig interesse, omend der aldrig har været givet nogen samlet beskrivelse. Undtagen Dronninglund, der først blev afdækket i begyndelsen af 40'erne, har udsmykningerne stået fremme siden århundredskiftet, og den første, der mere indgående beskrev disse kalkmalerier, var Francis Beckett. Han omtaler Sæby, Vrå og Ålborg Budolfi, men ikke Vesterø, og en værkstedssammenhæng ser han kun mellem Sæby og Vrå; Dronninglund var ikke afdækket, da han skrev sin bog.¹

Saxtorph beskriver alle fem kirker, men også han nøjes med at konstatere slægtskabet mellem Sæby og Vrå.² Denne samhørighed bliver også fremhævet af P. Christensen i dennes artikel om kalkmalerierne i Vrå kirke,³ af Mogens Bencard i artiklen om karmeliterkunst i Danmark,⁴ af Kaare Rübner Jørgensen om karmeliterne i Sæby⁵ og endelig af Mette Erlendsson i hendes gennemgang af Sæby kirkes kalkmalerier;⁶ ingen af disse forfattere inddrager de tre øvrige kirker.

Kalkmalerierne i Dronninglund er nok den af udsmykningerne, der er blevet viet størst opmærksomhed, begyndende med Egmont Linds artikel i Nationalmuseets Arbejdsmark i 1943,⁷ skrevet umiddelbart efter afdækningen og restaureringen. Denne artikel følges fire år efter af en beskrivelse i Vendsysselske Aarbøger, forfattet af P. Christensen,⁸ og bliver så i 1955 fulgte op af en artikel af Olaf Olsen.⁹ Thomas W. Lassen tager i to artikler forskellige motiver op til behandling,¹⁰ og senest har Kirsten Lading Bidsted viet kirken sin opmærksomhed.¹¹

Mens beskrivelserne af kalkmalerierne i Sæby og Vrå primært har været gennemgange af hele udsmykningen, med Rübner Jørgensens artikel som en undtagelse, så har interessen for Dronninglund samlet sig om fremstillingen af de ni helte.

Kalkmalerierne i Ålborg Budolfi er kort blevet omtalt dels i 12. årgang af *Fra Himmerland* og *Kjær Herred*¹² dels i *Budolfi sogns kirkeblad* fra 1934.¹³ Derimod synes Vesterøs kalkmalerier ikke at have været gjort til genstand for særskilte studier.

1. Detalje af Kongerne på rejse, Caspar. Vesterø, Læsø. Korets sydkappe.
The Journey of the Magi, Caspar. Vesterø, Island of Læsø. South pendentive of the Chancel.

Foto: Nationalmuseet København.

At de fem kirkers kalkmalerier ikke tidligere er blevet behandlet samlet, er måske ikke så mærkeligt, da motivfællesskabet kirkerne imellem ikke er så iøjnefaldende som f.eks. i Everlöf-Elmelunde-Brarup værkstedet i Skåne og på Lolland-Falster. Enkelte motiver er fælles, men samhørigheden kommer først og fremmest til udtryk i udformningen af detaljer, som f.eks. ansigter der er kendetegnede ved kartoffellignende næster og betændt udseende, tykke øjenlåg. Desuden ses en ret ensartet udformning af markblomster og træer, en krydsskravering af jordoverfladen og en strøornamentik bestående af blandt andet roser og forskellige former for stjerner. Det skal dog med det samme bemærkes, at disse træk ikke er gennemgående i alle kirker; eksempelvis findes den krydsskraverede jordoverflade i Sæby, Vrå og Dronninglund men ikke i Vesterø og Ålborg. En nærmere analyse får udsmyk-

ningerne i Sæby, Vrå og Dronninglund til at fremstå som værkstedets kerneudsmykninger, mens kalkmalerierne i Vesterø og Ålborg Budolfi mere har karakter af satellitter i forhold til de tre førstnævnte.

Som det er tilfældet med de fleste danske senmiddelalderlige kalkmalerier, så er heller ikke Sæbyværkstedets daterede, og de enkelte forfattere giver da stort set også hver deres bud på en datering, men alle falder dog inden for første fjerdedel af det 16. århundrede. En af kirkerne, Ålborg Budolfi, kan formodentlig dateres mere præcist, idet der her findes et våben for Christian den Anden, hvilket giver en datering mellem 1513 og 1523.¹⁴

I *Vesterø* har værkstedet udsmykket kirkens korhælv. På hvilket tidspunkt, kalkmalerierne er blevet afdækket og restaureret første gang, lader sig idag ikke afgøre med sikkerhed, og af samme grund kan vi heller ikke sige noget om, hvorvidt der har været malerier på væggene eller i skibet.¹⁵

Fra en senere restaureringsrapport¹⁶ og af Chr. Axel Jensens fotografier fra 1908 fremgår det, at øst- og vestkapperne er dem, der har været dårligst bevaret ligesom også sviklernes bemaling har stået svagt.

Nord-, øst- og sydkapperne optages af én stor fremstilling, der viser Kongerne på rejse. Rejseselskabet anføres af en trompeter i sydkappen og efterfølges af kongerne selv – én i hver kappe – og deres følge, alle til hest. Hver enkelt konge er identificeret ved en standardbærer, på hvis flagdug kongens navn står skrevet. Vestkappens motiv viser Kongernes tilbedelse. I kappens nordside sidder Maria med barnet på skødet og bag dem sidder Joseph. Foran hende knæler den ældste konge, holdende en pokal fuld af guldstykker, mens en tjener bag ham holder hans krone. Bag ved står de to yngre konger, den forreste af disse pegende på Maria og barnet. På himlen ovenover ses fødselsstjernen. Også sviklerne er udfyldt med små enkeltmotiver; østkappen med en jagtscene: i nord en mand med bue og i syd en springende hjort. Nordvesthjørnet har to galger, én hvori der hænger en klokke, og en hvori der hænger en ræv. I vestkappens sydlige svikkel ses en tranehals, ikke ulig dem vi finder hos den såkaldte Michaelsmester.¹⁷ Sydkappen har i vest en fugl (struds?) med en ring eller en hestesko om halsen og i øst en gris, nærmest klædt ud som landsknægt.

At finde en fremstilling af Kongernes tilbedelse er der ikke noget overraskende i; motivet er, næst efter Bebudelsen og Fødslen, det almindeligst forekommende fra Jesu Barndomshistorie, men mens en korplacering af dette motiv er yderst almindeligt i perioden 1425-75, så er den det ikke i årene 1475-1525. Fremstillinger af Kongerne på rej-

2. Catharina og derover Lukas-oksen. På væggen til højre ses nederst Gregor og Augustin, derover våben for Christian den Anden; i hvælvkappen Markus-løven. Ålborg Budolfi, våbenhus; sydvestlige hjørne.

St. Catharine and above her the emblem of St. Luke. To the right St. Gregory and St. Augustine, and the coat-of-arms of King Christian II. In the vault the emblem of St. Mark. Ålborg Budolfi, porch, South-West corner.

Foto: Harald Borre 1944, Nationalmuseet København.

sen, der i reglen indgår i en længere beretning om Jesu barndom,¹⁸ hører ikke til de mest prominente scener fra barndomshistorien, men kan på den anden side heller ikke påstås at være decideret sjælden på dette tidspunkt. Mere ualmindeligt er det at se en fremstilling af en udstrækning og med en detailskildring som den i Vesterø. Men endnu mere usædvanlig er placeringen, den fornemste i kirken overhovedet. På dette sted ville det være motiver som Bebudelsen, Besøgelsen eller Fødslen, der ville være det normale, mens Kongerne på rejse ville være henvist til én af væggene, mod nord eller syd. Også i Isefjordsværkstedet indtager fortællingen om Hellig tre Konger en fremtrædende plads,

3. Isaks ofring og til højre Palmen der bøjer sig på Jesusbarnets befaling; i hvælvet evangelisten Matthæus' symbol. Ålborg Budolfi, våbenhus. Nordvæg og -kappe over indgangen til kirken.

The Sacrifice of Isaac and to the right the Miracle of the Bending Palmtree. In the vault above: the emblem of St. Matthew. Ålborg Budolfi, porch. Northwall and -pendentive above the entrance to church.

Foto: Harald Borre 1944, Nationalmuseet København.

men i kirkens skib. Eksempelvis i Mørkøv kirke (Holbæk amt), hvor beretningen optager en stor del af skibets 1. hvælv.

At de to motiver indtager en så dominerende plads i kirken, bevirker at udsmykningen fremstår som noget særligt; der er dog ingen umiddelbar forklaring herpå. Årsagen kan have været, at kirken var indviet til Hellig tre Konger, men dette kan ikke bekræftes ad skriftlig vej, og altertavlens motiver understøtter ikke en sådan antagelse.¹⁹

Ganske vist var Læsø ikke uden betydning i senmiddelalderen,²⁰ men

øen må nok siges at have ligget noget af vejen, også dengang. Da de tre konger var – som også andre helgener – skytshelgener for rejsende, kunne dette i sig selv være grund nok til at lade dem figurere i kirken, sejlturen fra fastlandet taget i betragtning.

Men der er andre muligheder: Kongernes tilbedelse er også en frembærelse af gaver til Jesusbarnet og kan således ses som en parallel til offertoriedelen i den katolske messe.²¹ Men var det denne betydning, der lå skjult i motivet, ville man dog nok have forventet at finde det placeret i østkappen og ikke i vest. Samtidig viser scenen os de jordiske kongers hyldning af den himmelske konge, Kongernes Konge, med den deraf følgende erkendelse af Kristi guddommelighed.²²

Mig bekendt er der ikke knyttet nogen speciel udlægning til Kongerne på rejse, men da de tre konger er også et billede på Treenigheden, og den opmærksomhed, som fremstillingen er blevet til del både ved sin fysiske udstrækning og sin placering, kunne tale for, at det er denne betydning, der ligger gemt i motivet.²³

Det er altså muligt at opfatte udsmykningen i Vesterøs kor som et billede på Treenigheden og Kristi guddommelighed, en opfattelse, der næsten kan siges at blive fuldendt gennem altertavlens fremstilling af Kristus som *Salvator mundi*.

I *Ålborg Budolf* findes værkstedets udsmykning i det nuværende våbenhus, placeret på vesttårnets søndre side. Malerierne blev afdækket og restaureret i 1899/1900 og senere rensat i 1943 og igen i 1980/81.²⁴

Allerede ved afdækningen var udsmykningen fragmentarisk, hvælvet samt vest- og nordvæggene bedst bevaret, mens kun et enkelt motiv var bevaret på sydvæggen og slet intet på østvæggen. Dertil kom, at nogle af motiverne ved afdækningen var så dårligt bevarede, at det blev besluttet at lade dem overkalke igen; dette gælder en del af vestvæggen samt siderne i døråbningen ind til tårnet.

I hvælvet ses evangelistsymbolerne: i østkappen Johannes' ørn, i syd Lukas' vingede okse, i vest Markus' løve og i nord Matthæus' vingede menneske. Hvert væsen holder et indskriftbånd med evangelistens navn. På sydvæggen sås øst for indgangsdøren kun nogle få farvespor, så få at motivet ikke lod sig identificere. Vest for døren ses Catharina med et sværd i sin højre hånd, mens marterhjulet er halvt gemt bag hendes ryg. Foran hende står – meget usædvanligt når man sammenligner med andre samtidige fremstillinger af Catharina – en vase eller krukke, fra hvis åbning blade eller flammer stiller op. Saxtorph bemærker i sin beskrivelse,²⁵ at den flammende krukke sigter til, at marterhjulet brød i brand, men da den øverste del af krukken synes at være til

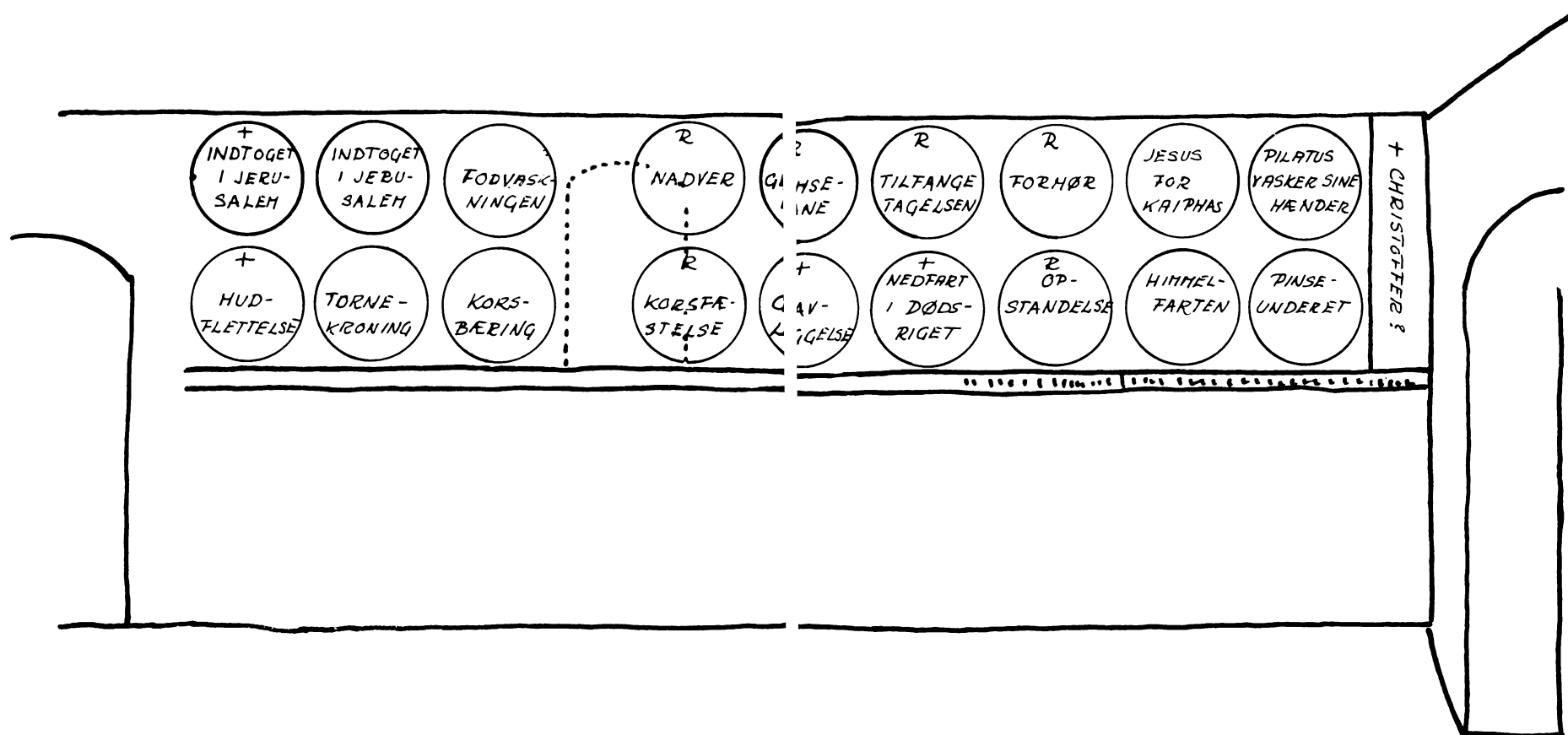
dels nyttilmalet, må vi nøjes med at konstatere, at der foran Catharina har stået en vase med ukendt indhold og ukendt betydning, hvis nogen overhovedet. På vestvæggen ses nederst mod syd to af kirkefædrene, til venstre Gregor med korsstav og tiara, til højre Augustin med bispehue og -stav, siddende vendt mod hinanden. Feltet på den anden side af vinduet, mod nord, var ved afdækningen helt ødelagt, men man tager næppe fejl, når man gætter på, at der har været en fremstilling af de to andre kirkefædre, Ambrosius og Hieronymus.

Over Augustin og Gregor ses et kronet kongevåben i en efter sigende meget sjælden udførelse:²⁶ første felt viser tre kronede løver, mens andet felt indeholder tre kroner, repræsenterende Danmark og Unionen. Tredje felt har Norges løve, mens det fjerde felt indeholder den vendiske lindorm. Hjerteskjoldet viser Oldenborgs våben, to røde bjælker på guld. I følge Rothes indberetning fandtes der i samme højde, nord for vinduet en fremstilling af Ålborgs byvåben; han giver ingen beskrivelse, men det har formodentlig vist en borgbygning over tre bølger.²⁷

Under fremstillingen af Catharina og de to kirkefædre løber et smalt bånd, hvori man ser en kentaur og en bueskytte, ikke ulig de bånd der findes i Birgittakapellet i Roskilde Domkirke.²⁸

På nordvæggen ses til venstre for indgangen til tårnet en fremstilling af Isaks ofring; Isak knæler med foldede hænder foran et alter, hvorpå der ligger nogle stykker brænde. Abraham har grebet ham i håret og står parat med det løftede sværd; øverst i billedet kommer en engel ud af skyerne og griber fat i sværdets blad. Bag Isak ses et minimalt træ og et lige så lille dyr af ubestemmelig race, men formodentlig vædderen. Under Abraham og Isak er spredte træer og dyr. Til højre for døren ses et motiv, der har sin oprindelse i de apokryfe barndomsberetninger, en af begivenhederne under Flugten til Ægypten:²⁹ under et hvil på rejsen befaler Jesusbarnet en palme at bøje sig, så Maria kan få dets frugter. På kalkmaleriet ses Maria siddende øverst til venstre med et par frugter i sin hånd. Palmetræet, der af maleren elegant er anbragt langs væggenes buede overkant, men som ikke har megen lighed med en rigtig palme, bøjer sig ned mod hende. Stående ved træets fod er Joseph med den ene hånd ifærd med at plukke frugter, mens han med den anden tilsyneladende lægger andre i en kasse. Jesusbarnet mangler i fremstillingen men kan have befundet sig længere nede på væggen.

Fra Rothes rapporter ved vi, at der på døråbningens indersider har været fremstillinger af to helgener, Sebastian og Christoffer. Hvorledes motiverne har været udformet, og hvem der har været placeret hvor, vides ikke, da Rothe nøjedes med at konstatere deres tilstedeværelse, men ikke gav nogen beskrivelse; fotografier eksisterer heller ikke.

4. Rekonstruktion af placeringen af Passionsseriens enkelte motiver på skibets nordvæg i Vrå kirke. + = motivet er i dag overkalket, R = rekonstrueret.

Reconstruction of the placing of subjects in the story of the Passion, painted on the North-wall of the nave, Vrå. In the upper friese, from left to right: The Entry into Jerusalem (2 medallions), Christ Washing the Feet of the Disciples, The Last Supper, The Agony in the Garden, The Capture of Christ, The Interrogation of Christ (by Annas, Herod, or Pilate), Christ before Caiaphas, and Pilate Washing his Hands. In the lower friese, from left to right: The Flagellation, Christ Crowned with Thorns, The Bearing of the Cross, The Crucifixion, The Entombment, The Harrowing of Hell, The Resurrection, The Ascension, and The Descent of the Holy Ghost. + = visible at the uncovering of the wall-paintings in 1905, but whitewashed today, R = reconstructed.

Evangelistsymboler har optrådt i dansk kalkmaleri ligeså længe disse har eksisteret i Danmark, men de har primært figureret som ledsage-

motiver, eksempelvis til Majestafremstillingerne, eller de har været anbragt ude i sviklerne, mens andre motiver har indtaget kappernes centrale dele. Det er et sent træk i dansk kalkmaleri at se dem uden andre motiver og at finde dem på en så central plads i hælvkapperne.³⁰

Kirkefædrene er som motiv derimod et sent fænomen i kalkmalerierne; det er stort set kun i perioden 1475-1525 at der findes fremstillinger af dem – et træk kalkmalerierne har fælles med altertavlerne.³¹

Mens fremstillingen af Palmen der bøjer sig på Jesusbarnets befaling et helt unik i dansk kalkmaleri, og så vidt jeg ved i dansk senmiddelalderlig kunst i det hele taget, så hører fremstillingen af Isaks ofring, når der ses bort fra Skabelsesberetningen, til blandt de almindeligst forekommende motiver fra Det gamle Testamente, omend der talmæssigt ikke forekommer så forfærdelig mange.³² Selv om der ud fra det eksisterende materiale ikke kan skabes faste regler for, i hvilke sammenhænge Isaks ofring indgår, synes ordet »offer« dog at være en form for

5. *Ars moriendi*. Den døde har modstået djævelens fristelser, og hans sjæl bæres til himlen af en engel. Vrå, korets vestkappe.

Ars moriendi. The deceased has resisted the devil's temptations and his soul is carried to Heaven by an angel. Vrå, West-pendivote of the Chancel-vault.

Foto: Nationalmuseet København.

fællesnævner, så når motivet her i Ålborg er placeret parallelt til fremstillingen af Palmen der bøjer sig, er der tale om en iøjnefaldende afvigelse fra normen.³³

Christoffer er en af de helgener, vi oftest møder i kirkerne – kun overgået af Georg – og i placeringen af ham, på døråbningens inderside, er der heller ikke noget overraskende; han findes i reglen i eller overfor indgangen til en kirke. Det angives flere steder, at Sebastian nød stor popularitet i middelalderen, og hvis dette også har været tilfældet i Danmark, har det ikke givet sig særligt tydelig udslag i den

danske kunst, hverken i kalkmaleri eller på altertavler.³⁴ Normalt optræder Christoffer alene, men det er helt naturligt at finde ham sammen med Sebastian – begge helgener anråbes mod pest og brat død.³⁵

De store huller i denne udsmykning hæmmer i høj grad en tolkning af motiverne og en »afdækning« af den eller de ideer, der har ligget til grund. Christoffer og Sebastian udgør så at sige en enhed og har gennem deres placering i døråbningen ikke nødvendigvis haft en forbindelse med åbenhusets øvrige motiver. Catharina har haft en partner, hvem ved vi ikke, men ud fra de kalkmalerier og altertavler, hvor hun findes, vil det være nærliggende at gætte på, at det har været én af de andre »hovedjomfruer«, Barbara, Margaretha eller Dorothea. Fra et tingsvidne, dateret 16. november 1500³⁶ vides det, at der i Ålborg Budolfi har eksisteret et Catharinaalter, men der gives inden oplysninger om, hvor i kirken dette alter har stået. Mod antagelsen om, at Catharinaalteret skulle have været i våbenhuset, taler selve udsmykningen: vi ville ikke forvente at finde helgeninden placeret på væggen ved siden af udgangen i syd, men snarere på østvæggen, og i stedet for en enkeltstående Catharinafigur snarere en hel legende som f.eks. i kirkerne i Bregninge 1450-80 (Holbæk amt) og Kirke Såby omkr. 1515 (Københavns amt). Motiveringen for udsmykningen har sandsynligvis været en anden.

Hvis antagelsen om, at der på sydvæggen til venstre for døren har været en fremstilling af en anden helgen, og at der på vestvæggen til højre for vinduet har været en fremstilling af de to manglende kirkefædre, Ambrosius og Hieronymus, kan accepteres, begynder vi at se en idé for opbygningen af kapellets udsmykning: hver væg har et fælles tema, der så krones af eller har sit udspring i hvælvet's evangelistsymboler. Spørgsmålet bliver da, hvad forener motiverne Isaks ofring og Palmen, der bøjer sig på Jesusbarnets befaling, og hvorledes forholder disse to motiver sig til den øvrige del af udsmykningen? Umiddelbart synes de to motiver ikke at have noget til fælles, men ét ord forener dem dog, nemlig ordet »lydighed«: menneskets og naturens lydighed over for Gud³⁷. Opfattet således bliver disse to motiver dem, der mest direkte henvender sig til den, der træder ind i våbenhuset.

Isaks ofring og Palmen der bøjer sig taler om lydighed over for Gud – Catharina og hendes partner opnåede herigennem salighed. Men det skal ske indenfor kirkens rammer, repræsenteret af evangelistsymbolerne (skriften) og kirkefædrene (traditionen?). Motivet på østvæggen kunne tænkes at have symboliseret det af kirken administrerede middel til opnåelse af frelse i form af enten en Korsfæstelse eller en Gregorsmesse.

6. *Ars moriendi*. Den afdøde har givet efter for fristelserne og hans sjæl er blevet djævelens bytte. Sæby, korets tredje fag, vestkappen.

Ars moriendi. The deceased has given way to the temptations and his soul carried away by the devil. Sæby, Chancel-vault. West-pendentive of the third bay.

Foto: Eigil Rothe 1905, Nationalmuseet København.

I 1904-05 afdækkede og restaurerede Eigil Rothe kalkmalerierne i Vrå kirke.³⁸ Oprindeligt må malerierne have dækket såvel kor som de fleste vægge i det fladloftede skib, men idag står kun hvælvbemalingen i koret samt nogle af motiverne på skibets nordvæg fremme.

Nordvæggens dekoration har bestået af ialt 18 medaljoner placeret i 2 rækker over hinanden, alle med motiver hentet fra Kristi passion. Af disse står idag kun 8 fremme, fire af dem placeret vest for vinduet: Indtoget i Jerusalem og Fodvaskningen og derunder Tornekroningen og Korsbæringen. De øvrige fire befinder sig østligst på væggen og viser øverst Jesus for Kaifas og Pilatus, der vasker sine hænder; derunder Himmelfarten og Pinseunderet. De resterende 10 medaljoner var alle i meget dårlig stand ved afdækningen, men nogle af dem dog ikke mere, end at motiverne var til at identificere. Indtoget i Jerusalem har oprindeligt været fordelt på to medaljoner, hvoraf den vestligste, nu forsvundne, har vist Jesus ridende på æslet – i den endnu bevarede ses jøderne, der modtager ham. I rækken nedenunder, til venstre for frem-

7. *Ars moriendi*. Træsnit, visende djævelen, der frister den døende til utålmodighed og til ikke at affinde sig med situationen.

Ars moriendi. The temptation to impatience. A wood-cut with this subject is one of those which has been used as a master for the wall-paintings in Vrår and Sæby. Antoine Verard, *L'art de bien vivre et de bien mourir*, Paris 1496.

Foto efter Emile Male: *L'art religieux de la fin du moyen age en France*, Paris 1949.

stillingen af Tornekroningen, var Hudflettelsen gengivet. De scener, der i øverste række fulgte efter Fodvaskningen og i nederste efter Korsbæringen, var så ødelagte, at Rothe undlod at komme med forslag til identifikation; i den øverste række var der tale om de fire følgende scener, i nederste blot en enkelt. Efterfølgende sidstnævnte kunne Rothe identificere end Gravlæggelse og en Nedfart til Dødsriget – frisen afsluttedes som før nævnt af Himmelfarten og Pinseunderet.

På et foto, taget under afdækningen, ses det, at der til højre for fremstillingen af Pilatus, der vasker sine hænder, og Pinseunderet har været en fremstilling af en menneskefigur. Hvem dette har været, lader sig dog ikke afgøre, da kun benene var bevaret, men formodentlig har der været tale om en mandlig helgen og højden taget i betragtning, kunne man gætte på Christoffer.

Rummet over og mellem medaljonerne har været udfyldt med rankeværk eller figurer: over Jesus for Kaifas og Pilatus, der vasker hænder, ses en engel og i mellemrummet mellem de fire vestlige motiver, en lutspillende gris. Under hele Passionsserien har løbet en indskrift, der kun er fragmentarisk bevaret og aldrig tydet.³⁹

Da vi kender det samlede antal medaljoner samt nogle af de overkalkede motiver, er det trods alt muligt at rekonstruere den 17 scener lange Passionsfortælling – se tegningen s. 40-41. Om udformningen af de enkelte scener er der ikke meget at bemærke; de afviger ikke på væsentlige punkter fra tilsvarende fremstillinger i andre kirker, men man noterer sig dog, at Kristus er skildret som ung og skægløs. Det mest bemærkelsesværdige ved serien er dens længde; denne er kun overgået af den omtrent samtidige serie i Ågerup (Holbæk amt – 19 scener) og den yngre i Sulsted fra 1548 (Hjørring amt – 18 scener).

Korudsmykningen består af to motiver: en Dommedag, der fra østkappen breder sig over nord- og sydkapperne, og i vestkappen et motiv, som foreløbig vil blive betegnet som en dødslejescene. Indberetningen fra 1904 godtgør, at også væggene har været bemalede, men farvesporene var så sparsomme, at det ikke var muligt at gætte, hvad motiverne forestillede.

Midt i østkappen ses den dømmende Kristus, siddende på regnbuen med udstrakte arme og kappen slået til side, så naglegab og sidevunde tydeligt ses. Fra ham udgår nådens lilje og retfærdighedens sværd; han flankeres på sin højre side af Maria, der blotter sit bryst, og på venstre af Johannes Døberen, genkendelig på sin »påklædning«, et kamelskind med både ben og hoved.⁴⁰ I jordsmonnet mellem disse tre ses de døde på vej op af gravene, og over hele scenen svæver en basunblæsende engel, fra hvis instrument ordene *Surgite mortui* udgår. Sydkappen

viser os de fortabte: en pave og en kardinal er allerede anbragt i Helvedsgabets flammende varme, mens en bisp er på vej derhen, pegende på kvinden ved sin side som var hun skyld i hans fortabelse.⁴¹ Nordkappen viser os de frelste, der under anførsel af Peter er på vej ind i Himmelborgen; Peter har allerede nøglen i porten. Samfundet er også her vel repræsenteret, blandt de frelste ses foruden en kronet person, en pave, en bisp og en munk.⁴²

Denne store Dommedagsfremstilling byder i sin udformning hverken på nyheder eller overraskelser og ej heller i placeringen er der noget nyt, omend en korplacering nok er mere karakteristisk for perioden 1425-75 end for perioden 1475-1525.

Vender vi os sluttelig mod Vestkappens motiv, møder der os her en scene, som – bortset fra Sæby – ikke kendes andet steds fra i Danmark.⁴³ Lidt forskudt for kappens midte er malet en seng med højt hovedgærde og endestykke i hvilken en nyligt afdød mand ligger. Foran sengen står en kvinde, der er ifærd med at trykke et lys i hånden på den døde. Til højre i billedet er en djævel med rullende øjne på vej bort fra sengen, mens han med halen i et sidste forgæves forsøg griber om afdødes sjæl, der løftes til himlen af en engel svævende over scenen med et løftet sværd. Til venstre i billedet sidder et ungt par i kærlig omfavelse, tilsyneladende opslugt af hinanden, men dog ikke mere, end at de begge har en hånd i pengebogen foran sig. Yderst til venstre står en kvinde i færd med at skænke op i et bæger. Også i dette billede findes der indskrifter, men i modsætning til Dommedagsfremstillingens er teksten her på dansk og rimet: *Vordh the ey adh han er døth men vi hawe the guld sa rødh*. Over englen ses også et skriftbånd, men her er det kun muligt at læse det sidste ord ... *salik*.

I Sæby kirke findes en tilsvarende fremstilling, men i en noget forenklet version og med en anden udgang på historien. Den er placeret i tredje korfags vestkappe og også her kombineret med en Dommedag. Midt i billedet ses sengen med den afdøde, og bag sengen genfinder vi det unge par. Denne gang er det hende, der trykker kerten i hånden på manden i sengen. Mens det i Vrå var englen, der gik af med sejren i kampen om afdødes sjæl, så er det i Sæby djævelen, der tager sjælen til sig, mens englen med en sorgfuld gestus må nøjes med at se til.

Motivet har selvsagt skabt interesse hos forskerne i tidens løb. Beckett opfattede motiverne som to scener samlet i en: først dør den gamle ægtemand, siden går hans unge hustru ud og morer sig.⁴⁴ Hos de ældre forskere, Rothe, Beckett og P. Christensen, spores en tydelig uvilje mod at komme med en konkret tolkning af motivet, man nøjes med at konstatere at der er tale om en moralitet. Ikke så hos Mogens Bencard

eller Niels Saxtorph. Den førstnævnte tolker motivet som en allegori på kvindens utroskab, men påpeger samtidig, at såvel Sæbys som Vrås fremstilling kun har været synlig for den celebrerende præst og ikke for menigheden.⁴⁵ Netop af den grund kan hans tolkning ikke godtages, idet forudsætningen for, at motivet skulle have relevans for præsterne, var, at Kirken officielt accepterede brud på cølibatet. Saxtorph er bredere i sin tolkning og ser motivet som en illustration af den rene vellyst.⁴⁶ Dette er en acceptabel udlægning, men er næsten for meget af en bekræftelse på reformationstidens beskyldninger mod katolske præster for utugtigt levned, til at man tør tro på tolkningens rigtighed.

Mette Erlendsson, der senest har beskæftiget sig med motivet, følger Saxtorphs tolkning, når det gælder Sæby og ser fremstillingen som en illustration af det sjette bud, mens hun tolker maleriet i Vrå som en illustration af det tiende.⁴⁷

Løsningen på motivet findes i forlægget, der er hentet fra en *Ars moriendi*-udgave.⁴⁸ De illustrerede *Ars moriendi*-udgaver har 11 tegninger eller træsnit, hvoraf de ti første viser, hvorledes den døende udsættes for forskellige fristelser, og hvordan engle og djævle kæmper om hans sjæl; den afsluttende illustration viser udgangen på kampen: den døende har overvundet djævelens fristelser, lyttet til englens formaninger og opmuntrende ord og er død en salig død. Afdøde får trykket en kerte i hånden, mens en engel løfter hans sjæl til himmelen. Dette billede er det ene, der indgår i Sæbys og Vrås fremstillinger. Det andet billede viser djævlene, der frister den døende til at give efter for sin utålmodighed over for tingenes tilstand og ikke affinde sig med sine lidelser. De gør det ved at fremhæve hykleriet hos de omkringstående slægtninge – disse foregiver at have medlidenhed med den døende men tænker i virkeligheden kun på det gods han vil efterlade sig. At djævlene er lige ved at lykkes i deres forehavende ses på træsnittet: den døende har væltet bordet omkuld og sparker utålmodigt ud efter de pårørende, der forskrækket viger tilbage fra sengen. Ved fodenden breder en tjenestepige forbavset armene ud; i hænderne holder hun en tallerken og et bæger.

Det er disse to fremstillinger, der har dannet forlægget for Sæbys og Vrås fremstillinger, men – det skal med det samme erkendes – malerne har forholdt sig yderst frit til forlægget, så frit at man har dem kraftigt mistænkt for ikke at have forstået det. I *Ars moriendi*-udgaverne slutter historien med sjælens frelse – den er ændret i Sæby. På træsnittet kan det i nogle af udgaverne se ud som om manden bag sengen har sin hånd et sted, hvor han ikke burde have dem. Dette er formodentlig

utilsigtet, men vort værksted har opfattet det bogstaveligt og broderet videre på temaet. Det samme gælder tjenerinden med bægeret.

At det virkelig er en *Ars moriendi*, der har været benyttet, fremgår af indskriften i Vrå, der svarer til teksten i udgaverne: djævelen hvisker den døende i øret, at familien slet ikke er interesseret i ham, men kun hans ejendele.⁴⁹

Billedet opfordrer altså betragteren til at overvinde djævelens fristelser og i stedet tålmodigt sætte sin lid til Gud og affinde sig med sin skæbne. Da vil frelsen være ham vis ved den Dommedag, som vi ser afbildet i hvælvet's øvrige kapper. Giver han efter for fristelsen, går det ham som afdøde i Sæby – ilde.

Samme år som Vrå kirkes kalkmalerier blev restaureret, blev også udsmykningen i Sæby kirke afdækket og restaureret.⁵⁰ Af indberetningen fremgår det, at Sæbyværkstedet har dekoreret hele det trefagede kor, vægge såvel som hvælv – idag er kun hvælvmalesierne samt to scener på nordvæggen bevaret.

I det vestligste fag findes den ovenfor omtalte *Ars moriendiscene* samt Dommedag, mens de to østlige hvælvkapper har en fremstilling af Marias barndomshistorie. Fortællingen begynder i østfagets vestkappe og viser Joachim, der sammen med Anna vises bort fra templet. I nordkappen ser man Joachim, der tager afsked med Anna; han står rejseklædt og med vandrestav, mens han tager Annas hånd i sin.⁵¹ Østkappens scene viser englens bebudelse for Joachim, der knæler blandt markens træer, mens englen dukker frem fra skyen i kappens top.⁵² Annas bøn og englens forkyndelse for hende er vist i sydkappen. Anna knæler foran et træ, i hvis krone der er en fuglerede med en enkelt fugl. På den anden side af træet står en ung kvinde⁵³ og over dem ses en engel med et skriftbånd, hvorpå der står *Ave Anna decor celi mater es*. Fortællingen fortsætter i midterfagets østkappe, hvor vi ser mødet i Den gyldne port: Joachim og Anna omfavner hinanden inde i en portbygning, Anna nu med klædeligt rødme kinder. Sydkappens motiv er Marias fødsel – Anna halvt siddende i sengen og ammende svøbelsesbarnet Maria, mens en tjenerinde ved sengens fodende rækker en kande frem. Også Joachim er til stede, men maleriet er ødelagt på dette sted, så det lader sig ikke afgøre, hvad han har foretaget sig. I vestkappen ses Maria, der føres til templet. Dette er gengivet som en kamtakket bygning, båret oppe af to søjler, og til hvilken der er adgang af en høj trappe. I bygningens døråbning står ypperstepræsten parat til at modtage Maria, der er på vej op ad trappen. Gennem et vindue i bygningens langside ses en mængde hoveder, og ved trappens fod står

Joachim og Anna, han holder en kurv med duer (?) hun en kande. Ved foden af søjlerne ses to kutteklædte mænd tilsyneladende holdende et reb i hænderne – hvad de foretager sig, og hvad meningen med deres tilstedeværelse er, lader sig ikke afgøre. Beretningen afsluttes i nordkappen med Marias og Josephs trolovelse. Med en velsignende gestus fører ypperstepræsten Marias og Josephs hænder sammen, Joseph tydeligt identificeret ved bladdusken på sin stav.⁵⁴

Der har været en mindre diskussion om, hvilken kilde, der har ligget til grund for denne fortælling. Rothe nævner en passant det apokryfe barndomsevangelium, Protevangelium Jacobi, som en mulighed, og dette anføres også af Saxtorph i de to første udgaver af *Jeg ser på kalkmalerier*.⁵⁵ I denne opfattelse bliver han korrigeret af Rübner Jørgensen, der opgiver det andet kendte apokryfe barndomsevangelium, Pseudo-Matthæus, som kilden.⁵⁶ Saxtorph retter pligtskyldigt i de to følgende udgaver af sin bog.⁵⁷ Et nærmere studium af billedfortællingen sammenholdt med de skriftlige beretninger og her inkluderet fortællingen i *Legenda Aurea*, afslører, at ingen af de tre værker alene kan have fungeret som kilde – der har snarere været tale om et værk, der har bygget på alle tre ovennævnte værker, måske med inddragelse af endnu flere.⁵⁸

Mogens Bencard anfører meget rigtigt i sin artikel, at fremstillinger af Marias barndomshistorie er meget sjældne i dansk kalkmaleri;⁵⁹ Rübner Jørgensen nævner de få andre eksempler i sin artikel: de nogenlunde samtidige i Ejsing (Ringkøbing amt) og Kirke Stillinge (Sorø amt) samt den noget ældre i Sølvesborg i Blekinge.⁶⁰ Hertil kan føjes fremstillingen i Flensborg S. Maria fra 1475-1500, og inddrager vi de senmiddelalderlige altertavler, vokser antallet af fremstillinger af Marias barndomshistorie noget.⁶¹ Skal man tage antallet af Mariabønner i de senmiddelalderlige danske bønnebøger som et udtryk for en blomstrende Mariadyrkelse også i Danmark, så må det dog konstateres, at udsmykninger med Maria som hovedperson er kuriøst få.⁶²

I omtalen af Sæbys Mariafortælling er det nok værd at bemærke, at motiverne på kirkens altertavle (1. fjerdedel af det 16. århundrede) så at sige runder fortællingen af: i hovedskabet ses Jesserod, fløjene har på ydersiden Bebudelsen og på indersiden Fødslen og Kongernes tilbedelse, mens predellamotivet viser Maria på dødslejet.⁶³

I tredje fags østkappe, over for Ars moriendi-motivet, sidder den dømmende Kristus, flankeret af Maria og Johannes Døberen. Som i Vrå blotter Maria sit bryst og samtidig har hun taget tre små karmelitere under sin kappes beskyttende folder. Fra gravene stiger de døde op, de på Johannes' side river sig fortvivlet i håret, mens en basunblæsende

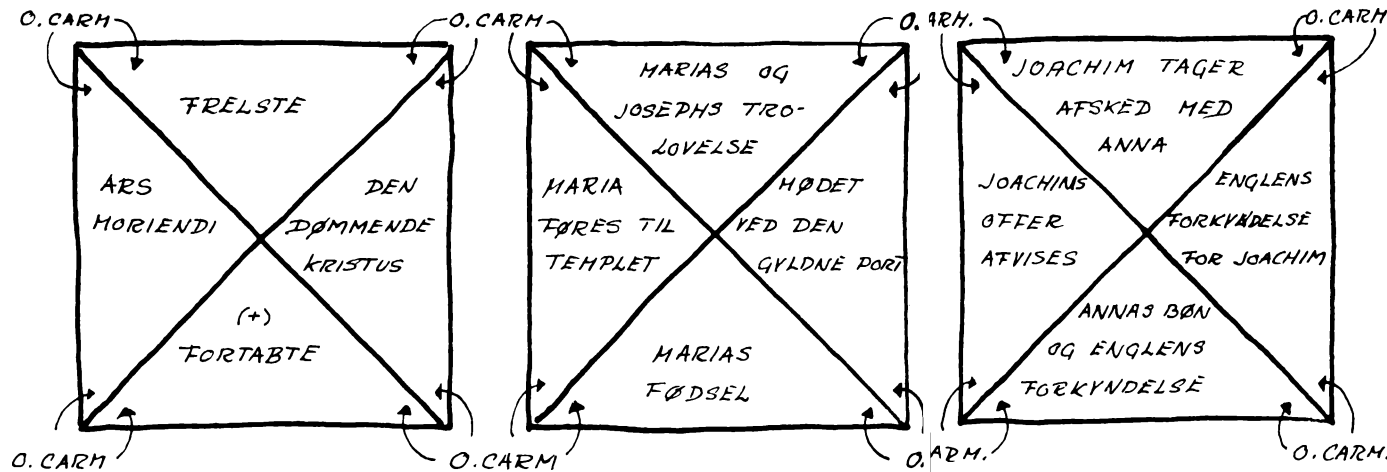
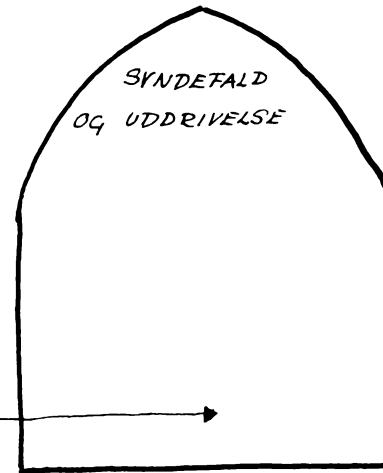
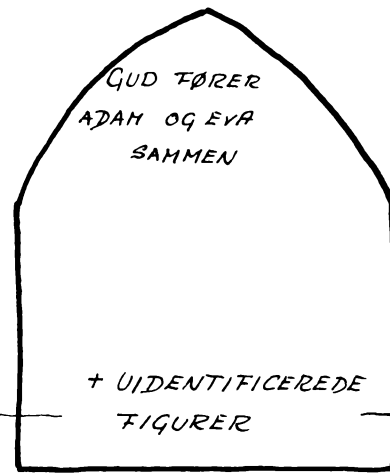
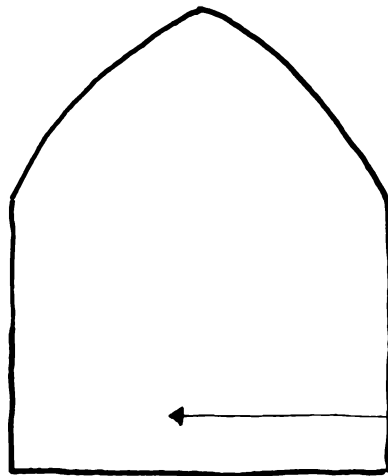

8. *Ars moriendi*. Det afsluttende billede. Den syge har overvundet fristelserne og hans sjæl frelses.

Ars moriendi. The final picture. The devils have been defeated and the sick person's soul is received in Heaven. This subject is also included in the wall-paintings in Sæby and Vrå.

Antoine Verard, *L'art de bien vivre et de bien mourir*, Paris 1496.

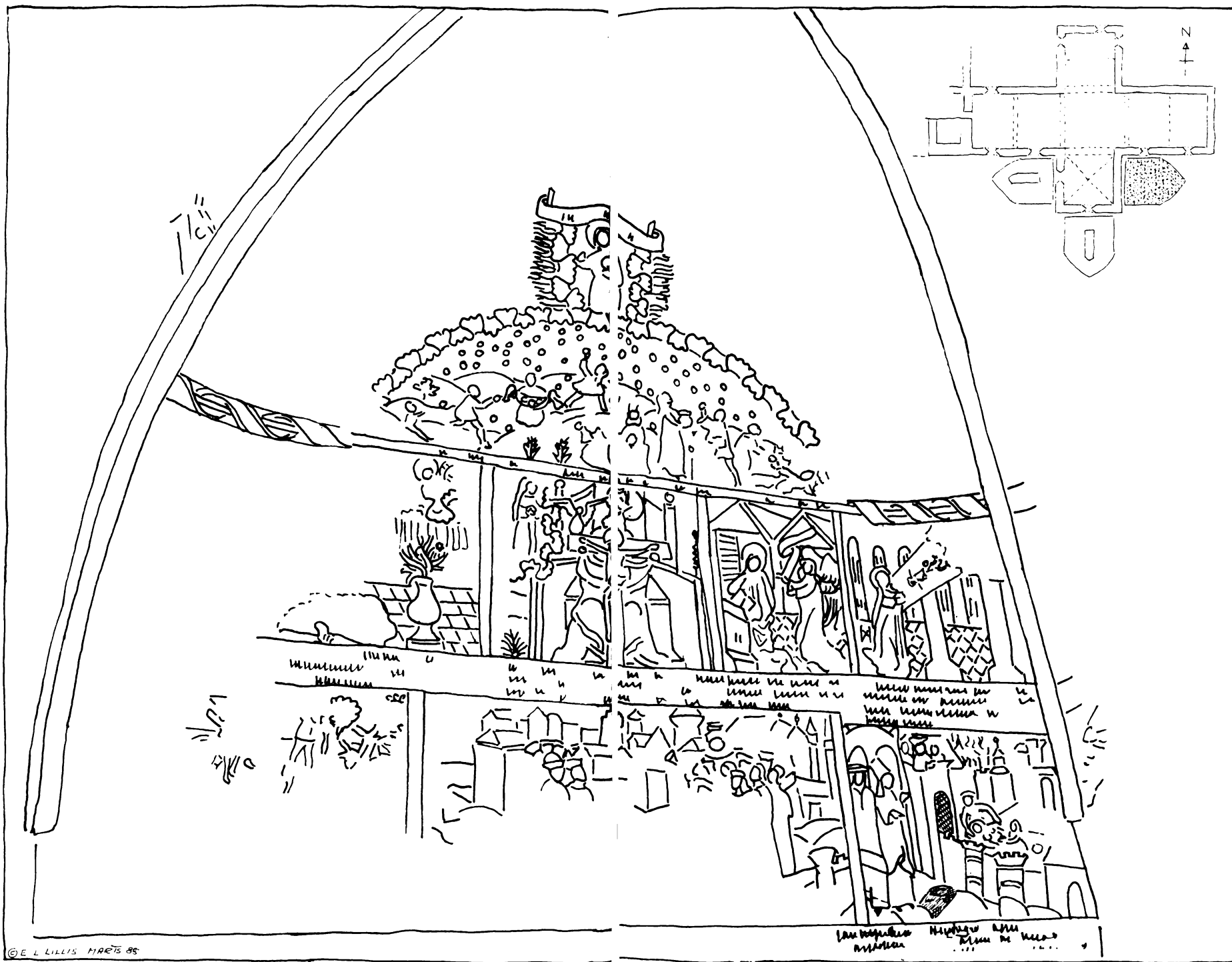
Foto efter Emile Male: *L'art religieux de la fin du moyen age en France*, Paris 1949.

9. Plan over kalkmaleriernes placering i Sæby kirkes kor.

The placing of the wall-paintings in the Chancel of Sæby. The story of the childhood of the Virgin covers the two Eastern bays, starting in the West-pendentive of the easternmost bay and moving clockwise: The Rejection of Joachim's Offering, Joachim taking leave of St. Anne, The Annunciation to Joachim, The Annunciation to St. Anne. The narrative continues in the East-pendentive of the second bay: The Meeting at the Golden Gate, The Nativity of the Virgin, The

Presentation of the Virgin in the Temple, and The Betrothal of the Virgin and Joseph. In the East-pendentive of the westernmost bay: Christ as Judge; the Blessed in the North and the Damned in the South. In the West-pendentive: Ars Moriendi. On the North-wall below the Betrothal: God presenting Eve to Adam, and below Joachim taking leave of St. Anne: The Fall and the Expulsion of Adam and Eve. In each of the vaults' 24 toes are painted a Carmelite monk, sitting in a spadix flower and identified by name.

10. Dronninglund. Tegning af sydkapellets østvæg.
 Dronninglund. Drawing of the East-wall of the South-chapel.

11. Uidentificeret scene, men muligvis forestillende Trojas ødelæggelse. Den høje kvinde i billedets venstre side, med det store P malet på sin kjole kan være Polyxena, der står foran Achilles' grav. Den nøgne kvinde, inden for murene, kan være Helene (og ikke som Saxtorph foreslår Jesabel), mens den gamle mand på toppen af tårnet kunne være hendes forsmåede ægtemand, Menelaos, der ved synet af hendes nøgne bryst undlod at lade hende dræbe. Dronninglund, sydkapellens østvæg, nederste friese, syd.

Uidentified subject, but possibly representing the destruction of the city of Troy. The tall woman with a P painted on her dress could be Polyxena standing in front of Achilles' tomb. The naked woman behind the citywalls could be Helen while the old man on the top of the tower could be her husband who at the sight of her nakedness refrained from letting her be killed. Dronninglund, South-chapel. East-wall, lower friese, South.

Foto: Nationalmuseet København.

engel dukker frem fra skyformationen i toppen af kappen.⁶⁴ I nordkappen ses de frelste, som i Vrå anført af Peter, der stikker nøglen i porten til et allerede til bristepunktet fyldt Himmerige. Igen pointeres det, at Sæby er en karmeliterkirke, idet Peter griber en karmelitermunk i hånden. Også over denne scene svæver en engel – fra basunen udgår ordene: *venite omnes ad iudicium*. Sydkappens maleri er næsten helt forsvundet, men nok er bevaret – toppen af et Helvedesgab og et par djævlhoveder – til at identificere motivet som en fremstilling af de fortabte.

På væggen umiddelbart under billedet af Marias og Josephs trolovelse ses et motiv hentet fra Skabelsesberetningen, nemlig Gud, der fører Adam og Eva sammen.⁶⁵ Denne fortælling fortsætter på nordvæggen i korets østligste fag, idet vi her ser en kombination af Syndefaldet og Uddrivelsen fra Paradis, placeret under Joachims og Annas afsked med hinanden.

I samtlige korets 24 svikler er malet blomsterbægre, fra hvilke små karmelitermunke vokser op, alle holdende en lang indskrift. Rübner Jørgensen har givet en fortrinlig gennemgang af disse, så jeg skal her nøjes med at gentage, at indskrifterne er hentet fra Johannes Trithemius' værk: *De ortv ac progressv ac viris illustribus ordinis virginis Mariæ de Monte Carmelo*.⁶⁶ Det skal med det samme nævnes, at der ikke synes at være nogen sammenhæng mellem de motiver, der er vist i de enkelte kapper og de tilhørende karmelitere, men da indskrifterne udelukkende er af identificerende art, kan spørgsmålet kun med sikkerhed afgøres af den, der en dag gennemlæser alle identificerede karmeliteres værker.⁶⁷

Som nævnt var også væggene bemalede, og Rothe mente, at der på østvæggen, flankerende vinduet, havde været fremstillinger af apostlene Peter og Paulus. Endvidere anfører han i sin rapport, at der hen over nordvæggens tre fag kunne skimtes en række figurer.

Det er næppe udelukkende en blomstrende Mariadyrkelse i senmiddelalderen, der har været baggrunden for disse malerier. En helt konkret forklaring ligger også i, at Karmeliterordenen er en Mariaorden. Mens en indre sammenhæng mellem Joachims afsked med Anna og Syndefald og Uddrivelse synes meget løs, så er parallellen mellem Gud, der fører Adam og Eva sammen og Marias og Josephs trolovelse tydelig. Men er denne scene det eneste berøringspunkt? Som tidligere nævnt har der været malerier også på sydvæggen; hvilke ved vi ikke, men det er nærliggende at antage, at det har været de indledende scener fra Skabelsesberetningen – måske med Evas skabelse placeret under Marias fødsel. Eva og Maria er hinandens modpoler, men de har det til fælles, at Maria befandt sig i samme tilstand af uskyld som Eva (og Adam) i Paradis før Syndefaldet, men Maria overgik Eva ved aldrig at ville være i stand til at synde. Er det disse tanker, der har ligget bag valget af motiver i Sæby, er det næppe at gå for langt at antage, at vi her ser et forsvar for doktrinen om Marias ubesmittede undfangelse.⁶⁸

Dommedagsfremstillingen og *Ars moriendi*-billedet er et brud på den helhed, som de to østligste fags udsmykning udgør. I emnemæssig henseende, men også i »iltaleform« ved gennem sin morale at have direkte relevans for den enkelte betragter. Hvad der har været årsagen

til dette brud lader sig ikke afgøre, men måske har hensynet til menigheden også spillet ind, idet malerierne nok er placerede i kirkens kor, men for Dommedagsfremstillingens vedkommende fuldt synlig fra skibet.

Den sidste af de fem udsmykninger, vi kan tilskrive Sæbyværkstedet, findes i sydkapellet i *Dronninglund* kirke. Det er den udsmykning, der er skrevet mest om, men det er også den der byder på de fleste problemer, blandt andet fordi der stadig er uidentificerede motiver.

Malerierne blev afdækket i 1941 og restaureret i 1942-43.⁶⁹ De findes på kapellets vægge samt i hvælvet over indgangen fra hovedskibet og på gjordbuerne i indgangen. På væggene er malerierne fordelt i tre friser, hvoraf den øverste glider over i selve hvælvkappen. Østvæggen er den, der har de mest usædvanlige scener, men det er desværre også den væg, hvor malerierne har lidt størst skade i tidens løb, undertiden så stor at en identifikation er umuliggjort. Overalt findes der indskrifter, alle tilsyneladende på latin, i reglen placeret under billederne. En tydning og en læsning af samtlige indskrifter er aldrig foretaget, dels fordi de visse steder er så ødelagte, at de enkelte bogstaver kun med vanskelighed lader sig tyde, dels fordi skriften i sig selv – en gotisk minuskel – er vanskeligt læselig: bogstaverne i, m, n og u, f, l og s samt til dels e og r lader sig dårligt skille fra hinanden. Dertil kommer, at der er anvendt talrige forkortelser, hvis udformning ikke synes konsekvent anvendt og derfor kun med besvær lader sig opløse.

Øverst på østvæggen ses Kristus som *Salvator mundi*, stående med jordkuglen i sin venstre hånd, mens den højre er løftet i velsignelse.⁷⁰ Han står på en skyformation, der hvælver sig hen over scenen under ham, og selv er han omgivet af skyer fra hvilke en strålekrans udgår. Over ham ses et skriftbånd, hvori der kun anes rester af bogstaver.

Under denne figur findes en fremstilling af Mannasamlingen i ørkenen. Midt i billedet står Moses, genkendelig på hornene i panden og ved siden af ham måske Aron, mens små mennesker rundt i det bakkede landskab er i fuld gang med at samle manna op, der daler ned fra himlen som store snebolde.⁷¹

Motivet yderst til venstre i den mellemste frise er idag næsten helt forsvundet. Af det skaktavlede gulv fremgår det, at der er tale om en indendørscene; derudover ses der noget der kan ligne et klæde spredt hen over gulvet, en vase med en kaktuslignende plante nederst til højre og en gloriøst person i en sky øverst i højre hjørne.⁷² Ingen af disse enkeltheder er nok til, at det er muligt at fremsætte konkret forslag til

tolkning af motivet, og indskriften nedenunder er så ødelagt, at heller ikke den er til nogen hjælp. Væggens midterste scene viser en Treenighedsfremstilling: Gud Fader sidder med et krucifiks foran sig, helligåndsdue sidder yderst på den ene af korsets tværarme. Det, der gør denne Treenighedsfremstilling til noget særligt, er, at Gud Fader i stedet for som sædvanlig at stirre stift frem for sig har løftet hovedet og ser op mod billedets øverste venstre hjørne. Her står, omgivet af bølgende skyer, en ung pige, muligvis uden glorie, men med et langt gult hår, der falder ned ad hendes ryg. Hvem hun er, lader sig ikke afgøre med sikkerhed, men det kunne være Maria;⁷³ den fragmentariske indskrift er ikke til nogen hjælp. Fremstillingen er uden paralleller i Danmark, men da de to følgende scener viser henholdsvis Bebudelsen og Undfangelsen, kunne man forestille sig, at dette motiv også var en form for Mariafremstilling, og den mulighed, der findes, er, at motivet symboliserer Marias ubesmittede undfangelse. Motivet har detaljer fælles med udenlandske eksempler men følger dog bestemt ikke det gængse skema.⁷⁴ De to sydligste malerier i østvæggens mellemste frise viser som nævnt Bebudelsen og Undfangelsen, hvor englen i Bebudelsen hilser Maria med ordene: *Ave gratia plena dominus tecum*; indskriften under billedet er en blanding af citater fra såvel Det gamle som Det nye Testamente.⁷⁵ Den følgende scene viser den egentlige undfangelse. Maria står i et søjlebåret, højloftet rum, hvis udformning leder tanken hen på nederlandsk maleri i anden halvdel af det 15. århundrede. En bred lysstråle, der kommer ned fra billedets øverste højre (nu ødelagte) hjørne, rammer Maria, og i lysstrålen ses forrest helligåndsdue efterfulgt af det nøgne Jesusbarn med korset over skulderen. Engels bebudelse for Maria er det mest almindelige motiv fra Barndomshistorien i perioden 1475-1525, men det er sjældent, at vi også får illustreret selve Undfangelsen. Der findes intet andet dansk eksempel på, at begivenheden som her er splittet i to separate scener, og formodentlig er det resultatet af en afhængighed af forlæggene.⁷⁶ Indskriften under billedet er rimeligt velbevaret og leder i sit ordvalg tanken hen på en bøn eller en hymne.⁷⁷ I den nederste frise har været tre motiver, hvoraf det yderst til venstre bortset fra enkelte farvespor er helt forsvundet. Af den midterste scene er kun den øverste del bevaret, mens motivet til højre er meget velbevaret. Desværre er de tre motiver stadig uidentificerede, men Lind forslog i sin indberetning, at det sidstnævnte forestillede Trojas ødelæggelse. Tolkningen er plausibel, men der er næppe, som foreslået af Lind, tale om en illustration af en af de antikke beretninger, men snarere en af de middelalderlige fortællinger om denne bys ødelæggelse.

Billedet øverst på sydvæggen viser Kejserens syn, den begivenhed, om hvilken *Legenda Aurea* fortæller, at julenat viste Maria med barnet sig for Kejser Augustus, og sibyllen, der var til stede, udlagde synet for ham: Jesusbarnet var større end han, og derfor skulle han tilbede det.⁷⁸ Bortset fra, at begivenheden i Dronninglund er henlagt til det åbne landskab – *Legenda Aurea* fortæller, at den fandt sted i Augustus' kammer – gengiver maleriet teksten ret trofast. Midt over vinduet ses Maria med barnet, omgivet af en strålekrans, til venstre knæler Augustus, her navngivet Octavian, med hænderne foldet i bøn, kronen har lagt ved siden af sig. Bag ham står en standardbærer. På den anden side af Maria står sibyllen, navngivet Sybilla i indskriftbåndet, og viser op mod Maria. Bag sibyllen står endnu en kvinde.⁷⁹

I den mellemste zone ses øst for vinduet Achatius' og de 10.000 ridders martyrium: en mængde små nøgne personer er spiddet på et træs nøgne grene. Til højre i billedet står tre personer, formodentlig bødlerne, hvoraf den forreste, mens han vender sig mod de to bagved stående, peger mod træet.⁸⁰ På den modsatte side af vinduet ser vi Ursulas og de 11.000 jomfruers martyrium. Et til bristepunktet fyldt skib, i hvis stævn Ursula står, gennemboret af en pil, ses i billedets venstre side. Skibet er under kraftig beskyddning fra hunnerne på flodbredden; mange våben er taget i anvendelse: bue og pil, spyd, armbrøst og luntebøsse.⁸¹ Indskrifterne leder ved deres anrøbelser til de to helgener tanken hen på bønnebøgerne og kan således bestyrke antagelsen om, at i hvert fald nogle af teksterne her i Dronninglund er hentet fra et sådant værk.

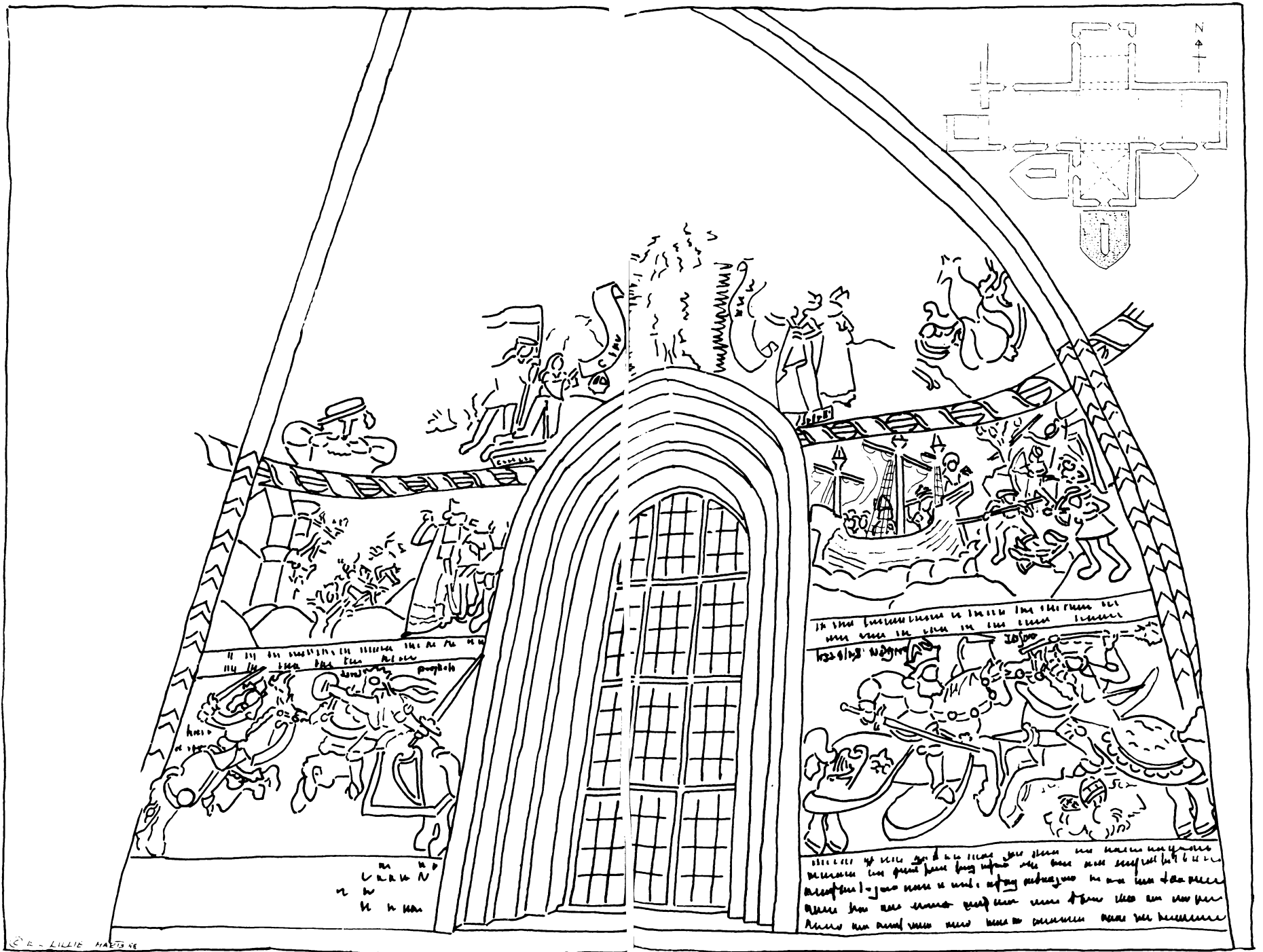
Som allerede Thomas W. Lassen har fremhævet, så er fremstillingen af Kejserens syn enestående i Danmark og kun med få nordiske paralleller.⁸² Hverken Achatius eller Ursula hører til blandt de helgener, vi oftest finder afbildet, men perioden 1475-1525 er den, i hvilken vi finder de fleste eksempler og, som det er tilfældet i Dronninglund, nogle gange kombineret som par.⁸³

Den øverste fremstilling på vestvæggen viser Korsfæstelsen. Midt over vinduet ses den korsfæstede, på hans højre side står foruden Longinus, der ved en lille mands hjælp stikker spyddet i Kristi side, også hovedsmanden og en soldat, de to sidstnævnte er begge til hest. Hovedsmanden peger på den korsfæstede og siger *Vere filius dei erat iste*. På den modsatte side af korset findes en lille gruppe på fire personer: i forgrunden Maria, der er sunket i knæ, og bag hende Johannes der ser op mod Kristus; bag disse to ses endnu to kvinder. Frit i luften hænger et sværd, hvis spids peger ned mod Maria – her er næsten tale om en direkte illustration til *Stabat mater*.⁸⁴

I figurrige fremstillinger af Korsfæstelsen findes der – som i Dommefremstillinger – en »god« og en »dårlig« side, hvor Longinus, Maria og Johannes er samlede på den »gode«, Kristi højre side, mens hovedsmanden og soldaterne er forsamlede på den anden. I dansk kalkmaleri er der kun få brud på denne tradition – Dronninglund er en af dem.

Under Korsfæstelsen, til venstre for vinduet, ses Isaks ofring. Sammenlignet med fremstillingen i Ålborg Budolfi ser vi, at alteret mangler og tilsyneladende også vædderen. Til gengæld er en lille stubmølle blevet anbragt på en bakke i landskabet.⁸⁵ På den modsatte side af vinduet ses en fremstilling af Kobberslangen i ørkenen. Midt i billedet står Moses med en stav i hånden og en stor hat på hovedet. Idet han vender sig om mod de bagvedstående, peger han på en noget slattent udseende slange, der er ophængt i en afgrenet træstamme. Jorden vrimler med slanger, hvoraf en bider en liggende mand i øjet, mens en anden hugger ham i knæet. Situationens uhygge er understreget ved at grinende kranium i billedets nederste venstre hjørne. Billedfladen er ødelagt i højre side, men det ses, at der har stået flere personer bag Moses.⁸⁶ Mens Isaks ofring som tidligere omtalt er en af de oftest forekommende gammeltestamentlige scener uden for Skabelsesberetningen i perioden 1475-1525, så hører fremstillingen af Kobberslangen i ørkenen på dette tidspunkt til sjældenhederne.⁸⁷ Forbindelsen mellem Isaks ofring, Kobberslangen i ørkenen og Korsfæstelsen har lange tekstlige aner, men det er sjældent, at vi i dansk kunst finder alle tre scener samlet.⁸⁸ I *Biblia Pauperum* findes netop disse tre begivenheder samlet, og det er da også *Biblia Pauperum*, der har været anvendt som forlæg for de to gammeltestamentlige motiver – det gælder såvel billede som indskrift.⁸⁹

I den nederste frise på syd- og vestvæggen samt på venstre gjordbue findes de berømte fremstillinger af de ni helte: Hector og David, Karl den Store og Josva, Alexander og Arthur, Gotfred af Bouillon og Judas Macchabæus, disse otte parvist modstillede.⁹⁰ Billedet af Julius Cæsar, der findes på gjordbuen, er meget ødelagt, og identifikationen er derfor foretaget ved udelukkelsesmetoden; alle de øvrige er identificerede ved navn og til dels ved våbenmærke. Hvert enkelt billede har haft en længere indskrift, men kun den under Karl den Store er fuldt læselig.⁹¹ Alle heltene er ridende, Alexander på en elefant og Arthur på den vist nok mest besynderlige kamel, der er set under disse himmelstrøg, de øvrige rider alle på vælige gangere. Et par af heltene dukker op enkeltvis i andre kirker, men ingen andre steder samlet.⁹² Robert L. Wyss, der har beskrevet de franske, tyske og schweiziske fremstillinger, gør opmærksom på, at der ikke findes andre vægfaste

12. Dronninglund. Tegning af sydkapellets sydvæg.
Dronninglund, South-chapel. Drawing of the South-wall.

fremstillinger i en kirke end netop Dronninglunds, men henleder selv opmærksomheden på gobelinerne, der lejlighedsvis kan have været ophængt i kirker.⁹³ Da otte af rytterne er sat op som modstillede par, ses Wyss fremstillingerne som en art religionskrig.⁹⁴ Dette er efter min mening at gå for langt, idet værkstedet som Olaf Olsen har påvist, meget nøje har fulgt forlæggene, så modstillingen er snarere et udtryk for en dygtig disponering ud fra givne forlæg.⁹⁵

På gjordbuens østside ses resterne af en Christofferfremstilling, i placering parallel til den i Ålborg Budolfi. Kun overkroppen og hovedet af Christoffer, der i øvrigt i kunstnerisk kvalitet ligger væsentligt højere end resten af værkstedets persontegninger, er bevaret sammen med det meste af Jesusbarnet samt dele af en bladkrone.

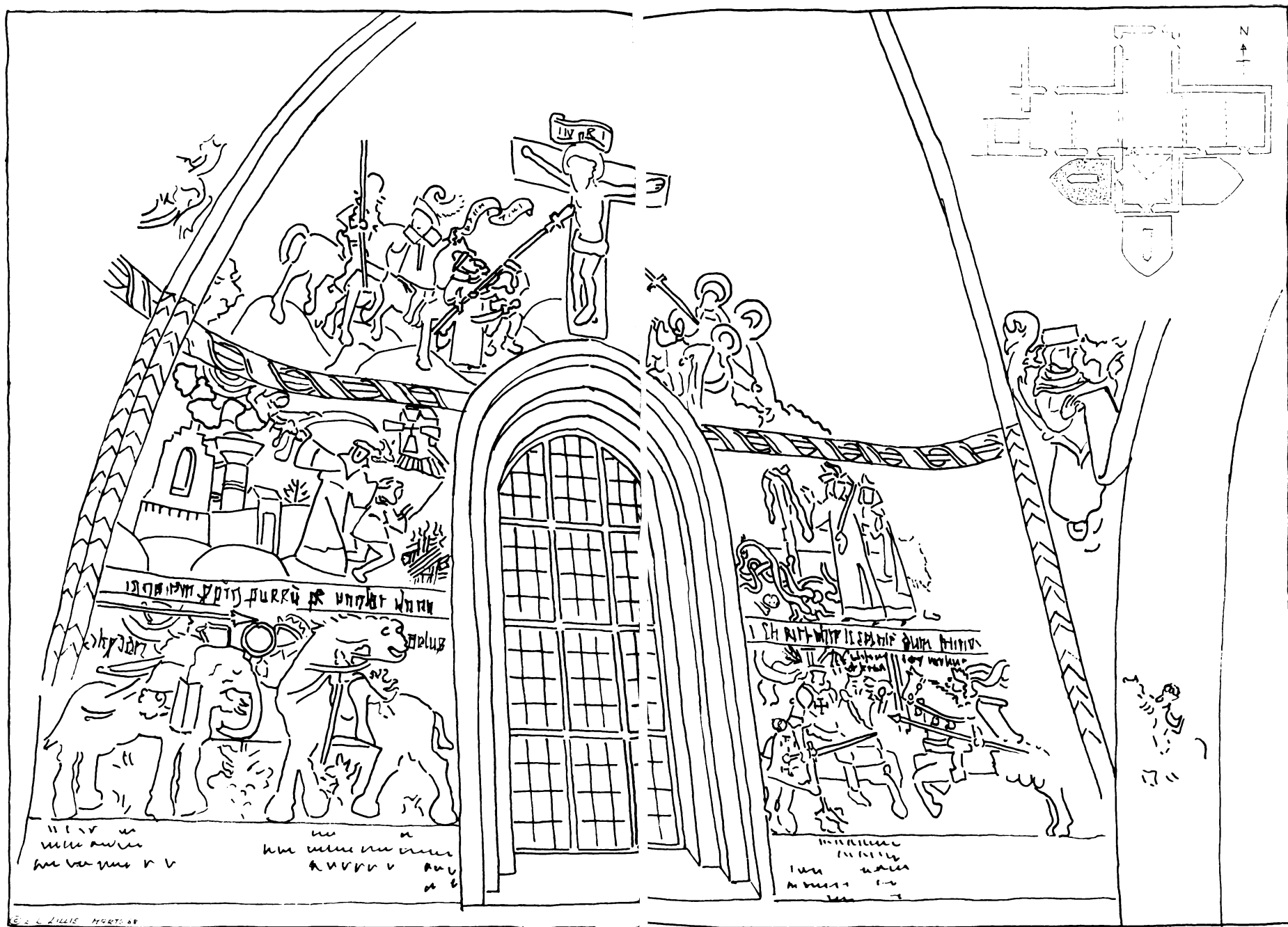
I hvælvet over indgangen fra kirken ses lige over midten en stor, langhåret ged, hvis tilstedeværelse endnu ikke lader sig forklare.⁹⁶ I kappens venstre svikkel vokser en person op af et blomsterbæger, i udformning ikke ulig nogle af de tilsvarende karmelitere i Sæby. Det kan måske være en gejstlig, eller det kan være en profet; det lange skriftbånd han holder og som måske kunne have givet løsningen, er ødelagt i indledningen og den bevarede del er stort set ulæselig.⁹⁷ I den modsatte flig ses resterne af to stående personer, den ene glorieret og holdende en korsstav med fane, den anden er en engel. Desuden findes der fragmenter, der kunne ligne et Helvedesgab og en djævel, så der er næppe tvivl om at motivet forestiller Nedfarten i Dødsriget – man noterer sig, at Kristus her, som det var tilfældet i Vrå, er fremstillet ung og skæggløs.

Hvis man i første omgang ser bort fra udsmykningens nederste frise, aner man en opbygning af programmet, der til dels svarer til den, der kunne spores i Ålborg Budolfi: hver væg udgør indholdsmæssigt en enhed, men der er også forbindelseslinjer på tværs af rummet. Enheden er tydeligst på vestvæggen med Korsfæstelsen og de to ledsagemotiver, hvor det er offer og tilbedelse, der er de forenende elementer. Ved Kristi korsfæstelse overvindes Døden – forbindelsen er derved knyttet tværs over rummet til Nedfarten i Dødsriget. For sydvæggens vedkommende synes der til gengæld ikke at være nogen fællesnævner for de tre hovedmotiver, men også her dukker ordene »offer« og »tilbedelse« op, her overført på det historiske plan: Octavian tilbad barnet, på samme måde som jøderne tilbad kobberslangen. Achatius og de 10.000 riddere og Ursula og hendes 11.000 jomfruer fulgte i Kristi fodspor og døde for deres tro – i sydvæggens motiver ses en korrespondance, der går på tværs af rummet.

Østvæggens motiver synes heller ikke umiddelbart at have en fælles-nævner: øverst Kristus som Salvator mundi og derunder Mannaregneren i ørkenen. Når sidstnævnte motiv opfattes som et udtryk for Kristi guddommelighed ses sammenhængen med Salvator mundi, og som en Nadvertypologi er forbindelsen tværs over rummet til Korsfæstelsen etableret. Motiverne i østvæggens mellemste zone er jo kun for et pars vedkommende identificeret med sikkerhed, nemlig Bebudelsen og Undfangelsen, men at netop disse to er udvalgte kan, sammenholdt med teksten under, måske give antydningen af et svar. Maria er den ved hvem Kristus bliver menneske, og østvæggens motiver demonstrerer derfor de to sider af Kristi væsen, det menneskelige og det guddommelige. De to uidentificerede motiver i østvæggens mellemste zone kan tænkes at have uddybet, hvorfor Maria var den udvalgte, jfr. ovenstående forslag om at tolke midterscenen som et symbol på Marias ubesmittede undfangelse.

Tilbage står spørgsmålet: hvordan passer kapellets nederste frise ind i denne sammenhæng? Specielt for de ni heltes vedkommende har deres verdslige oprindelse været fremhævet, og deres tilstedeværelse i Dronninglund været set som lidt af en kontrast, men der er ingen modsætning mellem kapellets »religiøse« billeder og de ni helte.⁹⁸ Kristi komme var forudskikket i Det gamle Testamente og hans virke rettede sig mod jøderne, repræsenteret af Josva, David og Judas Macchabæus. Men det rettede sig ikke alene mod jøderne, også mod hedningene, repræsenteret af Hector, Alexander og Julius Cæsar. Kristi komme fandt sted på det tidspunkt, hvor romerne regerede verden, og Augustus have indført Pax romana, understreget ved fremstillingen af Kejserens syn øverst på sydvæggen. De kristne riddere, personificeret ved Arthur, Karl den Store og Gotfred af Bouillon, forener traditionen fra jøderne og hedningene; de er repræsentanter for kristenheden – ligesom Achatius og Ursula – og de skal regere verden, opretholde freden, forsvare de hellige steder for de nye udvalgte folk.⁹⁹

Under istandsættelsen af kapellet i begyndelsen af fyrrerne blev der ved østvæggen fundet rester af et alter. P. Christensen foreslog, at det Helligkors alter, der oprettedes under dronning Margrethe, ved opførelsen af sydkapellet flyttedes herud, mens Thomas W. Lassen mente, at det måtte være det Treenighedsalter, der blev grundlagt i 1496, og byggede sin antagelse på tilstedeværelsen af Treenighedsfremstillingen på væggen ovenfor.¹⁰⁰ Jeg vil ikke benægte muligheden af hverken det ene eller det andet forslag, men kapellets udsmykning understøtter ikke entydigt det ene eller det andet af forslagene.

13. Dronninglund. Tegning af sydkapellets vestvæg.
 Dronninglund. Drawing of the West-wall of the South-chapel.

Det er ikke Korset ej heller Treenigheden, hvorom hele udsmyknin- gen drejer sig – det er Kristus selv. Kristus som Salvator mundi, Kristus som det uskyldige offer, Kristus som den, der besejrer Døden. Ham er det mennesket skal tilbede og kæmpe for, og ham er det, der ved sin offerdød og gennem eucharistien giver mennesket del i frelsen.

Samtidig bemærkes den fremtrædende rolle, som Maria indtager i flere af motiverne. Dette kan være et resultat af den senmiddelalderlige opblomstring af Mariadyrkelsen, som er blevet omtalt i forbindelse med gennemgangen af Sæby kirke, eller det kan skyldes det simple faktum, at Dronninglund kirke er indviet til Maria.¹⁰¹ Måske et sammenfald af begge omstændigheder.

Under gennemgangen af dette værks fem udsmykninger har kilderne til disse nogle gange været fremdraget, i enkelte tilfælde har de anvendte forlæg været nævnt. I Dronninglund kunne det påvises, at Biblia Pauperum havde været benyttet til fremstillingen af Kobberslangen i ørkenen og Isaks ofring. Sandsynligvis har det også været Biblia Pauperum, der har dannet forlægget for Isaks ofring i Ålborg Budolfi.

Olaf Olsen kunne påvise, at en række nederlandske træsnit havde været brugt som forlæg for serien med de ni helte i Dronninglund,¹⁰² og i Vrå og Sæby kirker kunne det afsløres, at træsnittene i en udgave af *Ars moriendi* havde været anvendt, omend det endnu ikke er muligt, præcis at angive hvilken. I sin analyse af karmelitermunkenes indskrif- ter i Sæby, kunne Rübner Jørgensen fremdrage kilden, Johannes Trit- hemius' værk *De ortv ac progressv* etc.¹⁰³, og en detailanalyse af frem- stillingen af Marias barndomshistorie sandsynliggjorde, at værkstedet må have haft adgang til en af de senmiddelalderlige Mariafortællinger, uden at der endnu kan sættes navn eller forfatter på denne.

Skønt vi stadig mangler at få identificeret forlæggene for mange af motiverne, kan man dog allerede på dette stadium konstatere, at værk- stedets tilgang til forlæg har været ganske varieret og formodentlig ret stort.

Da de forlæg, der har været anvendt i dansk kalkmaleri i reglen er af udenlandsk oprindelse, har praktiske omstændigheder skabt naturlige forhindringer for en systematisk gennemgang, og når det endelig en gang imellem lykkes at identificere et forlæg, skyldes det som regel et sammenfald af tilfældige omstændigheder. Af denne grund er det så godt som umuligt at sige noget konkret om udbudet af forlæg inden for de enkelte værksteder, og af samme grund lader det sig heller ikke afgøre, om Sæbyværkstedet har haft adgang til et større antal træsnitserier eller illustrerede bøger end andre værksteder. Til gengæld kan man

konstatere, at hverken forlægget til de ni helte, *Ars moriendi* eller Trithemius' værk – i modsætning til *Biblia Pauperum* – hører til standardrepertoiret.

Gennem sammenligningen mellem de identificerede forlæg og malerierne, ses det, at værkstedet nogle steder kopierer næsten direkte. Dette gælder f.eks. fremstillingerne af de ni helte i Dronninglund og ligeledes fremstillingerne af Isaks ofring og Kobberslangen i ørkenen sammesteds. I Ålborg Budolfi, hvor jeg også mener, at *Biblia Pauperum* har været anvendt som udgangspunkt for Isaks ofring, har værkstedet derimod forholdt sig mere frit til forlægget. Her har det formodentlig været den givne plads, der har tvunget maleren til at rokere med fremstillingens enkelte elementer. I fremstillingerne af *Ars moriendi* i Sæby og Vrå sås det, hvorledes maleren samtidig med at han har kombineret flere træsnit i ét billede også har forenklet.

En identifikation af forlæg kan undertiden hjælpe med til at fastlægge, hvorfra Danmark har fået sine kulturelle og kunstneriske påvirkninger fra, men i tilfældet med Sæbyværkstedet kommer vi desværre ikke langt, da vi kun for de ni hertes vedkommende har fået identificeret forlæggets hjemland, nemlig Nederlandene. For *Biblia Pauperum*s vedkommende er afvigelserne i de billeder, der her er relevante, så små imellem de eksisterende udgaver, at det næppe er muligt at præcisere, hvilken der har været anvendt.

Om værkstedets malere må man sige, at de har været i besiddelse af en veludviklet kompositorisk fornemmelse. Vi kan se det i indplaceringen af Isaks ofring men især i fremstillingen af Palmen der bøjer sig på Jesusbarnets befaling i våbenhuset i Ålborg Budolfi, og det fremgår tydeligt af den parvise modstilling af de ni helte i Dronninglund. Tegnefærdigheden kniber det til gengæld noget med. I Vesterøss fremstilling af Kongerne på rejse ses i scenen med Caspar en hest (forfra), der er omtrent ligeså bevægelig som en Dalarhest i træ. Den manglende formåen ses dog tydeligst i *Ars moriendi* scenerne i Sæby og Vrå, hvor malerne ikke har formået at gengive scenen skråt ovenfra som i træsnittene, men har været tvunget til at vise den fra siden. Og her afsløres samtidig, at værkstedets forståelse af motivernes betydning ikke altid har været til stede.

I sammenligning med andre samtidige værksteder afspejler Sæbyværkstedet såvel traditionelle som højst utraditionelle træk.

Scener fra Passionen, som vi finder dem i Vrå og den enlige i Dronninglund, hører til blandt de allermest almindeligt forekommende motiver i det senmiddelalderlige, danske kalkmaleri, men længden af seri-

14. Isaks ofring. Dronninglund, sydkapellets vestvæg, midterste frise, syd.
The Sacrifice of Isaac. Dronninglund, South-chapel. West-wall, friese in the middle, South.

Foto: Nationalmuseet København.

en i Vrå er ikke almindelig, og detaljen med sværdet, der i Dronninglunds Korsfæstelsesfremstilling hænger over Maria, er blandt de absolut usædvanlige. Også Dommedagsfremstillingerne i Sæby og Vrå tilhører det traditionelle stof, og man kan måske i placeringen spore en svagt konservativ tendens. Der er heller ikke noget overraskende i at finde en fremstilling af Kongernes tilbedelse i Vesterø, men igen afspejler korplaceringen en fastholdelse i en tradition, der er ved at gå i opløsning omkring år 1500. Findes der overhovedet motiver fra Det gamle Testamente, så er de i reglen hentet fra Skabelsesberetningen, og der er i så henseende intet nyt i Sæbys to-tre scener herfra. Det overraskende ligger i paralleliseringen mellem Skabelsesberetningen og Marias barndomshistorie. Sammenlignet med andre senmiddelalderlige udsmykninger har Sæbyværkstedet egentlig ret få fremstillinger af ikke-bibelske helgener, til gengæld tilhører to af disse, Christoffer og Catharina, de allermost »populære«.

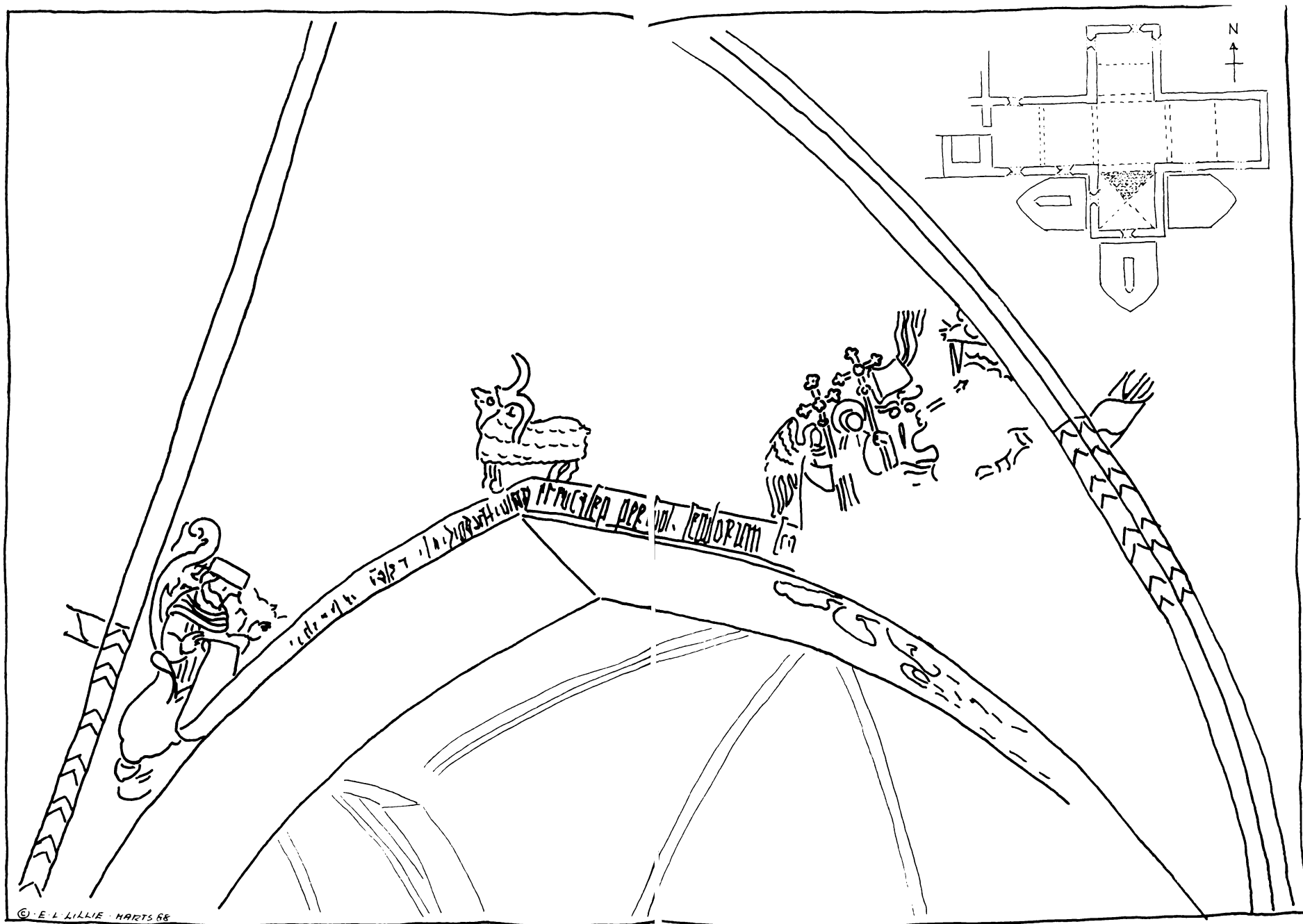
Fælles for de ovennævnte motiver er, at de alle har lange rødder tilbage i den billedlige tradition, men vi finder også motiver blandt værkstedets malerier, der ikke har en lang tradition, men som gennem en sammenligning med andre samtidige udsmykninger viser, at Sæby-

15. Biblia Pauperum. Dette blad har været benyttet som forlæg for fremstillingerne af Isaks ofring og Kobberslangen i ørkenen i Dronninglund.

Biblia Pauperum. This page has been used as a master for the wall-paintings representing the Sacrifice of Isaac and the Brazen Serpent in Dronninglund.

Foto efter Knud Banning: Biblia Pauperum. Billedbibelen i middelalderen. København 1984, blad 25.

16. Dronninglund. Tegning af nordkappen i sydkapellets hvælv. Dronninglund. Drawing of the North-pendentive of the vault in the South-chapel.

værkstedet afspejler generelle tendenser i tiden. Det gælder f.eks. billederne af Kirkefædrene og Sebastian i Ålborg Budolfi, og også Achatius og Ursula i Dronninglund, men især i kombinationen af de to, der er et typisk træk for perioden 1475-1525.

Fremstillinger af evangelistsymboler har meget lange aner, men det er et nyt træk, at de får lov at stå alene, og det er et træk der peger frem i tid. Det samme gør fremstillingen af Kobberslangen i ørkenen, som først på dette tidspunkt dukker op i monumentalmalet, og som får sin storhedstid i den følgende periode, 1525-75.

Det indtryk, man danner sig af det danske, senmiddelalderlige kalkmaleri, er, at følgende motivgrupper dominerer: Skabelsesberetningen, Jesu barndomshistorie, Passionsberetningen, Dømedag og Helgener. Disse findes alle i Sæbyværkstedets udsmykninger, men det kan ikke påstås, at de indtager nogen dominerende position, og på dette punkt udskiller Sæbyværkstedet sig fra samtidens øvrige. Gennem en række enkeltmotiver adskiller værkstedet sig markant fra andre; enkeltmotiver som hverken har forgængere eller får efterfølgere. Dette gælder fortællingen om Marias barndom, der som ovenfor omtalt kun har få paralleller i dansk kalkmaleri, men det gælder især *Ars moriendi* scenerne i Sæby og Vrå, Palmen der bøjer sig, Dronninglunds fremstillinger af Kejserens syn og de ni helte, men også de tre scener, der muligvis forestiller Trojas ødelæggelse og som er uden paralleller, og det uanset hvad de viser. De her nævnte scener er alle enestående i Danmark og de er sjældne i en europæisk sammenhæng. At det har ladet sig gøre at indpasse disse i en meningsgivende sammenhæng kan betragtes som en højeste grad af raffinement, men kan også opfattes som et udslag af provinsialisme, en manglende indpasning i en europæisk udvikling – den kan så have været villet eller ej.

P. Christensen, der i 1947-48 beskrev kalkmalerierne i Dronninglund kirke, er i sine afsluttende bemærkninger ikke venlig i vurderingen af motivvalget. »Fantasteri« kalder han det og fortsætter senere: »Meget i denne Dekorationskunst ... kan skyldes kaade og drilagtige Luner hos Senmiddelalderens temmelig løsagtige og vidtomstrefjende Kunstner«. ¹⁰⁴ Hvorvidt samme kunstnere har været løsagtige og vidtomstrefjende, skal jeg her lade være usagt, men at Dronninglunds malerier og Sæbyværkstedets som helhed skyldes malernes kåde og drilagtige luner, kan bestemt afvises på baggrund af analyser af de enkelte udsmykninger. Den eller de personer, der har fastlagt programmerne i de enkelte kirker, har i høj grad været i besiddelse af teologisk lærdom. Detaljer i de ydre omstændigheder gør det heller ikke sandsynligt, at et

malerværksted har fået frie hænder ved udsmykningen af kirkerne: to af kirkerne er klosterkirker og kaldsretten til Vesterø tilhørte Viborg domkapitel. Deril kommer, at nok kan man forestille sig, at et malerværksted i sin besiddelse har haft træsnit fra *Biblia Pauperum*, en *Ars moriendi* og måske de ni helte, men at de også skulle have haft et eksemplar af den Johannes Trithemius, der er citeret i Sæby, er højst usandsynligt.

Der er blandt Sæbyværkstedets udsmykninger enkelte motiver, som peger frem i tid, men generelt kan det konstateres at værkstedet gennem sit billedvalg er solidt forankret i en middelalderlig billedtradition. Kombinationen af billeder er nogle steder temmelig usædvanlig, men de principper, der ligger til grund for sammensætningen, har ligeledes en lang tradition bag sig. Det er nødvendigt at søge motivernes skjulte betydning for at få mening i programmerne, og de fremstår således som en parallel til de fire aspekter af den tekstlige fortolkning. Analyser af programmerne understreger, at disse fem udsmykninger mindre er rettet mod elementær undervisning af lægmand, men er snarere en fastslåen af læresætninger, primært forståelige for den skolede teolog, og måske med en snært af polemik i Sæby – pro Marias ubesmittede undfangelse. Malerierne er blevet til på et tidspunkt, hvor bibelhumanisternes og reformkatolikernes tanker begyndte at gøre sig gældende, men der er intet tegn på, at disse tanker har vundet indpas her. Tværtimod er der tale om en demonstration af traditionsrig senmiddelalderlig fromhed og teologisk lærdom.

Noter

1. Francis Beckett: *Danmarks Kunst*, Bind II, København 1926, s. 409 (Ålborg Budolfi) og s. 414-18 (Vrå og Sæby).
2. Niels M. Saxtorph: *Danmarks Kalkmalerier*, København 1986. (4. udgaven af Jeg ser på kalkmalerier, 1. udg. 1967). Med mindre andet bemærkes, vil der i det følgende blive henvist til 1986-udgaven.
3. P. Christensen: *Kalkmalerierne i Vraa Kirke*. Vendsysselske Aarbøger, XX bind, Hjørring 1953-54, s. 76-81.
4. Mogens Bencard: *Carmelite Art and Architecture in Denmark*. Carmelus vol. 4, Roma 1957, s. 50-84 (specielt s. 71-84).
5. Kaare Rübner Jørgensen: *Karmeliterne i Sæby kirke*. Kirkehistoriske Samlinger 1978, København 1978, s. 7-36.
6. Mette Erlendsson: *Sæby kirke's kalkmalerier*. Vendsyssel Årbog 1980, Hjørring 1980, s. 73-90. Endvidere har Hans Gregersen beskrevet kalkmalerierne i sin bog *Karmeliterklostret i Sæby. Baggrund og Historie*. Sindal 1982, s. 67-68. Også han nævner sammenhængen mellem Vrå og Sæby.
7. Egmont Lind: *De ni helte i Dronninglund kirke*. Nationalmuseets Arbejdsmark 1943, s. 61-68.

8. P. Christensen: Fra Dronninglund Kirke. Vendsysselske Aarbøger, XVII bind, Hjørring 1948, s. 65-81.
9. Olaf Olsen: De ni helte. Rytterkampbillederne i Dronninglund kirke. Nationalmuseets Arbejdsmark 1955, s. 119-28.
10. Thomas W. Lassen: Nadvertypologier i Dronninglund. ICO – Den iconographiske Post 1972/1, s. 14-16. Samme: Kejserens syn. Beretningen om kejser Augustus og Sibylle i litteratur og billeder. ICO – Den iconographiske Post 1974/4, s. 12-17.
11. Kirsten Lading Bidsted: De ni helte i Dronninglund kirke. ICO – Iconographisk Post 1985/4, s. 1-11. Dronninglund kirkes kalkmalerier findes desuden omtalt af Erik Lassen i Politikens Dansk Kunsthistorie, bind 1, København 1972, s. 360-63.
12. J. P. Stenholm: Budolfi Kirke. Dens Historie, Beskrivelse og Præsterække. Fra Himmerland og Kjær Herred, bind 12, Ålborg 1923, s. 384-515 (kalkmalerierne omtales s. 429-31).
13. B. Hage & H. Stegmann: Budolfi Kirke i Billeder og Tekst. Budolfi Sogns Kirkeblad 1934, s. 2-4.
14. Saxtorph, Op.cit., s.195.
15. De ældste indbretninger og restaureringsrapporter vedr. kalkmalerierne i Vesterø findes tilsyneladende ikke længere på Nationalmuseets 2. afdeling, men da malerierne ikke er omtalt hos Magnus-Petersen (Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i danske Kirker, København 1895), men til gengæld er fotograferede af Chr. Axel Jensen i 1908, angiver disse to årstal perioden, inden for hvilken afdækningen har fundet sted. Den dårlige stand, som malerierne fremtræder i på Chr. Axel Jensens fotografier, kunne tyde på, at afdækningen har fundet sted i 1907/08.
16. Indbretning fra Knud Simonsen, januar 1983, Nationalmuseets 2. afdeling. Af denne indberetning fremgår det, at malerierne også blev istandsat i 1953, denne gang af Harald Borre. Desværre savnes også hans indberetning idag.
17. Eksempelvis Marie Magdalene (Randers amt), Vinderslev (Viborg amt) og Århus domkirke, alle dateret til 1515-21. Dorrit Lundbæk: Fabelvæsner i sengotisk kalkmaleri i Danmark, Århus 1970. For fuldstændighedens skyld skal det anføres, at dette værksted hos Saxtorph går under betegnelsen Vinderslevmesteren, s. 24-25.
18. Kun i Nødager (Randers amt) og i Vellinge (Skåne) optræder motivet alene, men i begge tilfælde gælder det, at udsmykningerne er så fragmentarisk bevarede, at der oprindeligt meget vel kan have været andre scener fra Barndomshistorien.
19. Altertavlen fra omkr. 1475 i Vesterø har i hovedskabets midte, øverst: Kristus som Salvator mundi og nederst: Maria i solgissel, flankeret af Gertrud, Dorothea, Barbara og Hetterus i øverste række, Maria Magdalene, Johannes Døberen, Catharina og Archelaus i nederste. Fløjene indeholder hver seks apostle.
20. Læsø havde i middelalderen en betydelig saltudvinding. Diplomatarium Vibergense, udg. af A. Heise. København 1879, s. XXIX-XXV. Kaldsretten til Vesterø og nabokirken Byrum har på dette tidspunkt (1508-1513) tilhørt Viborg domkapitel. Repertorium Diplomatum Regni Danici Mediævalis, 2. rk. København 1928-39, nr. 11011 og 12467.
21. J. A. Jungmann, S. J.: Missarum Sollemnia, Bind 2, Freiburg 1958, s. 3-125.
22. Louis Réau: Iconographie de l'art chrétién, bd. II.2, Paris 1957, s. 246.
23. Réau: Op.cit., s. 238.
24. Indbretning fra Rothe, januar 1900 (efter afdækningen), indberetning af samme, 1900 (efter restaureringen). Indberetning af Harald Borre, december 1943. Indberetning af Olaf Hellvik 1981. Alle Nationalmuseets 2. afdeling.
25. Saxtorph, Op.cit., s. 195. Der findes mig bekendt ingen andre eksempler på en vase som attribut til Catharina.

26. Saxtorph, *Op.cit.*, s. 195. Kun få kongevåbner findes gengivet i dansk kalkmaleri: Udbyneder 1520-23 (Randers amt) og Ronneby 1586 (Blekinge).
27. Sven Tito Achen: *Danmarks kommunevåbner*, København 1982, s. 22-23.
28. Dateret til 1511; gengivet i *Danmarks Kirker*, Københavns amt, s. 1606.
29. Man bemærker, at såvel Rothe som Harald Borre og med dem Stenholt (*op.cit.*, s. 431) identificerer denne scene som Syndefaldet. Francis Beckett sætter som den første – med en vis tøven – det rette navn på motivet. *Op.cit.*, s. 409.
30. I følgende kirker indtager evangelistsymbolerne, uden ledsagemotiver, den centrale plads i kapperne: Voldby 1515-21 (Randers amt); Flensborg S. Johannes 1515-25; Smidstrup omkr. 1550 (Vejle amt); Melby 1550-1600 (Frederiksborg amt); Rutsker 1559 (Bornholms amt); Agerskov 1632 (Haderslev amt). I alle andre fremstillinger er evangelistsymbolerne presset ud i fligene eller op i kappernes top.
31. I følgende kirker findes de idag kendte fremstillinger af kirkefædrene: Ingstrup omkr. 1475 og Jetsmark 1474 (samme værksted, Hjørring amt); Brunnby omkr. 1500 og Malmö S. Petri 1510-25 (Skåne); Fanejord 1475-1525 (Præstø amt); Sandby 1500-25 (Maribo amt); Dalbyneder 1515-21 og Udbyneder 1500-25 (begge Randers amt); Roskilde domkirke, Birgittakapellet 1511; Skive gl. kirke 1522. På altertavler finder vi dem bl.a. i Løjt 1520 (Åbenrå amt); Årby 1500-25 (Holbæk amt); Hald omkr. 1500 (Randers amt).
32. I følgende omtrent samtidige udmalinger findes der fremstillinger af Isaks ofring: Fanejord 1475-1525 og Kongsted 1475-1525 (begge Præstø amt); Tirsted omkr. 1500 (Maribo amt); Kværkeby omkr. 1500 (Sorø amt); Konga 1500-25 (Skåne). Dertil kommer Dronninglund, se side 59.
33. Såvel i Konga som i Kværkeby er fremstillingen af Isaks ofring placeret sammen med Kains og Abels historie. I Tirsted fandtes motivet i samme kappe som Barnemordet i Bethlehem, Sædunderet samt Ud drivelsen fra Paradis. I Kongsted er det placeret i en svikkel, der i kappens centrale del har en Korsfæstelse, mens det i Fanejord deler hvælv med Mikael Sjølevejer og De sladrende kvinder – her er det til gengæld placeret parallelt til Barnemordet i hvælvet ved siden af.
34. Louis Réau: *Iconographie de l'art chrétién*, bind III.3, Paris 1959, s. 1191. Peter Burke: *Tradition and Innovation in Renaissance Italy*, London 1974, s. 183-84. Kalkmalerier med Sebastianfremstillinger findes i Kgs. Lyngby 1475-1500 (Københavns amt); Linderöd 1498, Fru Alstad omkr. 1500, Håstveda omkr. 1500 og Sövestad omkr. 1500 (alle i Skåne); Kværkeby omkr. 1500 (Sorø amt); Nr. Alslev omkr. 1500 (Maribo amt); Hald 1500-25 (Randers amt); Skive gl. kirke 1522; Lem omkr. 1540 (Randers amt). Dertil kommer bl.a. altertavlerne i Vordingborg Vor Frue fra 1490-1500 samt Bernt Notkes tavle fra 1479 i Århus domkirke. I de to sidstnævnte tilfælde er hans partner Antonius.
35. Louis Réau: *Iconographie de l'art chrétién*, Bd. III.1, Paris 1958, s. 305-06. Her angives, at Christoffer er den man påkalder mod pludselig død eller mod pest. Bønner fra dansk middelalder giver dog et lidt andet billede, idet Christoffer først og fremmest påkaldes som værn mod uvenner og mod sorg og armod. Middelalderens danske bønnebøger (herefter forkortet MDB), bd. I-V, udg. af K. M. Nielsen, København 1946-82, nr. 58, 149, 320, 400 og 798. Bønnerne rettet til Sebastian afviger ikke fra det traditionelle billede; han anråbes mod pestillens og brat død. MDB nr. 56, 151, 330, 613, 873, 953 og 986.
36. *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis*. 2. række, København 1928-39, nr. 9207.
37. I den danske version af Jesu Barndomsbog, trykt hos Gotfried af Ghemen, København 1509, lyder passagen: »... tha bad han [Jesús] træet bøuyæ seg oc legge for

- iomfru marie so at hon kunne tage aff fructhen. tha wor thet træ strax lydught oc bøydæ seg nedher...«. Danske Folkebøger, bind 1, København 1915, s. 56. Der er tradition for at knytte Abraham og lydighed (dyden Obedientia) sammen, som det fremgår af Bamberg Apokalypsen fra omkr. år 1000. A. Katzenellenbogen: *Allegories of the Virtues and Vices in Medieval Art*. New York 1964, s. 15 og fig. 14.
38. Indberetning fra Eigil Rothe 1904 og 1905. Nationalmuseet 2. afdeling.
 39. Rothe anfører i sin indberetning fra 1904, at han har kunnet læse følgende korte passus: »... ad dexteram tuam nos audire ...«. Fortsættelsen lyder: »mereamus venite benedicti«. Denne del udgør slutningen på indskriften.
 40. Indskrifterne ud for Kristi hoved lyder: »Venite benedicti patris mei precipite regnum« og »Ite maledicti in ignem eternam«. Fra Maria lyder ordene: »Beata misere-re nobis« og fra Johannes Døberen: »Poenam domine parce populo tuo«.
 41. Indskriften over scenen lyder: »Ve ve nobis quia in inferno sunt ...«.
 42. Indskriften over de frelste lyder: »Venite fratres carissimi«.
 43. Motivet kendes fra Solna kirke uden for Stockholm (omkr. 1475) og muligvis også fra kirken i Swanbourne (Buckinghamshire, 15. århundrede). Det har ikke været mig muligt at fremskaffe fotografier af sidstnævnte, så identifikationen bygger udelukkende på en verbal beskrivelse. Cornell & Wallin: *Albertus Pictor*. Stockholm 1972, s. 75. A. Caiger-Smith: *English Medieval Mural Painting*, Oxford 1963, s. 134.
 44. Beckett, *Op.cit.*, s. 417-18. I sin indberetning fra 1904 angiver Rothe, at han opfatter det unge par som en illustration af den afdødes tidligere liv, men uden at gøre sig klart, at dette strider mod, at afdødes sjæl hentes af en engel. I indberetningen fra Sæby nøjedes han med at henvise til Vrå. P. Christensen, 1953-54, holder sig i sin beskrivelse til Beckett tolkning, s. 78.
 45. Bencard, *Op.cit.*, s. 75.
 46. Saxtorph, *Op.cit.*, s. 193 (Sæby) og s. 194-95 (Vrå).
 47. Mette Erendsson, *Op.cit.*, s. 88.
 48. Om baggrunden for *Ars moriendi* litteraturen, den udvikling den gennemløb i middelalderen samt de forskellige udgaver, se Mary Catharine O'Connor: *The Art of Dying Well*, New York 1942. De fleste *Ars moriendi*-illustrationer udviser nært slægtskab og bærer præg af en omfattende kopiering.
 49. Den latinske tekst til denne scene findes gengivet i Alberto Tenenti: *La vie et la mort à travers l'art du XVe siècle*. Paris 1952, s. 108. De her gengivne illustrationer er taget fra den franske udgave, trykt hos Antoine Verard, Paris 1496. I den latinske version omtales de omkringstående som »amici« – den franske er på dette punkt mere udførlig, og da den mig bekendt ikke har været publiceret i en nyere udgave, gengives den centrale del af teksten her: »Tu dois bien auoir grant despit en ton cueur quant mesme ta femme tes enfans et prochains successeurs sont ceulx qui en leur pensee desirent et festineroyent volentiers ta mort principalement pour auoir toute ta succession combien que de bouche et des yeulx plourans ils monstrent estre marris ce quilz ne sont pas«. ... L'art de bien vivre et de bien mourir, Antoine Verard, Paris 1496. Paris, Bibl. Nat. Res. D.857, mikrofilm.
 50. Indberetning fra Eigil Rothe, 23.5.1905. Nationalmuseets 2. afdeling. Østfaget afrenset igen i sommeren 1985.
 51. Dette motiv har ikke hjemmel i de skriftlige beretninger; disse siger udtrykkeligt, at Joachim gik direkte ud i vildmarken, og at Anna længe svævede i uvidenhed om hans skæbne. *Protevangeliu[m] Jacobi* (herefter forkortet PJ), 1. afsnit og *Pseudo Mattheu[s]* (herefter forkortet PM), 2. afsnit. *Jakobs Forevangeliu[m]* og *Det uægte Matthæusevangeliu[m]*, overs. og udg. Knud Banning, København 1980, s. 13 og

- s. 31. Scenen optræder ikke i andre danske fremstillinger af Marias barndomshistorie, og det eneste udenlandske eksempel, jeg har fundet, er et glasmaleri i den tidligere karmeliterkirke i Nürnberg. Gertrud Schiller. *Ikonographie de christlichen Kunst*, Bd. 4.2, Gütersloh 1980, s. 56-57, fig. 484.
52. Fra Joachim lyder ordene: »Domine exaudi orationem meam« og englens svar til ham er: »Vade in portam auream«.
 53. Saxtorph (Op.cit., s. 192) identificerer denne person som en ung mand, men det synes mig mere rimeligt at antage, at det er den tjenestepige, Judith, der optræder i PJ. Knud Banning, Op.cit., s. 13.
 54. Rübner Jørgensen, Op.cit., s. 9, identificerer scenen som ypperstepræstens velsignelse af Joachim og Anna. Men staven der grønnes (omtalt i *Legenda Aurea*) og scenens placering i sammenhæng peger entydigt på Marias og Josefs trolovelse. *Die Legenda Aurea*, udg. Richard Benz, 9. Aufl. Heidelberg 1979, s. 682; herefter forkortet LA.
 55. Saxtorph: Jeg ser på kalkmalerier, 1967, s. 265; 1970, s. 271.
 56. Rübner Jørgensen, Op.cit., s. 8.
 57. Saxtorph: Jeg ser på kalkmalerier, 1979, s. 243; Samme: Danmarks kalkmalerier, 1986. s. 192.
 58. Som nævnt i note 51 omtales Joachims afsked med Anna hverken i PJ eller PM og ej heller i LA. Ingen af de tre kilder omtaler, at Anna var til stede i templet, da Joachim blev bortvist. Også i begivenhedernes rækkefølge er der uoverensstemmelser mellem billeder og tekster: LA har den rækkefølge, som ses i billederne, Bebudelsen for Joachim finder sted førend den for Anna; i PJ og PM er det omvendt. Både PJ og PM, men ikke LA, har den lille detalje, at Anna begræder sin manglende frugtbarhed efter at have set spurvereden i laurbærtræet (PJ afsnit 3 og PM afsnit 2, Banning, Op.cit., s. 15 og 31), nøjagtigt gengivet i Sæbymaleriet. Englens ord *Vade in portam auream* er i maleriet stilet til Joachim, men teksten (PM afsnit 3, Banning, Op.cit., s. 36, og LA s. 681; ikke omtalt i PJ) lader Anna være den, til hvem englens befaling lyder. Anna, der i maleriet ammer Maria, findes beskrevet i PJ (afsnit 5, Banning, Op.cit., s. 16), men hverken i PM eller LA. I scenen, der viser Maria der føres til templet, ses trappen herop til at have mange trin, et sted mellem 14 og 16. Såvel LA (s. 681) som PM (afsnit 4, Banning, Op.cit., s. 36) nævner, at der skal være 15 trin, et træk der ikke findes omtalt i PJ.
 59. Bencard, Op.cit., s. 75.
 60. Rübner Jørgensen, Op.cit., s. 9, omtaler også Skive gl. kirke og Keldby på Møn; den førstnævnte indeholder en fremstilling af en noget anden type, nemlig Marias og hendes søstres familier. Keldby har en ren Jesu barndomsfortælling. Der er dog ikke noget til hinder for, at nogle af fremstillingerne af Jesu barndomshistorie har haft Maria som tænkt hovedperson. Dette gælder f.eks. korudsmykningen i Vordingborg Vor Frue fra omkr. 1470 og udsmykningen fra 1450-75 i skibets 1. hvelv i Nr.Strö i Skåne.
 61. Eksempelvis altertavlen fra Boeslunde kirke fra omkr. 1430, nu på Nationalmuseet, og altertavlen i Vordingborg Vor Frue fra 1490-1500.
 62. At der tilsyneladende ikke findes flere altertavler med Marias barndomshistorie kan måske skyldes, at disse i særlig grad har virket anstødeligt på senere tider og derfor er blevet fjernet og ødelagt.
 63. Alterets hovedskab befinder sig stadig i Sæby, mens fløjene er overført til Nationalmuseet. Bencard, Op.cit., s. 80-82.
 64. Over Maria læses indskriften: »Venite benedicti patris mei precipite regnum« og

- over Johannes: »Ite maledicti in ignem eternam«, fra englens basun udgår ordene »Surgite mortui«.
65. Den samme kombination af Marias trolovelse og Gud, der fører Adam og Eva sammen findes i Ejsing kirke (Ringkøbing amt), men ikke i nogen andre kirker. Se endvidere Banning, *Op.cit.*, billedtekst s. 43.
 66. Rübner Jørgensen, *Op.cit.*, s. 10ff.
 67. Der synes heller ikke at være nogen sammenhæng mellem kappernes hovedmotiver og de musikinstrumenter, som enkelte af karmeliterne har som attributer; således har Johannes Colein og Mathias Svendsen(?), der flankerer Dommedagsfremstillingen henholdsvis en lut og en harpe, hvilket normalt ikke hører en sådan fremstilling til, jfr. Dorthé Falcon Møller: *Atypisk dansk dommedag. Bild och Betydelse*, red. Louise Lillie og Mogens Thøgersen, Åbo 1976, s. 181-89.
 68. H. A. Oberman: *The Harvest of Medieval Theology. Gabriel Biel and late Medieval Nominalism*. Cambridge (Mass.) 1963, specielt kap. 9 »Mariology«, s. 281-322.
 69. Indberetning fra Egmont Lind, 22.7.1942. Nationalmuseets 2. afdeling. Endvidere samme: *De ni helte i Dronninglund kirke*, Nationalmuseets Arbejdsmark 1943, s. 61-68.
 70. Såvel Thomas W. Lassen (*ICO 1972/1*), s. 15) som Saxtorph, (*Op.cit.*, s. 182) betegner figuren som Gud Fader, men netop udformningen viser, at det er rimeligst at identificerer ham som Salvator mundi. Sixten Ringbom: *Icon to Narrative*, Åbo 1965, s. 171ff.
 71. Under denne scene har løbet et længere indskriftbånd, hvoraf kun nogle få ord er læselige: »... natus ... vir(gine?) ... nobis ...«. Såvel Thomas W. Lassen (*Op.cit.*) som Saxtorph omtaler, at der nederst i billedets højre hjørne ses en syg mand, der mades. For mig at se samler han blot manna op og rækker det til den bagvedstående kvinde. At han ligger ned er formodentlig kun et resultat af malernes tilpasning af figurene til billedets halvrunde form.
 72. Det synes som om, der bag pesonen ses et hjul. På kalkmaleriregistranten ligger et notat af Simon Asger Nielsen, der foreslår, at motivet forestiller Moses og den brændende busk. Dette giver mening i sammenhængen, men stemmer ikke overens med, at scenen foregår indendørs.
 73. Således identificerer Saxtorph (s. 182) hende, selvom hun er uden glorie.
 74. Gertrud Schiller: *Iconographie der christlichen Kunst*, BD. 4,2, Gütersloh 1980, s. 154-78. M. Levi D'Ancona: *The Iconography of the Immaculate Conception in the Middle Age and the Early Renaissance*, New York 1957, s. 33f.
 75. Indskriften under billedet lyder: »Regum XXV angelico dicit abigael ecce famula tua tibi in ancillam interemerata virgo angelo/respondit ecce ancilla domini«. Det er ikke ofte at vi finder Abigaels kaldelse som præfiguration til Bebudelsen. Den dukker op i Rosenkransandagten, 4. decades 7. bøn, hvorfor man kan antage at teksterne under billederne er hentet fra en Bønnebog. Se eksempelvis Anna Brades *Bønnebog* fra 1497, MDB, nr. 242, s. 146-54.
 76. Undfangelsesøjeblikket er også illustreret i Sønderøs fremstilling af Enhjørningsjagten (1475-1525, Odense amt). Desuden optræder det i de efterreformatoriske fremstillinger af Den gamle og den nye Pagt: Snoldelev, V.Torup, Oure og Vissenbjerg. Det skal dog bemærkes, at de to begivenheder refereres særskilt i nogle mysteriespil, eksempelvis *Ludus Coventriae II*, og det kan ikke udelukkes, at maleren har ladet sig inspirere af mysteriespil opført i Danmark. *English Mystery Plays*, ed. Peter Happé, Penguin Books 1975, s. 207-20.

77. Indskriften under billedet er noget ødelagt i højre side, men følgende kan læses: »O virgo felix o virgo significanda tamquam stella .../ nitet quis det mihi tantum merear quod possum laudem dicam .../ ... nisi tu perfecta fores non eligeret te iecus .../ ut carnem sumeret ex te«.
78. LA s. 52-53.
79. I skriftbåndene med de nu ødelagte tekster har formodentlig stået »Dette er himlens alter« og »Denne dreng er større end du«. LA s. 52.
80. Her er indskriften fuldt bevaret: »Vos preclari christi milites per crucis tropheum coronati martiree/apud deum iugiter nostri estote memores«.
81. Indskriften under dette billede lyder: »Ursula virgo et martira dei egregia cum sodalibus tuis/apud deum pro nobis non decimet intercessio«.
82. P. Christensen (1948, s. 74) skriver, at motivet ikke findes i vore nærmeste nabolande, hvilket dog ikke er rigtigt, jfr. Thomas W. Lassen: Kejserens syn. ICO – Den iconographiske Post 1974/4, s. 12-17.
83. Den parvise sammensætning findes i Birgittakapellet i Roskilde domkirke (1511), Nøddager 1515-21 (Randers amt), Linderød 1498 (Skåne) og muligvis Bunkeflo omkr. 1500 (Skåne).
84. Anders Malling: Dansk Salmehistorie, Bind III, København 1963, s. 413-19. Det skal i øvrigt bemærkes, at sværdet som billede på Marias smerte ved Korsfæstelsen ofte optræder i de middelalderlige bønner. MBD, nr. 30, 30d, 258, 260, 339, 390, 668, 683 og 740.
85. Indskriften under dette billede lyder: »Signantem Christum puerum pater immolatum«.
86. I indskriften under står der: »Lesi curantur serpentem dum speculant«.
87. Fra perioden 1475-1525 findes den kun i Dronninglund. I den følgende periode, 1525-75, findes eller fandtes motivet i Tjele, Gjøel, Farsø, Lødbjerg, Glesborg, V.Torup, Sønderholm, Gudum og Åsted.
88. Bortset fra Dronninglund findes der ingen eksempler i senmiddelalderligt eller tidligt efterreformatorisk kalkmaleri. Kombinationen findes på en alterbordsforside fra omkr. 1580 i Svinninge kirke (Holbæk amt), på Frans Floris' altertavle fra omkr. 1560 i Sønderborg slotskapel og på altertavlen fra 1587 i Kronborg slotskapel.
89. Biblia Pauperum. Billedbibelen fra middelalderen. Med indledning og oversættelse af Knud Banning, København 1984, blad 25, s. 64-65.
90. For en nærmere beskrivelse, se litteraturen omtalt i noterne 7, 9 og 11.
91. Indskriften under Karl den Store lyder: »Carolus rex xpistianus imperator fuit sanctus et dominator ytalias et alemanias per friseam et per hispaniam fidem xpi hic ampliam et inferre dei ... adiga in aquisgrane obiit rex nobilis post mortem xpi viii ... xlv annis«. Lind har også forsøgt at tyde indskrifterne under Josva, Alexander og Arthur, men det er kun lykkedes for enkelte ords og bogstavers vedkommende, og skal derfor ikke gengives her.
92. Der findes en fremstilling af Josva i Estruplund omkr. 1525 (Randers amt) og en af Karl den Store i Århus domkirke. Forlægget til sidstnævnte kan meget vel være et engelsk metalstik fra omkr. 1460, forestillende Arthur, gengivet hos Olaf Olsen, Op.cit., s. 124.
93. Robert L. Wyss: Die neun Helden. Eine ikonographische Studie. Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, Band 17, Heft 2, Basel 1957, s. 73-106, specielt s. 78.
94. Wyss, Op.cit., s. 83.
95. Olaf Olsen, Op.cit., s. 121ff.
96. Saxtorph mener, at det er den Onde selv, Op.cit., s. 184.

97. Den del af indskriften, der er placeret i buens venstre side, er helt ulæselig, mens enkelte ord i den højre side kan læses: »... et nuc (nunc?). sep per... seculorum ...«.
98. Wyss, *Op.cit.*, s. 73 samt Kirsten Lading Bidsted, *Op.cit.*, s. 1, som følger Wyss meget nøje.
99. Maurice Keen: *Chivalry*. Yale University Press 1984, s. 122. I sin artikel gør Kirsten Lading Bidsted, *Op.cit.*, s. 8-9 opmærksom på, at de udenlandske fremstillinger optræder i to typer: til hest eller til fods. De første repræsenterer ridderlige dyder og tilhører en fransk-flamsk kulturkreds, de andre en tysk, borgerlig. Det er efter min mening at gå for langt, når hun også ser Dronninglunds fremstillinger som en fremhævelse af de ridderlige dyder. Hvis vi med sikkerhed skulle kunne hæfte denne tolkning på Dronninglunds malerier, forudsætter det, at vi ved, at værkstedet havde adgang til begge typer og bevidst valgte det med fransk oprindelse.
100. P. Christensen, 1948, s. 72-73. Thomas W. Lassen, *Nadvertypologier i Dronninglund*. ICO – Den iconographiske Post 1972/1, s. 15.
101. Vilh. Lorenzen: *De danske Benediktinerklostres Bygningshistorie*, København 1933, s. 31.
102. Olaf Olsen, *Op.cit.*, s. 121 ff.
103. Rübner Jørgensen, *Op.cit.*, s. 10 ff.
104. P. Christensen, 1948, s.79.

Summary

In the first quarter of the 16th century five churches were decorated with wall-paintings by the same workshop in North Jutland: the chancel of Vesterø on Læsø, the porch of St. Budolfi's in Ålborg, the chancel and nave of the parish church of Vrå, the chancel of the Carmelite church at Sæby, and the south chapel of the Benedictine convent in Dronninglund (formerly Hundslund).

The decorations by this workshop differ on several points from other contemporary mural paintings, viz. choice of motifs, their combination and position in the church interior. In Vesterø (ill.1) the story of the Three Magi is unusual for this period (but not earlier) because it is depicted in the chancel, and the Passion series in Vrå is one of the longest in Denmark (ill.4). The mural in the porch of St. Budolfi's showing the Miracle of the Palm Tree, bending at the command of the Infant Jesus is exceptional, being the only one of its kind in Denmark (ill.3), and because of its position together with the Sacrifice of Isaac (ill.3). In Sæby Church there is one of the most comprehensive stories of the Childhood of the Virgin, also depicting unusual scenes, for example Joachim taking leave of Anna. Here, the story is juxtaposed with scenes from the Creation (ill.9). In Sæby and Vrå there are motifs (in the chancels) taken from *Ars moriendi*, the only in existence in Denmark, and at the same time extremely rare in a European context (ill.5-8). At Dronninglund, apart from usual motifs such as, for examp-

le, the Annunciation and the Crucifixion, there are also outstanding representations of the Gathering of manna in the desert, the Vision of the emperor, and the Nine heroes (ill.10-13 and 16). The workshop is noteworthy because it utilises many different models, among which only *Biblia Pauperum* (ill.14-15) and *Ars moriendi* (ill.5-8) shall here be mentioned.

The purpose of the wall-paintings in these five churches is not so much to instruct the layman but sooner aimed at the schooled theologian. The intention of the murals is not immediately obvious, and it is necessary to search for their hidden meaning before being able to grasp the ideas behind them. The Vesterø decoration tells the story of the Holy Trinity and the Divinity of Christ, and in St. Budolfi's, Ålborg, the theme is obedience to God within the framework of the Church. The decoration in Sæby can be interpreted as defending the doctrine of the Immaculate Conception. Christ is the central figure in Dronninglund: Christ as *Salvator Mundi*, the Lamb of God, the Redeemer of Mankind.

The murals have been painted at a time when the doctrines of humanism and Roman Catholic reform began to gain ground, yet they display no sign of influence from these quarters – the oeuvre of this workshop expresses ideas firmly anchored in late medieval piety and theological learning.

Cand. mag. Eva Louise Lillie
Livjærgade 20, 2100 København Ø

»Dydefuld«, »gudfrygtig« och »føyelig«

*Om fromhet och fromhetsideal i drottning
Anna Catharinas (1575-1612) miljö*

Av Bengt Arvidsson

De historiska uppgifterna om Danmarks drottning Anna Catharina är få. Niels Slange ger oss 1749 denna idealbild: »Hendes Majestæt bar sandeligen udi hendes levende live iblandt de kronede hoveder Priisen af en meget dydefuld, gudfrygtig og forstandig Princesse. Af hendes Konge var hun høyt elsket, saasom hun og var imod hannem m^øget føyelig baade udi Ord og Gierninger, saa at Hans Majestæts Villie| var alletider hendes, og derfor ville dend brave Konge og Herre aldrig befale noget, som deres Egteskap, det unge herskabs Optugtelse, og deres fælles Hofholdning vedkom, uden det som kunde være hende til Velbehag. Imod Undersaatterne var hun usigeligen naadig, saa at hun ikke gierne skulle lade nogen gaae fra sig uden glad og trøstig. Ja hun afvendte tit hendes Herres Vrede og Unaade, hvor der vel var Aarsag til, at dend burde falde. Geistligheden ærede og elskede hun meget, thi der var en særdeles og inderlig Gudsfrygt hos hende, som hun ofte lod see i Gierningen, og mest imod Enker og faderløse Børn, iblandt hvilke hun aarligen lod uddele mange Penge, og det saaledes, at ingen snart vidste hvor fra det kom.«¹ Naturligtvis utgår Slanges bild från Hans Poulsen Resens likpredikan över Anna Catharina 1612 och skriften »Quinquatria feralia pro sancta memoria Reginæ Annæ Catharinæ« 1614 men Slanges idealbild tycks till stor del ha styrt uppfattningen om henne i senare biografier, t.ex. i »Danske Dronninger. Fortællinger og Karakteristikker.« 1910: »Forbavsende lidet har Danmarks Historie at fortælle om Anna Katrine, der dog i femten Aar stod ved vor populæreste Konges side. Hon skildres som en stille, god og gudfryktig Kvinde, der var mild og velvillig mod sine Undersaatter, øvede Godgørenhed i det skjulte og var Kongen en kærlig og føjelig Hustru.« Hon skall vidare enligt sistnämnda arbete »have yndet Haandarbejde« samt ha varit »behændig og net udi Hænder«. Till »hendes kvindelige Dyder hørte ogsaa Tarvelighed i Klædedragt.«² Hon tecknas alltså kortfattat som ett föredömligt kvinnoideal. Själva idealet har formulerats i anslutning till den s.k. hustavlan och förekommer inte så sällan i litteratur och konst under Christian IV's tid.³

Man kan naturligtvis här fråga – eftersom de historiska uppgifterna är svårtillgängliga – om denna idealbild av Anna Catharina är blott en konstruktion utifrån ett schablonartat teologiskt kvinnoideal eller om den verkligen säger något om hennes person. Flertalet biografier över samtida furstinnor visar samma mönster så originaliteten i varje enskilt fall kan alltid ifrågasättas. Ideal typ »Dydefuld, gudfrygtig og forstandig« och »føyelig baade udi Ord og Gierninger« fanns fixerat som förebild och den blivande drottningen kunde knappast ha undgått undervisning om vad som krävdes av henne som kvinna – och drottning. Att Anna Catharina sökt leva upp till ett fromhetsideal finns dock ingen egentlig orsak att betvivla. Även om det historiska källmaterialet är knapphändigt kan hennes religiösa uppfostran någorlunda kartläggas. De fromhetsideal som hon kom i kontakt med och som kunde påverka hennes religiösa liv kan närmare preciserars. En hjälp här utgör de inte så få till henne personligen dedicerade teologiska skrifterna. Både som brandenburgsk furstinna och som drottning i Danmark erhåller hon flera och kungen kunde t.o.m. gå in med ersättning för sådana. 1598 erhåller t.ex. hovpredikanten M. Anders Bendtsen »150 Dlr., som Kongen vil give ham for den Bog, som han har dediceret til Kongens Gemalinde.«⁴ Slutligen är Resens likpredikan p.g.a. samtidighet och dennes nära kontakt med kungahuset en viktig källa när det gäller att teckna Anna Catharinas religiösa liv.

Idealbilden av en from drottning skall inte i första hand ses utslutande ur en senare, omdiskuterad aspekt om kvinnans underordnande under mannen. Slanges version från 1700-talet har visserligen en sådan tendens men förhållandet är något mer komplicerat. En viktig tanke i teologin kring sekelskiftet 1600 är nämligen förebildstanken, att den enskildes kristna livsföring skall tjäna som exempel för andra. Det som träder i förgrunden är att var och en skulle verka och förbli i sitt stånd och kall. Att söka konstruera ett enhetligt kvinnoideal utifrån t.ex. aspekten om underordnande låter sig inte helt göras. För att belysa detta kan inledningsvis Ras. Hansen Reravius' bönbok⁵ från 1596 nämnas. Här finns böner för kvinnor i olika stånd: »En Herremands oc ædel quindis Bøn«, »Hustruis bøn« »En Pigis oc Jomfruis Bøn«, »en tieniste Piges Bøn« och »Enchers Bøn«. Vissa olikheter föreligger när det gäller underordnandespekten inom resp. stånd. Man och kvinna av högre stånd har en och samma bön medan det finns en särskild bön för husbonden och en för hustrun. I hustruns bön kommer underordnandet under mannen fram. Tjänsteflickan har å andra sidan att vara sin husfru lydig och undergiven och ber i »En tro Tieniste Pigis Bøn«: »oc for din skyld være min hustru lydig oc vnderdannig«. Livsföringen

som förebild, exempel, kommer väl fram i »En Fribaaren oc ædel Persons Bøn« – som ju gäller för både adelsdam och adelsman: »Jeg beder dig / at effterdi du haffver ladet mig fødis oc komme til Verden / Aff Frit Folck oc Adels Blod / du da vilt giffue mig din hellig Aand / som kand giøre mig ret Ædel i min siæl / at hand ocsaa bevare met Hierte til rette Adels Dyder / som dig vel behage / oc mig oc mine vndersaatte ere nyttelige / oc andre til it gaat Exempel / efterdi at Adels Gierning oc Dyd / bør at være hos ædel Byrd oc Blod ...«

Anna Catharina växte upp i Wollmirstedt nära gnesiolutherdomens högsäte Magdeburg.⁶ I ärkestiftet Magdeburg fanns en fromhetsriktning som från mitten av 1500-talet och framöver skulle influera teologi, kyrka och enskilda människors liv långt utanför stiftet. Med det kyrkohistoriska arbete som bedrevs här och som bl.a. resulterade i de s.k. Magdeburgscenturierna följde ett förnyat och intensifierat intresse för de fornkyrkliga och medeltida uppbyggelsesskrifterna och mystikerna med en betoning av det inre livet och den personliga omvändelsen.⁷ Danmark stod redan från början i nära kontakt med denna fromhetsriktning och bl.a. trycks flera uppbyggelseböcker på danska i Magdeburg. Anna Catharina har vuxit upp i och tagit intryck av denna fromhet.

Anna Catharinas moder, Catharina von Brandenburg, lämnade efter sig en omfattande brevväxling som lär präglas av innerlighet.⁸ Hennes valspråk var: »Ich fürchte und trawe Gott in allen Dingen.«⁹ Förutom ingående förordningar om barnens kroppsliga väl gav hon ingående instruktioner om kyrkogång och andlig fostran. Varje morgon skulle en timme mellan klockan sex och sju tillbringas under bön och läsande. När furstinnorna och tjänstekvinnorna samlades för att sy skulle de i tur och ordning läsa ett kapitel ur Nya Testamentet. På lördagskvällar skulle den kommande söndagens evangelium med utläggning läsas. Vidare skulle det läsas ur Konkordieboken och andra böcker som bestämts. Härigenom kom också furstehuset att få ett behov av teologisk litteratur för undervisning och uppbyggelse vilket i sin tur gör det tack-samt för teologer att ge ut teologiska arbeten dedicerade till furstehusets medlemmar med förhoppning att boken kom att läsas – och naturligtvis uppskattas. Ett fragment befintligt i Deutsches Zentralarchiv, Merseburg,¹⁰ upplyser oss om Anna Catharinas faders – Joachim Friedrich – andaktsliv. Bland andaktsböcker har använts Johann Habermanns (Avenarius) bönbok »Christliche Gebett für alleley Not vnd Stende der gantzen Christenheit, aussgeteilet auf alle tage in der Wochen zu sprechen«¹¹ och Johann Spangenbergs »Postille ... Für die jungen Christen, Knaben und Meidlein, jnn Fragestücke verfasst«. Den

brandenburgske hovpredikanten Simon Gediccus tillhör kanske en av de teologer som haft störst inflytande i Anna Catharinas hem och uppväxt. Han stod familjen nära och tog del i dess glädjeämnen men också i dess sorger. Gediccus upplyser oss om att modern Catharina i nöd bland annat bad »das Sterbgebetlein D.Eberi / HERR Jesu Christ Wahrer Mensch vnd Gott / der du liedest marter / angst vnd spott.«¹² Fromhetstraditionen präglades överhuvud av ett intensivt intresse för goda, andliga uppbyggliga böcker och Catharina tog aktivt del i detta intresse. Hon inrättade bland annat enligt Gediccus ett bibliotek: »Sie richtete auch eine herrliche Bibliotheca an von allerley aussbuⁿdigen guten Bu^cchern.«¹³ Vidare har hon själv sammanställt och låtit trycka en bönbok främst med tanke på barnen: »Daher haben J. Churf. Gn. auch ein Gebetbu^chlein aus Gottes Wort gestellet / vnd dasselbige in Druck verordnet / vnd ihrem hertzlieben Herrn vnd geliebten Kindern zugeschrieben / das sie ihren Exempel nach / fleissig beten / vnd Gott Allezeit anruffen solten denn sie wuste wol / was das Christliche gebet / wens im Geist vnd in der warheit geschicht ...«¹⁴ Det var alltså helt naturligt att Anna Catharina som drottning i Danmark följde sin moders exempel och själv medverkade till att flera böcker kom ut. Resen nämner i sin likpredikan 1612: »End haffver hendis May selff samlet sig sine sköne Bøner / hvilcke hun ocsaa vdi en Bog for sig lod trycke for 2 Aar siden / paa det tredie / liige maade lod hon ocsaa trycke her / den Tydske Davids Psalter oc Luthers Psalmebog vden Lands / oc satte sit dagelige Symbolum der fore udi / Regere mig HERre ved diin Hellige Aand ...«¹⁵ Senare lämnar f.ö. också Kristine Munk ett bidrag till denna traditions fortlevnad då hon 1648 – Christian IV's dödsår! – ger ut en bönbok utifrån den brandenburgska: »Naadens Dørs aandelige Hammer... Anno 1648 af den Brandenburgiske Bønnebog colligeret ved en Høy-Edel Dame.«¹⁶

En förhållandevis tillförlitlig uppfattning om Anna Catharinas uppväxt erhåller vi inte minst genom de predikningar Gediccus utgivit i samband med sorg inom furstehuset. Vid hennes yngre broder Albrecht Fridrichs begravning påpekar Gediccus att den avlidne var uppförstrad av sin fader, moder och av de allra bästa lärarna i »Gottseligkeit vnd Erbarkeit / vnd in allen Christlichen vnd Fu^rstlichen Tugenden«.¹⁷ Denna fostran gällde både de unga furstarna och furstinnorna och lydnaden för föräldrarna tycks inte ha upphört att gälla – i teorin – vid vuxen ålder: »Der in Gott Ruhende Herr hat auch seinen Hertzlieben Eltern gefolget / vnd sie geehret beides innerlich vnd euserlich / ... Er ist ihnen auch mit demu^ttigen / zu^chtigen geberden vnnnd schuldiger eusserlicher Ehrerbietung / vnter Augen gängen / auch da er schon gros

vnd erwachsen war / Ja so lange er gelebet. Denn erwachsene Kinder bleiben noch immer zum gehorsam / Ehr / Lieb vnd trew / gegen ihren Eltern verpflichtet vnd verbunden. Das vierdte Gebot ho^eret nicht auff...« Att detta i den praktiska kyrkopolitiska verkligheten fungerade tveksamt bevisar Anna Catharinas broder Johann Sigismund som trots undertecknandet av en revers att troget hålla sig till den lutherska läran så småningom övergick till den kalvinska. Man har sökt se en liknande tendens hos Anna Catharina. Lydnadsaspekten kan dock ses i ett djupare andligt sammanhang, nämligen den kristna ödmjukheten och underkastelsen. Utifrån den Helige Bernhard påpekar Gediccus följande angående den avlidne brodern: »Grosse demuth war an dem iungen seligen Herrn zu spu^eren / dieweil er immer gedachte an den befehl Syrachs: Je ho^eher du bist ie mehr dich demu^etige / so wird dir der HERR hold sein / denn der HERR ist der Allerho^eheste / vnd thut doch grosse dinge durch die demu^etigen. Sonst klagt Bernhardus zwar: Honorata humilitas rara avis, Geehrte Demuth ist ein seltzam Kreutlein...«¹⁸ I formell luthersk tradition kan hustavlan sägas främst ha en samhällsfunktion och syfta till det mänskliga samhällets bästa, både när det gäller förhållandet barn/föräldrar, man/kvinna etc. En tendens föreligger när det gäller den lutherska teologin vid slutet av 1500-talet och början av 1600-talet att se t.ex. lydnaden mer ur ett individuellt perspektiv, som en egen ödmjukhet nödvändig för saligheten, som en andlig övning och en trons frukt. En »praktisk« fromhet där kärlek till nästan står i centrum kommer nu mer att betonas.

Ett utslag av denna »praktiska« fromhet är att flera teologer även ägnade sig medvetet åt läkekonsten. Läkekonst, teologi och fromhet kommer att gå hand i hand och inordnas i ett och samma teologiska komplex. Bakom ligger en helhetssyn på människan. Både kropp och själ är en Guds skapelse, en Guds avbild. Som Anna Catharinas lärare har enligt Resen Johannes Mullerus¹⁹ tjänstgjort. Denne var bl.a. hovläkare. Hennes moder Catharina hade redan som ung umgåtts med en annan läkare, Thurneysser, och 1598 stiftade hon med dennes hjälp ett hovapotek i slottet i Berlin.²⁰ Att blunda för mänskligt lidande och farsoter var knappast möjligt – inte ens i furstehusens annars kanske något mer skyddade miljö. Några få exempel kan nämnas. 1597 hade pesten härjat intensivt och detta gjorde att endast ett begränsat antal gäster kunde och vågade ge sig ut på resa för att närvara bröllopet mellan Christian IV och Anna Catharina. 1601 insjuknar Anna Catharinas yngre broder Albrecht Fridrich och dör endast 19 år gammal. Själv får Anna Catharina mista flera barn under hennes korta liv. Livet kan sägas vara präglad av en medveten kamp mot både för tidig lekam-

lig död men också mot den eviga döden. I förstnämnda kamp var det läkekonsten och bönen som var vapen. I sistnämnda kamp gäller det dels att stå emot alla villoläror men mer och mer betonas också den egna andliga livsföringen och kampen mot den gamla människan i hjärtat. I dödskampen hade man kanske inte alltid tid att ägna sig åt konfessionspolitiken och tanken på Kristus som den himmelske läkaren aktualiseras. I den redan nämnda predikan som Simon Gediccus håller i samband med Albrecht Fridrichs begravning betonas hur viktigt det är att inte förakta den »världsliga läkekonsten« och mediciner men också att i sann bättring vända sig till den himmelske läkaren. Trots att Albrecht Fridrichs moder Catharina inrättat ett apotek kände denne en motvilja mot mediciner men hade dock inte helt avstått: »Vnd ob wol J.F.G. von Natur ein ekel hatte fu^r der Apotecke / vnd nicht gerne etwas draus nahmen / so haben sie sich doch derselben nicht gentlich entschlagen noch eussern koⁿnen. Denn man J.F.G. zu gemu^th gefu^eret / das Gott nicht zuversuchen / Sondern man solle die mittel in wahrer furcht vnd anruffung Gottes gebrauchen / welche Er verordnet hat / dieweil auch Syrach sagt: Ehre den Artzt mit gebu^rlicher verehrung / das du ihn habest zur noth / denn der HERR hat ihn geschaffen / vnd die Artzey ko^mpmt vom Ho^ehesten ...«²¹ När denna inte längre kunde hjälpa tog han sin tillflykt till den himmelske läkaren i sann bot och omvändelse: »Derwegen J.F.G. zum Himlischen Artzt zuflucht gehabt / vnd in warer Buss vnd bekerung / in rechtschaffenen Glauben an Christum / vnd beständigen vorsatz vormittelst Go^tttlicher Hu^lffe ihr leben zu bessern ...«²² När det gäller det praktiska fromhetsidealet nämmer Bornhak en i samband med stiftandet av apoteket intressant målning föreställande modern Catharina.²³ Catharina sitter i furstlig prydnad vid ett bord. Vänstra armen stöder hon på bordet och har i den en bok i rött sammet med guld och man kunde läsa orden »Praxis pietas« på boken. Högra handen pekar på väggen och på väggen står orden ur Hebr. 13:16: »Men glöm inte att göra gott och att dela med er, sådana offer behagar Gud.« Tavlan beskriver väl fromhetsidealet vid slutet av 1500 talet och vid 1600-talets början, kanske inte minst i den tradition som åter aktualiserat utifrån medeltida skrifter trons gärningar och den kristna efterföljelsen. Enligt Bornhak beskriver tavlan Catharinas fromhet, att hon både handlade i ord och i gärning. Samma omdöme ges om Anna Catharina i biografierna över henne. Även i Slanges version ovan betonas just hur väl hon gjorde mot de lidande. Denna praktiska fromhet – som lätt kunde stämplas som gärningslära om den formulerades alltför ingående²⁴ – var en viktig komponent i sekelskiftets fromhet. Gediccus utgår vid begravningen av

Anna Catharinas moder från Apg. 9 angående Tabita. Eftersom Tabita inte var munkristen eller skenhelig utan visade sin tro i kärlek skall vi efterfölja hennes exempel: »Gleich wie aber diese Tabea keine Maulchristin noch Scheinheilige gewesen / sondern sie hat ihren Glauben beweisen durch die liebe / vnd allerley heilige gute werck der geboten erster vnd ander Tafel / wie Lucas ferner schreibt: Sie war voll guter werck vnnnd allmosen / die sie thet / Das ist / sie vnterliess keine gelegenheit / ire Gottseligkeit zu vben vnd guts zu thun / vnd sonderlich den armen mitzuthailen / Sie war gutthetig vnd freygebig. Also sollen wir auch thun / vnd vns in waren glauben der guten Gott Wolgefelligen wercke befleissigen / vnd dem Nechsten alles guts erzeigen. Solches ist fu^rwar hochno^etig in diesen letzten zeiten.«²⁵ Som förebild tjänar vidare de redan avlidna helgonen som efterlämnat kärleksgärningar som fotsår enligt Gediccus: »Wir sollen aber hie sonderlich wol achtung geben auff die reliquias Sanctorum, was die verstorbene Heiligen fu^r Heilighthumb hinder sich lassen / nemlich charitatis opera & vestigia horum, werck der liebe vnd fusstapffes oder merckzeichen derselben.«²⁶ Gediccus är influerad av bl.a. Bernhard av Clairvaux som nämns i flera av predikningarna hållna i samband med dödsfall inom Anna Catharinas släkt. Likheten med det bernhardinska Imitatio-Christi idealet manifesterat i dess ordenskonstitution »Charta caritas« är påtagligt.

Ett viktigt moment i tidens fromhet och predikotradition är onekligen tröstemotivet. Som hjälp här har Gediccus funnit många trösterika och uppbyggliga ord hos bl.a. den Helige Bernhard vars »scho^enen vnd gantz tro^estliche wort« ger både honom själv och andra »stetwerenden hertzlabung vnd erquickung«. Anna Catharina har växt upp med den Heliga Skrifts men också med den Helige Bernhards och andre uppbyggliga författares trösteord och ett komplex av god uppbygglig tröstelitteratur innefattas säkerligen i orden av Gediccus t.ex. vid det formella nämmandet av Anna Catharina i predikan vid hennes moders begravning 1602 (där Anna Catharina visserligen inte var närvarande): »Ko^enigin in Dennemarck / Anna Catharina / geborn Anno 1575, 26. junii / Gott wolle ihrer ko^eniglichen Maiestet betru^ebtes hertz tro^esten.«²⁷

En undervisning om de kristna dygderna får Anna Catharina i en till henne redan vid 11 års ålder dedicerad bok. 1586 ger den magdeburgske prästen M. Johan Pomarius ut sin skrift vars titel i dansk översättning blev »Christelig oc Ærekiære Frøikeners, Jomfruers oc Tucktige Mørs Lysthawe oc Urtegaard«. Skriften visar en fängslande pedagogisk uppläggning och har influerats dels av den framväxande fysikoteo-

login där de enskilda tingen i naturen får stå för andliga realiteter och förlopp, dels av det kyrkohistoriska arbetet genom att visa exempel på goda och fromma kvinnor i kyrkohistorien men också på motsatsen. Av kyrkofäderna bygger Pomarius på bl.a. Basilius och Chrysostomus. Utifrån sistnämnde heter det i förordet:» Chrysostomus siger / at lige som en skønne Hawe viser allehaande skøne Blomster / saa stiller oss den hellige Schriff de Retfærdigis Dyder faare / icke at wi dennem som de Naturlige blomsters luct skulle bruge paa en kaart tiid / men at wi der agg skulle haffue een stedse varende nytte / Hom. 24. in Genesin. Efferdi da det sig saa haffuer: Haffver ieg oc nogle benefnde oc beken-te Vrter / Træers oc Blomsters Naffn / skickelse oc art lignet med nogle fornemmelige Jomfruers Hoffuit dyder / oc forklaret met Vidnisbyrd oc Exempler / oc fattet tilhaabe vdi een Haandbog ...« Förebildstanken och i lika hög grad efterföljelsen kommer väl fram i boken. »Men denne lille Bog / Høybaarne Førstinde oc Frøicken / haffuer jeg vnder E.F.N. Naffn i Tryck forfærdiget / oc samme vnderdannigst vilde oc burde E.F.N. tilscriffue: icke i den mening at E.F.N. denne miin vnderuisning nødig haffuer: men effterdi her vdi handlis om allehaande Æris planter / oc Christelige oc Ærekiere Fruer oc Jomfruer Dyders Exempler / oc E.F.N. aff siin Herre Fader oc Frue Moder / til Guds Fryct / Ære oc Erlighed loffligen oc med synderlige fliid optuctis oc vndervisis / at E.F.N. mange andre Frøickener oc Jomfruer billigen faarestillis til Exempel: Haffver jeg villet indsette E.F.N. i denne Lysthawe / for it berømmeligt / heerligt oc loffligt Exempels skyld: paa det andre Christelige oc Ærekiere Frøickener oc Jomfruer / nest disse faare affmalede Ærisplanter oc Dyders Exempler / haffue kunde aff E.F.N. en leffuende Æris plante / oc Dyd oc Fromheds Spegel / huor effter de sig rette kunde: End oc derfaare / at denne Bog maatte vere andre vdi lige / eller oc nederligere Stamme saa meget diss behageligere oc anammeligere.« Pomarius behandlar utifrån en växtsymbolik även centrala kristna trossatser, t.ex. treenighetsläran och nämner samtidigt utifrån kyrkohistorien kvinnor som bekänt denna även om det t.o.m. kostat dem livet.

Om Anna Catharina vid 11 års ålder läst boken får vara osagt men den utgör ett exempel på den fromhetstradition hon växte upp i. Boken skulle följa henne till Danmark och ånyo dediceras till henne som drottning genom den översättning Jordan Hansen Pfreundt gjorde och utgav först 1601²⁸ och sedan 1606. Jordan Hansen Pfreundt har försett boken med ett längre förord. En central tanke i detta är imago Dei, människan skapad till Guds avbild: »Menniskens skabning i Begyndelsen offvergick alle Creaturis skabning paa Jorden: i det Mennisket er

skabt til Guds Billede / Gen. I it fornufftigt Creatur / i oprindelig Hellighed oc Retfærdighed.« Vetskapen om detta bör leda till ett liv i goda gärningar: »Allernaadigste Dronning: Det er megid loffligt oc Gud behageligt / oc fører offuervettis gode / lycksalighed oc velsignelse med sig: at it Menniske ideligen sig for Øyne stiller siin skabning / oc der hos betencker: huorforre hannem Gud skabt haffuer / oc saadan betenckelse ey lader affgaa vden Fruct oc den tilbørlige æris beviisning / som det Gud siin Skabere plictig er i alle maade« Visserligen har människan mist denna gudslighet vid fallet men den har återställts genom Jesus Kristus: »Oc endog dette Guds Billede er mist vdi di første Forældris fald: er det alligevel saa igen opreist i Mennisken vid Guds Søn Jesum CHRistum ...« Denna förnyade bild »offuergaar icke alleniste de Jordiske Creature / men end oc di Himmelske / Guds hellige Englers skabning: i det Christus Guds Søn haffver giort mage skiiffte med Mennisken. Saa hand / aff brennende Kierlighed til det Menniskelige kiøn / haffuer paatagit sig Menniskens skickelse oc natur / oc i det igen tryct sit Billede oc siin Rettfærdighed.« Därför skall den kristnes liv präglas av trons frukt, av goda gärningar: »Oc same opvoxte Ympe oc skabte Menniske tog Gud / indførde oc sætte hannem i siin Lysthawe Paradiis: At det skulde verre it leffvende Træ / aldellis fructbar til Gudelige idret oc gode gierninger.« Vidare: »Det end oc Paulus smuct forreholder siin Ephesiniske menighed / vdi sit sendebreffs 2. Capit. sigendis: Wi erre hans gierning / skabte i Christo JESU til gode gierninger / som GUD haffuer besticket at wi skulle vandre vdi.« Bergspredikan kommer här att tjäna som norm vilket kan synas anmärkningsvärt: »Detta lader vor HERRE CHRistus forstaa / med de oerd hans siger vdi siin smucke Tuct Prædicken hand haffde for siine Discippler / Matth. 5. 6. 7. Vocter eder fra falske Propheter. I skal kiende denem paa deris Fructer. Item: It ont Træ kand ey berre good Fruct. Item: Mand plocker ey Figen aff Torne.« Den inre fromheten betonas: »Hører alle gode Lerrere / effterfølger alle Christelige Exempler. Men di som giffue vdvortis Fromheds skin / oc indvortis erre gifftige oc søge Guds vanære.« Fromhetsidealet sammanfattas på följande sätt av Jordan Hansen Pfreundt: »Aff dette forscreffne forfaris huorforre oss GUD skabt haffver / oc hvad den Fruct er / Gud vdkreffver aff alle sine Poder oc Planter i siin / lyst hawe: aff alle Menisker i siin Christen Kircke / vdi Hiertens reenheds oc Sandheds føde Dey / 1. Cor.5. Saadan Gierning / saadan Fruct / som GUD beskicket haffuer / oc befalid i sit hellige Ord: lerre ret at kiende GUD / oc bekiende hannem i Medgang oc Modgang / frycte / ære / dyrcke oc tiene hanem effter hans vilie / vdi all gudelighed oc taalmodighed: vdi it Christeligt Liiff oc

Leffnit. Vorre Hender skulle gjøre gode Gierninger: vorre Fødder vandre vdi HERrens Veye: Wi skulle leffve Christeligen / ærligen / tucteligen oc kyskeligen / fliteligen / sparsommeligen / stille oc frommeligen: altiid søge vor Næstis gode oc velferd / oc elske hannem i alle ærligheds sager. Det er behagelig Fruct for Gud. Oc Paulus siger / Ephe.2. Gud beskicket haffver / at wi skulle vandre oc øffue oss vdi.« Boken riktar sig naturligtvis enligt Jordan Hansen Pfreundt främst till jungfrur och »fatter een smuck tuct Lærdom / om de Dyder Christelige Jomfruer bør at verre med begaffuede / som rette leffvendis Planter i HERrens Aandelige Paradiis ...« Beaktas bör dock att i fromhetstraditionen kommer »jungfru« att symboliskt kunna stå för den rena själen som är beredd att möta sin himmelske brudgom. Som jämförelse när det gäller denna tanke kan nämnas att ett kapitel i Resens likpredikan 1612 har rubriken: »Om et huert Christet Menniske / som ved Naade oc Reenhed vil være den HERis Jesu CHristi Aandelige Brud oc Dronning / met sine vilkor / loffligen at leffue oc saligen at døe.«²⁹ Jordan Hansen Pfreundt har gett ut sin bok »Med den forhaabning / at samme arbeid end skulde skaffe Fruct i mange deris Hierter / som den at læse forrekommer: Oc synderlige at Christelige Jomfruer der med kunde optuctis til Dyyd oc ære oc all Gudelighed.« Anna Catharinas roll som förebild och mönster betonas. Boken dedicerades redan till henne när hon »vaar een yndelige vnger Frøicken / vdi E.F. Herr Faders Hoff til Hall / oc vaar it Christeligt Spegel oc Exempel for alle andre Frøickener oc Jomfruer«. Denna funktion att vara exempel för andra kvinnor har hon nu som Danmarks drottning, nämligen »at verre hans hellige Menigheds Foster Moder / oc it Hoffuit for alle andre Quindis Personer i disse Riger: ...«

Pomarius egen utgåva dedicerad till Anna Catharina kom i 1586. 1591 ger den brandenburgske hovpredikanten Simon Gediccus ut »Taufbuchlein Des Herren D. Martini Lutheri benebenst kurzem vnterricht vom Exorcismo«. I utgåvan finns också en tackbön, tryckt samma år, för hennes familj: »Christliche Dancksagung Fu^r des Durchlauchtigsten / hochgebornen / Fu^rsten vnd Herrn / Hern Joachim Friedrich... Mit Danckbarn Herten vnnnd Munde gesprochen / zu Wolmirsta^{dt} aufm Schloss / in CHristlicher Versammlung / am Tage des Grossfu^rsten vnnnd Ertzengels MICHAELIS nach gehaltene Frühe vnnnd Vesper predigt« Som nyårshälsning har Anna Catharina personligen fått dessa skrifter av Simon Gediccus och de finns sammanbundna till en bok på det Kongelige Bibliotek. I början av »Taufbuchlein ...« har Gediccus med bläck dedicerat den till »Dem Durchgläubtisten Gottgebornen fraulein, fraulein Anna Catharina, Markgraffin zu

Brandenburg... etc. »Förmodligen har hon själv sist i boken skrivit bl.a. »Die Fürcht des Herren is der Weisheit annfangs.«

Gediccus deltog i kröningen av Christian IV i Köpenhamn 1596. Anna Catharina var med tillsammans med hennes föräldrar Joachim Friedrich och Catharina. Året efter utgav han en skrift i samband med bröllopet 1597: »Ehebu^{ch}lein von der Koⁿ. Hochzeit im Paradies gehalten, etc. zu der Heyrath und. Koⁿ. Beylager des Fu^rsten Christians des vierden, Koⁿigs in Dennemarck etc., und der Fu^rstin Anna Catharina, Marggra^{ff}in in Brandenburg verfasst. Hall 1597.« Arbetet bygger på den skrift Gediccus två år tidigare gav ut där han försvarade att kvinnan är människa och inte ett djur med anledning av en satirisk skrift som hävdade sistnämnda. Kvinnan skall behandlas med respekt och varje form av skymfande bestraffas av Gediccus med skärpa. Ett genomgående motiv är dock den enskildes förening med den himmelske brudgummen. Företalet handlar om äktenskapets gåva och lyckan att vara tillsammans. Gediccus betonar också imago Dei-tanken. Människan är skapad till Guds avbild, till man och kvinna.

Kungaparet skall enligt sistnämnda arbete av Gediccus förenade i den högsta jordiska lycka också bevara tron ren mot alla kättare. Tiden kring skelskiftet 1600 kännetecknas inte bara av fromhetsideal utan också av kyrkopolitiska ideal, av konfessionell oro som i hög grad genomsytrade de olika furstedömena och furstesläkterna. En bok dedicerad till Anna Catharina med mer konkreta uppmaningar när det gäller kyrkopolitik är Niels Heldvads »Prognosticon Astrologicon« 1600.³⁰ Heldvad uppmanar först till tacksamhet över Guds barmhärtighet och nåd att under många år ha skyddat Danmark från olika slags lidanden: »Wan wir nun betrachten / wo gnediglich der getrewer gu^tiger vnd Barmhertziger Gott das Kuⁿigreich Dennemarcken / sampt diesen vmbliegenden incorporirten Lendern / in so langen vnd vielen Jahren / vor Krieg vnd Bluthvergiessung / Pestilentie / Hunger vnd tewrung behu^tet vnd bewaret. Sollen wir dem lieben Gott dafur fleissig dancken / vnd den fu^rnembsten vrsachen / seiner Go^tttlichen Barmhertzigkeit / vnd dem verdienste IESU CHRISTI zuschreiben«. I inget annat land har Guds Ord så rent och klart förkunnats och sakramenten rätt förvaltats under många år som just i de tjugotvåusen kyrkorna inom rikets olika delar: »... auch heu^tiges Tages auff dem gantzen Erdenkreiss / kein Kuⁿigreich gefunden da Gottes Wordt so rein vnd klar ohne Ketzerey vnd Irthumb geleret vnd geprediget wird / alss in ihre Kuⁿig. Mayt: Reiche vnd Landen / dan ohne das Ihr Kuⁿig. Mayt: selbst Gottes Wordt fleissig ho^ret: die Sacramenta lauth der reinen Augsspurgischen Confession / gebrauchet / so sind in dero

Kuⁿig. Mayt: Kuⁿigreiche vnd Lande / vber die zwei vnd Zwantzig Tausent Kirchen / darin alle Wochentliche Sontagen / das Evangelium geprediget / vnd die Sacramenta verreichet nach Christi einsetzung«. Dette har skett med en sådan iver att kättare och sakramenterare inte har tålt: »vnd zwar mit solchem Ernste vnd Eiffer das auch kein Ketzer vnd Sacramentierer im Reiche gestadet vnd gelitten wirt.« Konungen med sitt fasta valspråk Regna firmat pietas har här enligt Heldvad medverkat. Drottningen uppmanas se till att även framöver inte kättare som sakramenterare, vederdöpare och kalvinister ges tillfälle att verka: »Darumb dan auch Ihr Kuⁿig. Mayt: billich vnd mit allem fuge vnd recht / mach geru^hmet vnd geehret werden / vnd seind es gewiss / das so lange Ihre Kuⁿig Mayt: bey solchem Christlichen vordnehmen wird bleiben vnd beharren / vnd den Ketzern / Sacramentierern / Wiederteu^hffern vnd Calunisten / keine Herberge guⁿnen.« Endast genom att hålla stånd mot dessa olika villolärare och kättare kan onda tider förhindras: »Werden diese Kuⁿigreiche vnd Lendere in guter Ruhe vnd Friede sitzen / den vorradt vnd Nahrung / vnd des Brodes die fu^lle haben / Pestilenzie vnd andere klebende seu^hche / mehrentils vberhoben sein / vnd ein ewig Jubeljahr gewertig.« Särskilt viktigt är detta emedan astrologin tycks förebåda sämre tider: »Wie dann auch dis kuⁿfftige Ja^r 1600. Annus Jubileus Christi genennet wird / Ob gleich auch die Astra neben allen anderen natürlichen vrsachen / das Contrarium significieren vnd ankuⁿndigen.« Heldvad låter klart drottningen veta följderna av eftergivenhet mot kättare. Kanske hade han misstankar grundade även på en kunskap och iakttagelse mer lättillgänglig än den astrologiska.

Att det ligger en viss riktighet i Slanges idealbild av Anna Catharina »Dydefuld, gudfrygtig og forstandig« finns det utifrån den fromhetstradition hon växt upp i inte någon anledning att betvivla. Åtminstone har en from tradition präglat henne. Resens beskrivning – och summering – av Anna Catharina är inte ytligt idealiserande. Tonen i hela likpredikan är dyster, inte i första hand kanske över drottningens död men över tidens oro och människans hårdhet och synd. Att en så from drottning redan i så unga år gått bort är ett straff för Danmark och skall leda till eftertanke om det egna gudsförhållandet. Det kan knappast råda något tvivel att Resen verkligen uppfattat Anna Catharina som en from drottning. Det inre livet betonas i hans predikan, kampen mot den gamla människan, den nya som skall vara lik Gud, omvändelsen och efterföljelsen i goda gärningar. Polemiken är främst riktad mot gamle Adam i egna hjärtat. Den yttre polemiken är mycket tillbakadragen, endast anabaptister, svärmare och antikrist nämns ett fåtal gånger. Korsets

skola och prövningen här i världen etc. betonas. Resen bekräftar också hennes fromma fostran men nämner däremot inte Gediccus vilket är egendomligt men skulle kunna bero på kyrkopolitiska omständigheter.³¹ När däremot Slange skriver om Anna Catharina att hon mot Christian IV var »meget føyelig baade udi Ord og Gierninger, saa at Hans Majestæts Villie var alletider hendes« ställer jag mig något mer tvivlande. En närmare granskning av bl.a. Anna Catharinas agerande skulle här vara av intresse – inte minst därför att dåtidens furstinnor ofta visar en viss självständighet i konfessionella frågor. Detta bekräftar bl.a. två furstinnor i släktrrelation till Anna Catharina: dels hennes egen moder, dels hennes svägerska Anna av Preusen, gift med hennes broder Johann Sigismund. Kyrkopolitiskt hade Anna Catharina växt upp med spänningen mellan sträng lutherdom och kalvinism. Hennes farfader Johann Georg³² ivrade för gnesiolutherdomen och tvingade också sonen Joachim Friedrich – alltså Anna Catharinas fader – och barnbarnen att underteckna en revers att troget hålla sig till den lutherska läran. Ett önskemål från ständerna var t.ex. 1599 att den lutherska läran skulle bevaras ren. Helt utan grund var detta önskemål inte. Joachim Friedrich hade motvilligt infört konkordieboken i ärkestiftet Magdeburg och även om Anna Catharinas fader kanske inte kan anses ha böjelse till kalvinismen omhuldade han dock reformerta rådgivare.³³ Från romerskt-katolskt håll hade påven Pius V gjort indvändningar mot Joachim Friedrich som biskop och menat att kejsaren Maximilian II skulle röja honom ur vägen.³⁴ I nordeuropa och Danmark var alltså spänningen mellan kalvinism och sträng lutherdom påtaglig samtidigt som jesuitmissionärerna sökte återvinna de protestantiska områdena. Angående Albrecht Fridrich – Anna Catharinas broder – nämner Gediccus att denne uppsöktes av både papistiska och kalvinska bekännare: »Wie denn auch J.F.G. dermassen wol in Heiliger Schrifft belsen / vnd in vnser Religion fundiert gewesen / das sich J.F.G. ob gleich bissweilen Papistische / bissweilen Calvinische Personen zur ihr kommen ...« Vid hoven umgicks personer av skilda kyrkopolitiska grupperingar vilket Gediccus inom parentes uttrycker på följande sätt: »wie man denn zu Hoff allerley Leute hat / vnd es wunderseltzam durch einander gehet / also das recht gesagt wird / grosse Herren haben grosse Engel / vnd haben auch grosse Teuffel.«³⁵ Riskerna ur en strängare luthersk ståndpunkt med att det förhöll sig så visade sig kanske främst hos Anna Catharinas broder Johann Sigismund. Wolfgang Gericke talar i sitt arbete 1977 Simon Geiccus' intolerans i det här sammanhanget: »In Johann Sigismund hatte der polemische Religionsunterricht des lutherischen Hofpredigers und Dompropstes Simon Gedicke

schon frühzeitig eine Abneigung gegen das intolerante Luthertum geweckt. Als Student der Universität Strassburg lernte er geistig hochstehende Calvinisten kennen, so dass in ihm Zweifel wach wurden, ob denn die Calvinisten wirklich so verdammungswürdige Ketzer seien, wie ihm dies dargestellt worden war. Noch mehr näherte er sich dem reformierten Bekenntnis durch einen längeren Besuch am Hofe des Kurfürsten von der Pfalz in Heidelberg, wo er zu der persönlichen Überzeugung gelangte, dass die Lehren der reformierten Kirche, besonders ihre Abendmahlslehre, in der Heiligen Schrift gut begründet seien. Er las auch Hospinians *Concordia discors* (1607) mit ihrer Kritik des lutherischen Konkordienwerkes, wodurch er zu einem entschiedenen Gegner der Konkordienformel und der Ubiquitätslehre wurde.³⁶

Det var långt ifrån regel att furstinnan i stilla undergivenhet fogade sig till sin makes konfessionspolitik. Att en furstinna vidare kunde se som sin uppgift att direkt övervaka prästerskapets renlärighet framgår tydligt hos Gediccus. Denne hade själv varit utsatt för Anna Catharinas moders »kontroll« men såg detta som något positivt: »Denn da hat man gespu^eret iren Christlichen Gottseligen eyffer / das sie die heilige Schrifft fleissig gelesen / die Predigten mit grosser andacht angeho^eret / vnd ihr dieselbe abschreiben lassen / wie ich denn Ihrer Gnaden in die zwölff Jahr alle meine Predigten habe mu^sssen beschreiben zu stellen. Denn sie forschete teglich in der Schrifft / ob sichs also hielte / was man predigte.«³⁷ Härifrån var steget inte långt att furstinnan också kunde se som sin uppgift att vaka över sin furstes tro. I epistelpostillan från 1609 gör Gediccus ett i det här sammanhanget intressant påpekande. Han hävdar – visserligen för att lära ut ödmjukhet – att den gudomliga läran är så hög att en man inte skall skämmas för att höra den från sin hustru.³⁸ Det är knappast troligt att Gediccus här har ett bakomliggande syfte men ofrånkomligt är att Gediccus gärna sett, att Anna Catharinas broder Johann Sigismund i dennes kalviniseringsförsök lyssnat till sin hustru, som helt stödde Gediccus.³⁹ Anna Catharinas svägerska, Anna av Preussen, visar nämligen en oerhörd självständighet i konfessionella frågor. Någon nämnvärd underdånighet är knappast att finna. Hon kämpar uthålligt för lutherdomens bevarande – mot sin make. Hon och hennes likasinnade har säkerligen haft en inte så oväsentlig roll i kyrkohistorien och influerat det teologihistoriska skeendet. Om ett liknande förhållande som mellan Johann Sigismund och Anna förelegat på djupet mellan Christian IV och Anna Catharina låter sig inte helt sägas men tål att spekuleras över. Reinhold Koser konstaterar: »So har seine (Johann Sigismund) nach Dänemark verheiratete Schwester Anna Katharina um des Gewissens willen aus ihrer Hinneigung zur reformierten

Lehre kein Hehl gemacht, obgleich der königin eines streng lutherischen Hofes aus dieser Gesinnung nur Anfechtungen erwachsen konnten. Widerwärtigkeiten, wie sie seinem Entschlusse unvermeidlich folgen mussten, hat auch Johann Sigismund nicht gescheut.«⁴⁰ Om så är fallet kan Anna Catharina och Anna av Preussen sägas gå åt var sitt håll teologiskt. Anna Catharina lär ha haft en böjelse åt det kryptokalviniska hållet, Anna av Preussen står fast förfäktande gnesiolutherdomen med dess dragning åt »kryptokatolicism«. Gemensamt verkar de dock ha en personlig övertygelse som inte deras män hade stora möjligheter att förändra. Furstinnornas agerande kunde dock här få konsekvenser. Anna Catharinas liv blev här för kort för att det skulle kunna ge mer påtagliga verkningar för Danmark men här finns naturligtvis frågetecken som dock får falla utanför undersökningen här. T.ex. lär 1606 Christian IV genom »nogle synderlige lærde Mænd herudi Riget deres idelig Konversation« ha blivit välvilligt inställd till avskaffandet av exorcismen och fann stöd hos Rigsraadet, kanske främst hos Venusin som lär ha påverkat kungen. Johannes Stephanius och Cort Aslaksen var på samma linje. Allmänt kom avskaffandet inte till stånd. Biskop Peder Winstrup får dock en befallning att utelämna exorcismen vid dop i kungahuset samma år.⁴¹ Mest anmärkningsvärt är att Anna Catharina kallar den för kryptokalvinism ansedde prästen Olav Koch till sin dödsbädd för att ge henne sakramentet.⁴² Något egentligt belägg för att Christian IV skulle ha varit böjd åt kryptokalvinism finns knappast. 1612 sände Filip III och ärkehertigen Albrecht av Österrike gemensamt den flamske adelsmannen Gil du Faing till Christian IV för att kondolera. Kungen betecknas som intelligent, livlig och företagsam, men samtidigt krigisk. I religiöst hänseende höll han fast vid lutherdomen och hade enligt sändebudet en klart antikalvinsk hållning.⁴³

Konstateras kan att Anna Catharina växt upp i en from miljö. Hon har säkerligen också sökt leva upp till det fromhetsideal som tecknats i denna miljö. Om detta fromhetsideal för henna även innefattat att vara »meget føyelig baade udi Ord og Gierning, saa at Hans Majestæts Villje var alletiders hendes« får dock stå öppet. Helt tycks inte Christian IV's kyrkopolitiska hållning ha varit hennes.

1. Slange, Nic., Den storm. Konges Christian den Fierdes... Historie, København 1749 ang. år 1612.
2. Jørgensen, Ellen, og Skovgaard, Johanne, Danske Dronninger. Fortællinger og Karakteristikker. København 1910 sid. 140. Se även Palle Lauring, Dronninger og andre kvinder i Danmarkshistorien, København 1981.
3. Se Meir Stein, Christian den Fjerdes billedverden, København 1987 sid. 39 f.

4. Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks Indre Forhold. I Uddrag. Udgivne ved L. Laursen af Rigsarkivet, 1596-1602 sid. 279.
5. Reravius, Ras. Hansen, En liden Bønebog / met atskillige kaartte Bøner / vdi allehaande Nød oc Trang, Rostock 1596.
6. Som underlag för de biografiska uppgifterna ang. hennes relationer till Magdeburg – Brandenburg har främst använts F. Bornhak, Die Fürstinnen auf dem Throne der Hohenzollern in Brandenburg – Preussen, Berlin 1889; Friedrich Holtze, Berlin und Kopenhagen, Schriften des Vereins für die Geschichte Berlins, Heft XLI, Berlin 1905; Helmuth Croon, Die Kurmärkischen Landstände 1571 – 1616, Brandenburgische Ständeakten Bd. 1 Berlin 1938; Rita Scheller, Die Frau am preussischen Herzogshof (1550-1625), Studien zur Geschichte Preussens Band 13 Berlin 1966.
7. Ang. denna fromhetstradition se min artikel »Kontinuitetstanken i Johann Arndts teologiska miljö.« i Kyrkohistorisk Årsskrift 1986, Uppsala 1987.
8. Rigsarkivet innehar tre brev från henne: ett till Christian IV, ett till Anna Catharina och ett till Tycho Brahe, samtliga från 1598: Langebeks Esec. nr 178: Catharina, Markgrevinde af Brandenburg, 4/2 1598.
9. Gediccus, Simon, Eine Christliche Predigt / Bey niedersetzung der Leich vnd Begräbniss weiland Der Durchlauchtigsten / Hochgebornen Fürstin vnd Frawen / Frawen Catharina / ... Leipzig 1602 sid. Aii, i forts. Gediccus 1602.
10. Fragment, DZA Merseburg, citat hos Gericke, Wolfgang, Glaubenszeugnisse und Konfessionspolitik der Brandenburgischen Herrscher bis zur Preussischen Union 1540 bis 1815, Bielfeld 1977 sid. 118.
11. Wittenberg 1567.
12. Gediccus 1602 sid. Kiiii.
13. Gediccus 1602 sid. Hii.
14. Gedicuss 1602 sid. J iiii.
15. Resen, Hans Povelsoen, ANNA CATHARINA. Den XXIII Kong Davids Psalme / Om Guds oc Christi offuerflodige NAADE / med et ret Guds Barns oc en sand Christens Aandelige oc hellige REENHED i Liff oc Død, Kiøbinghaffn 1612 sid. Eiiii.
16. Paa ny til Trycken bekostet Kbh. 1664.
17. Gediccus, Simon, Gu'ldene Sterbkunst / Oder Wie man Seliglich sterben ko'fne: Bey dem recht Seligen abscheid vnd folgendem Christlichen vnd Fürstlichen Begrebnis vnnd Leichbegengnis des Weiland Durchleuchtigen Hochgebornen Fürsten vnnd Herrn / Herrn ALBRECHT FRIDRICHS / Marggraffen zu Brandenburg ... Franckfurt an der Oder 1601 sid. J i, i forts. Gediccus 1601.
18. Gediccus 1601 sid. Ki.
19. Resen 1612 sid. Eii.
20. Bornhak sid 183.
21. Gediccus 1601 sid. K2.
22. Gediccus 1601 sid. Kaa.
23. Bornhak sid. 183.
24. Johann Arndts (1555-1621) »Sanna Kristendom« utsattes bl.a. för denna kritik, se »Christlich vnd Erhebliche Motiuen / Warumb Christoff Besold / ...All andere new aufkommene Secten / oder Lehren / verlassen hat«. Ingolstadt 1642 sid. 175: »Darinnen aber so vil den Articulum de..., bonis operibus, ...durchauss Catholische Phrases, vnd Reden gebraucht« vilket lett till att lutherska predikanter« ...ihne ...verfolgt / vnd in offentlichen Schrifften bestritten« samt sid. 171 ang. Imitatio Christi: »...von den Lutherischen / ..., viler orthen fu'r ein Aberglaub gehalten«.

25. Gediccus 1602 sid. Diii.
26. Gediccus 1602 sid. Fiii.
27. Gediccus 1602 sid. Jiii.
28. Christelige oc Ærekiære Frøikeners, Jomfruers oc Tucktige Møøers Lysthawe oc Urtegaard. Skreffuet aff M. Johanne Pomario. Oc nu fordansket aff Jordan Hansen Pfreundt Hafniensi. Kbh. 1601. Jfr. Kirkehistoriske samlinger 1887-89 sid. 468 f.
29. Resen 1612 sid. Giii.
30. Prognosticon Astrologicon. Oder Practica auff das M.DC. Jahr Jesu Christi. Darinnen ordentlich Wundergeschichte erzelet, vnd die Witterung des gantzen Jahres gehandelt, sampt vermeldung anderer zufell, die sich nach der himlischen Corpers Wirkkung, vnd nach dem zustandt vnd verenderung des Gewitters, in gegenwartigem Jahr, zutragen vnd begeben werden, aus dem lauff des Gestirns vnd andern Natürlichen anzeigungen, ohn all Superstition genommen, vnd mit fleiss gestellt vnd beschrieben, Durch Nicolaum Heldvaderum. In agro Sleswicensi. Schlesswig 1599. Se också Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17. Aarhundrede, udgivne af Dr. Holger Rørdam, Fjerde Bind, Kjøbenhavn 1902 sid. 17 f.
31. Simon Gediccus tvingas p.g.a. motarbetandet av Johann Sigismunds kalviniseringsförsök att fly från det brandenburgska hovet.
32. Kniebe, R., Der Schriftenstreit über die Reformation des Kurfürsten Johann Sigismund von Brandenburg seit 1613, Halle 1902 sid. 1 ff.
33. Croon 1938 sid. 49.
34. Bornhak sid. 175, 178.
35. Gediccus 1601 sid. J 3.
36. Gericke, Wolfgang. Glaubenszeugnisse und Konfessionspolitik der Brandenburgischen Herrscher bis zur Preussischen Union 1540 bis 1815, Bielfeld 1977 sid. 22.
37. Gediccus 1602 sid. Hii.
38. Gediccus, Simon, Postilla Oder Auslegung der Episteln ..., Bd. 1 Leipzig 1609 sid. 125.
39. Kniebe sid. 1 ff.
40. Koser, Reinhold, Geschichte der brandenburgisch-preussischen Politik, Erster Band: Geschichte der brandenburgischen Politik bis zum Westfälischen Frieden von 1648. Stuttgart und Berlin 1913 sid. 376.
41. Hal Koch og Bjørn Kornerup, Den danske Kirkes Historie IV, Kjøbenhavn 1959 sid. 198 f.
42. Se Kirkehistoriske Samlinger, tredje række, første bind, Kjøbenhavn 1874-77 sid. 623: Olaus Coccius »Inprimis autem ardentier preces fundo pro illustris fratribus, quorum Illustris* mantri (piæ memoriae) foemine laudatis paulo, antequam ex hac vita in ocoelestem patriam spiritu sancto repleta discederet, adfui et SS. Coenam Domini porrexi.« (Stockholm 2 sept. 1615).
43. Helk, Vello, Laurentius Nicolai Norvegus S.J., En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. Kjøbenhavn 1966 sid. 373 samt not 63 sid. 494.

Pastor Bengt Arvidsson

Boarpsvägen 1454, S 28800 Vinslöv

Mariagrius og Brunellus

Et nyfundet latinsk digt

Af *Urban Schrøder*

Får man en gammel bog i hånden, lønner det sig ofte at rette opmærksomheden ikke kun mod den trykte text, men også mod de håndskrevne notater og kortere tekster, som en tidligere ejer ofte har tilføjet på ledige steder. Thi her kan såre interessante ting være skrevet, som ikke kendtes før. Ja, man kan være heldig at finde digteriske eller andre frembringelser af en mand, hvis forfatterskab ellers mentes at være kendt fuldt ud.

Således gik det ved gennemsynet af en svær foliant fra det 16. århundrede,¹ indeholdende fire skrifter fra reformationstiden; en foliant i et smukt dekoreret, endnu velbevaret bind, på hvis forside bogens ejermands navn står trykt: »ANDREAS : JOHANNIS : MARIA GRIVS« sammen med årstallet »ANNO 1571«, og af hvis enkeltskrifter de to bærer ejermandens egenhændige navnetræk foruden, at der bogen igennem træffes flere notater og tilskrifter. Blandt disse sidste finder vi på hele den første hvide side efter den trykte text et tyve liners latinsk digt, skrevet af samme hånd som de øvrige tilskrifter. Og vor opmærksomhed vækkes, når vi opdager, at dette digt er et hidtil ukendt arbejde af sin forfatter. Men før vi undersøger digtet, skal vi møde digteren.

*Anders Jensen Mariager*² var søn af Jens Nielsen,³ som var præst til Durup og Stenild sogne i Himmerland – for øvrigt selv indfødt himmerlænding, født i Fjelsø nær Aalestrup – og døde 1577. Dag og år for sønnens fødsel kender vi ikke. Men han er uden tvivl født i Durup præstegård om ved år 1540.⁴ Og at han har fået sin første Lærdom i Mariager latinskole,⁵ tør vi slutte af hans tilnavn.⁶ Antageligt har han studeret i København. Noget ophold ved et udenlandsk universitet tyder intet på; og da han 1580 udgav sine tolv prædikener over Fader-*vor*,⁷ var dette skrift forsynet med en fortale af Sjællands biskop Poul Madsen samt med æresdigte af professorerne Anders Lauridsen og Iver Bertelsen og af sognepræsten ved Vor Frue Kirke Rasmus Katholm – mænd, der alle havde været universitetslærere i 1560'erne, det tiår, der må have været Mariagers studietid, og i hvilket han må være kommet i et nært forhold til disse mænd. Ifølge nogle linier i det latinske lykønskingsdigt, som hans skolekammerat, den senere rektor ved Sorø latinskole Laurids Madsen Mariager skrev til ham 1571, har han nogen tid været hører ved sin egen gamle skole i Mariager, hvilket ikke tidligere har været kendt.⁸

Men skolevejen var ham noget midlertidigt. Thi 1568 blev han kapellan ved Vor Frue Kirke i hovedstanden. Og 1571 blev han kaldet til sognepræst ved Sct. Nicolai Kirke. Til denne lejlighed skrev den nævnte skolekammerat det omtalte »Carmen gratvlatorivm«, hvori han svinger sig op til at sige, at deres fjerne, fælles hjemstavn »i Mariagers grønne skovegn« hæves højt i sky ved hans kaldelse til det nye embede.⁹ 1572 tog Mariager magistergraden og regnedes de følgende år indtil sin tidlige død 1582 blandt hovedstadens betydeligste præster – som Lyschander skriver om ham: »Omni eruditione et veneranda gravitate ornatissimus... et omnium sua ætate facile eloquentissimus«.¹⁰ At Mariager også havde theologisk horizon, ser vi deraf, at 1584 solgtes af hans efterladte bibliotek den schweiziske theolog Theodor Bezas »Epistolæ« 1573 og den tyske theolog Johannes Avenarius' »Lexicon ebracium« 1568.¹¹ Foruden at udgive sine prædikener over Fadervor, der udkom 1580 og genoptryktes 1586 og 1618, og hvoraf haves en oversættelse til islandsk trykt på Holar 1606, digtede Mariager også 1565 og 1567 to nu tabte latinske Carmina til et par gode venner og et mindre latinsk digt til en tredje vens bryllup 1568. I håndskrift er efterladt en gennemgang af Jesu lidelseshistorie, som han har holdt 1571, og som en tilhører nedskrev.

Hertil kommer nu bagest i den nævnte foliant det ny opdagede latinske digt til en ven. Det er ikke forsynet med noget årstal eller digternavn. Men sammenligner vi dets skrift med skriften i de i bogen tilskrevne notater samt med trækkene i de to egenhændige ejernavne, svinder al tvivl: Digtet er et arbejde fra Anders Jensen Mariagers hånd. Spørgsmålet om, hvornår det er digtet, tør vi først fremsætte en formodning om, når vi forhåbentlig har fundet dets modtager. Nu først selve teksten – så vidt det har været muligt at læse den:¹²

Ad Dominum Milissimum!

Miscentur coelj terris prius aequora Sylvis,

Proemia quam digna labore feras.

Omnia sunt ingrata: deus benefacta rependat

Solus & in iusta te Statione locet.

Ad Reuered viru D. Olaum Brunellum!

Eia, [ipse] candens dulcissima Cimbria, palmas

Tolle, fer aetherio brachia grata deo!

Cum veniat prias iamnunc Brunellus ad oras

Et dulci patrios ore salum agros.

Dogmata que Chrij cunctos docet, ore rotundo,

Et simul officij munera iussa facit.

Hume precibus sidera semper comitte Tondej,
 pro eo estis precibus sollicitetque deum.
 O deus, a pma qui semper origine mdj
 Omnib. apta pijs organo contuleras,
 Far possit multis Brunellus Chri dis [cipulis]
 Tradere cum fructu mystico [pro] pijs,
 Vt tandem laetus in coelu conscendat ibique
 Proemia pro magno digna labore ferat.

En oversættelse af denne text vanskeliggøres ikke kun ved de svært læselige ord, men også derved, at vi står uden sikker viden om digtets baggrund. F.ex. rummer det kun to navne: Personnavnet Olaus Brunellus – men hvem han er, aner vi intet om. Og stednavnet Tondeum – men hvor vi skal søge dette sogn eller denne landsby, ved vi foreløbig ligeså lidt om. Dog, nu vover vi forsøget:

Til den venligste herre!
 Før sig i landene under himmelhvælv agre med skove forener,
 End Du efter møjen tung bærer den værdige pris.
 Alt er upåskønnet: Gud ene det velgjorte lønne
 Og Dig på den rette post stille!
 Til den Ærværdigste mand, Herr Olaus Brunellus!
 Eja, Du herlige, mest indtagende Cimbrien, selv plamerne
 Tag og bær for den himmelske Gud de yndige grene!
 Thi nu alt Brunellus når til de ypperste kyster
 Og til de ham, den kære, fædrene agre ved flodernes udløb.
 Og Christi lære enhver med flydende mund han indprenter
 Og dertil embedets påbudte pligter udfører.
 På jord her i Tøndering himmelen altid med bønner opfyld,
 for ham I er i bøn – lad det bevæge Gud.
 O Gud, som altid fra verdens første ophav
 Ved Dit redskab gav alle fromme, hvad dem nødigt var,
 Brød kan Brunellus til mange Christi disciple
 række med hellig frugt for de fromme,
 Så at glad han omsider til himlen opstiger
 Og der for sin møje stor bærer den værdige løn.

Forsøger vi nu at tolke digtet, ser vi dets fire første linier anslår det tema, som her skal behandles: Olaus Brunellus' hjemkomst for at overtage et præsteembede; menighedens pligt til at bede for ham; hans dygtighed til embedet og Guds løn til sin tjener, når tjenesten er endt;

samt den overstrømmende glæde for Cimbrien – her ikke kun et stykke Nørrejylland, men hele Jylland! – som hans hjemkomst er. Et præsteembedes overtagelse – ja, for det siger digtet jo klart: »Dogmata Christi ... officii munera ... multis Christi discipulis«, hvem Brunellus »ore rotundo« skal række Guds ords sunde »Far... cum fructu mystico«. Olaus Brunellus er altså præst eller skal nu være det. Men hvor og hvem?

Wibergs »Almindelig dansk Præstehistorie« og andre håndbøger nævner ingen præst, som bærer dette navn. Men digtets afsnit om Brunellus' hjemkomst kan måske her hjælpe os til en identificering. Han kommer til et land med kyster, skove og bondejord; ja, han vender hjem til de for ham saa »patrios, ore salum, agros«. Markerne, han nu ser, er ham hjemlige; og de breder sig over et landskab »ore salum« – her ser han, hvordan »floderne«, åerne bugter sig af sted mod havet og løber ud deri. Er Brunellus mon født her et sted? Markerne her er ham jo så »patrios«. Men et landskab af denne karakter findes mange steder i Danmark. Og selv om vi her kun behøver at søge indenfor den cimbriske halvø, vilde det være fast umuligt at finde den så højt priste egn, som Brunellus nu genser, om ikke vi kunde tage det omtalte stednavn til ledestjerne: At menigheden »Tondej« skal fylde himmelen med bønner for sin nye præst. Og ved Jyllandskortets hjælp finder vi et eneste sogn, hvis navn ved latinisering synes at kunne blive til »Tondeum«. Det er Tøndering sogn i det nordlige Salling, anneks til Durup sogn.¹³ Og er nu Tøndering og Durup sogne ved Limfjorden den egn, som Mariager priser så højt, og som Brunellus her synes at vende hjem til og at skulle virke i, da må vi undersøge hans forhold til denne egn.

Men først det efternavn, Mariager giver ham: Brunellus. Vi har som nævnt ingen anden pastor Brunellus kunnet finde. Sandsynligvis hedder han heller ikke så. Men som Mariager udtrykker sig i digtets første halvdel, synes han at tiltale en god, gammel ven. Han anslår endog den lidt gemytlige tone: At Brunellus skal forkynde Kristi lære »ore rotundo«, med rullende mund. Det lyder, som Mariager her vender sig til en kær og fortrolig ven, hvem han har kendt godt gennem studietiden, ja, vel allerede i skoleårene. Og mellem skolekammerater og studiefæller hersker ofte et nært og varmt forhold med et udpræget frisprog. Som et sådant, let drillende kælenavn – der vel også kan være formet af rektor eller en hører – vil vi tolke navnet Brunellus – som f.ex. *puer* i deminutiv bliver til *puerulus* og *puera* til *puellula*. Brunellus er da skoledrengesprogets deminutive kælenavn for Brun: »Lille Brun« eller »Brun junior« sagt i venskabelig gemytlighed.¹⁴

Men er der ved denne tid folk i det nordlige Salling, som bærer

navnet Brun, og som Brunellus kan være i slægt med? Ja, det er netop tilfældet. Ved prins Christians hyldning i Viborg 15. juni 1584 skulde også præstestanden være repræsenteret, idet i hvert herred præsterne samledes en bestemt dag og ud af deres kreds valgte de to, der på hyldningsdagen skulde repræsentere dem alle i Viborg. De i denne anledning udstedte fuldmagter, som endnu er bevaret, giver mange nyttige oplysninger. Også for Durup og Tøndering sogns vedkommende. Her kender vi ellers først præsterækken siden 1661.¹⁵ Men fuldmagten 1584 oplyser, at provsten for Harre og Nørre Herreder i Salling, der er præst til Durup og Tøndering sogne og hedder Niels Brun, ikke vil kunne møde i Viborg 15. juni, men som repræsentanter for hvert af sine sogne vil sende præsterne på Fuur og i Breum Niels Andersen og Michel Michelsen.¹⁶

Her møder vi navnet Brun, af hvilket vi betragter deminutiven Brunellus som afledt. Og provst Niels Brun er præst til Durup og det Tøndering, til hvilket vor »lille Brun« vender hjem for at blive dets præst. Her må være en sammenhæng. De to mænds efternavne er det samme, hvilket tyder på slægtskab. Men hvor nært et slægtskab? Her må vi kaste et blik på Durup og Tøndering sognes præsterække i det 16. århundrede siden reformationen,¹⁷ som trods Wibergs tavshed dog lader sig opstille.

1549 samler Viborg-bispen Kjeld Juel præsterne i Salling i Oddense kirke til bekendtgørelse af et kongebrev.¹⁸ Blandt præsterne nævnes her Hr. Christian til Durup og Tøndering, som, da han dør 1553, omtales som Christian Brun.¹⁹ Da biskoppen 1568 atter kalder præsterne sammen i samme kirke i anledning af et nyt kongebrev, nævnes som vore to sognes præst Niels Brun. Og da 1584 Salling-præsterne nok en gang samles, nu i Tøndering kirke og i det oven nævnte ærinde, er samme Niels Brun deres provst, der som sådan åbenbart har afløst Christen Brun, som allerede 1546 er præst til Hjerk og Harre sogne,²⁰ og ved mødet 1568 nævnes som provst.²¹ Niels Brun dør 1595 og efterfølges af sin søn Mads Nielsen Brun, som beklæder embedet indtil sin død 1624.²²

Søger vi nu at indplacere vor Brunellus i denne række Brun'er, og slutter vi ud fra Mariagers digt, at han er dennes jævnaldrende og derfor født om ved år 1540 og opvokset i Durup præstegård, falder det mest nærliggende at se ham som søn af den 1553 afdøde Christen Brun og som broder til den senere provst Niels Brun, idet denne sandsynligvis er Christen Bruns søn. Om et eventuelt slægtskab med den med hans fader samtidige provst Christen Brun i Hjerk tør vi ingen formodning have, selvom muligheden for et sådant dog ej heller bør udelukkes.

Det er altså for sin ældre broders anneksogn, Brunellus skal være præst; han skal være sin storebroders kapellan. Men hvor længe han virker i dette embede, har vi ingen viden om.

Har vi nu afsløret Oluf Bruns identitet, melder sig det spørgsmål: Hvornår kommer han til Tøndering, og hvornår har Mariager derfor skrevet sit digt til vennen? Her må vi erindre, at Mariagers studieår ved universitetet falder i første halvdel af 1560'erne, og at hans tid som hører ved Mariager latinskole således må begynde ca. 1565 og i det længste kan have varet til 1568, da han bliver kapellan ved Vor Frue Kirke i København. Han har således tilbragt disse få år i det Cimbria, der ifølge hans digt er »candens dulcissima« og »ore salum« ejer »primas oras«. Dette land, der besidder al denne skønhed – både i Himmerland og hinsides fjorden i Salling som nede mellem Mariagers skovklædte skrænter – er for ham »hjemmet«. Kommer man hertil, kommer man hjem. Sådan er det – stadig ifølge digtet – også for Brunellus. Men medens det høres mellem linierne, at Mariager *er* hjemme, står det på linierne klart nok, at Brunellus er *på vej* hjem. Derfor, da digtet er skrevet »hjemme«, antager vi, at Mariager har skrevet det engang i sin tid som hører i Mariager skole som en hilsen i anledning af vennens hjemkomst; og at Brunellus i forlængelse heraf er vendt hjem og er blevet præst i Tøndering engang ved samme tid, altså engang i årene fra 1565 til 1568. Men hvorfra Brunellus kommer – om fra universitetet eller fra en rejse til udlandet – og hvor længe han bliver i Tøndering, tør vi slet ikke have nogen formodning om.

Derimod, holder de formodninger stik, som vi nu har fremsat, har vi udfyldt et hul i Sallings præstehistorie og givet en tilnærmelsesvis datering af Mariagers digt. Dog, det vigtigste resultat af vort møde med den gamle foliant er fundet af et hidtil ukendt, om end kun lidet arbejde fra Anders Jensen Mariagers hånd; dette, at vi kan forøge denne mands forfatterskab med endnu en titel. Og for dette må vi fremfor nogen takke Mariager selv, fordi han valgte sin bog til gemmested for sit digt. Fra noget andet sted kendes det nemlig ikke.

Til slut skal selve den gamle foliant præsenteres. Den er en stor bog – 33 cm. høj, 22 bred og 9,5 tyk. Bindet, som er vel bevaret, består af solide træplader betrukne med pergament, der for som bag i skiftende felter er overdådigt smykket med rullestempeler. Nogle af disse viser portrætter af de romerske digtere, Vergil og Ovid, filosofen Cicero og »den guddommelige Julius«, nemlig Julius Cæsar,²³ foruden den lidende og den sejrende Kristus og apostlene Petrus og Paulus. Af spænderne, der har holdt bogen sammen, er kun bevaret øskenerne på forpermen udførte i smukt ciseleret kobber.

Her er desuden indtrykt for oven ejerens navn »ANDREAS: IOHANNIS : MARIAGRIVS« og for nedentil årstallet »ANNO 1571«. Dette årstal angiver ikke, at Mariager har erhvervet dette bogværk i 1571 – det udelukkes tillige af enkeltheder i de fire skrifter, som her er samlet – men at i dette år er indbindingen sket. Hele bindet er ved fuldførelsen fremtrådt som et kostbart og vel udført arbejde – visse detaljer drager ligefrem tanken hen imod den københavnske bogbindermester Christoffer Schrodt's værksted.²⁴

Åbner vi nu denne foliant, ser vi på det hvide blad inde i forpermen skreven tallet 842, som angiver, at bogen har tilhørt Aalborg Stiftsbibliotek – papirsetiketten på bogens ryg med titelen »BULLINGER IN DANIELEM« bærer desuden Stiftsbibliotekets ejermærke ASB omgivet af en løvkranse. Videre ser vi, at bogen rummer fire theologiske skrifter. Først den calvinistiske theolog og præst Heinrich Bullingers 66 prædikener over profeten Daniels bog »Daniel, sapientissimvs Dei propheta« med tillæget »Epitome temporvm et rervm ab orbe condito ...«, en oversigt over verdens og Israels folks historie fra skabelsen til Jerusalems undergang, begge trykt i Zürich 1565 af Christoph Froschauer. Dernæst to skrifter af den lutherske theolog og reformator i Würtemberg Johann Brenz: Hans udlægninger af Jobs bog fra 1527 »HIOB, Cum pijs & eruditus Iohannis Brentij commentarijs« og af profeten Hoseas bog fra 1529 »In prophetam Oseam ... expositio«, nu begge trykte påny af Peter Braubach i Frankfurt 1564 og 1562.

Disse fire skrifter har Mariager ladet indbinde sammen vel på grund af deres ensartede indhold, bibeludlægning. Og på det første skriffs titelblad har han skrevet tallet 33. Betydningen heraf tør vi ikke afgøre – muligt angiver det en bognummerering fra tiden før indbindingen? Øverst på samme titelblad har han også anbragt sit navn: »Andreas Iohannis Mariagrius«. Ligeså på det sidst nævnte skriffs titelblad: »Andreas Mariagrius«. Og her er navnet efterfulgt af to hastigt skrevne, svært læselige ord. Men her kan næppe læses andet end »per datum« – ved given, som gave. Er her læst ret, har Mariager fået denne bog foræret.

Og at han har benyttet disse fire skrifter, tør vi gå ud fra, idet Bullingers »Epitome« en del steder bærer tilskrevne notater i margin og Brenz' »In prophetam Oseam« ligeså, medens dette sidste skriffs fortale er forsynet med endnu flere notater og understregninger, idet den er en afhandling om de jødiske profeters betydning for de kristne, hvilket emne åbenbart har optaget Mariager i særlig grad.

Endnu et notat bærer folianten, som ikke må oversees. Det var i datiden skik, at bøger af dette format anbragtes i reolerne med ryggen

inderst, medens den modsatte side med bladenes åbning vendte ud mod bogstuen. Derfor bærer mange datidige bøger på denne side en kort, skreven titel og en signatur. Ligeså her. Øverst har Mariager prentet: »Daniel 106 N 22«. Her er med et enkelt stikord titelen på bindets første skrift; dette er bibliotekets 106. bog; og folianten er åbenbart den 22. i denne afdeling.

Gennem denne foliant får vi således et indblik i en københavnsk præsts bogsamling i det 16. århundredes sidste halvdel og ser, at til de ulærde gejstlige har han ikke hørt – lærde, theologiske skrifter har han i alt fald ejet et større antal af; dette bind er jo nr. 22 i bibliotekets foliantsamling; og flere har sikkert fyldt op i bogstuen. Også disse afsluttende iagttagelser af Mariagers foliant som bog betragtet er små brækker til øgen af vor viden om datidens bogkultur i en dansk præstegård.

Noter

1. I forfatterens eje.
2. S. V. Wiberg: Almindelig dansk Præstehistorie II, s. 168 og IV, Suppl., s. 86 samt Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon V, s. 314.
3. Wiberg I, s. 284.
4. Wibergs antagelse (II, s. 169), at han skulde være født i Mariager, må skyldes en fejltolkning af hans tilnavn.
5. H. Dahlerup: Mariager Klosters og Bys Historie, 1882, s. 146.
6. Kirkehist. Saml. 7. r., III, s. 364. Det samme gælder om den noget yngre præst i Store Hedinge Jens Jensen Mariager, der netop havde besøgt skolen i Mariager (Ehrencron-Müller V, s. 315).
7. Ehrencron-Müller V, s. 314 og Kirkehist. Saml. 7, III, s. 364ff.
8. CARMEN GRAVLATORIVM D. ANDREÆ JOhannis Mariagrio ... HAFNIÆ 1572, bl. A 2 verso:
Quando scholæ prudens nostræ moderator Olaus
Collegæ dedit arma tibi, socioque creato,
Commisitque tibi teneræ documenta daturo,
Prima iuventuti, quas et dare iussus habenas,
Et premere imperio, et scires cohibere retentas.
9. Bl. A 3 verso.
10. Scriptorum Danici, i: H. F. Rørdam: Klavs Christoffersen Lyskanders Levned, samt hans Bog om Danske Skribenter, 1868, s. 185.
11. Harald Ilsøe: Et krigsbytte fra 30-årskrigen, i: Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger XXIII, 1977-78, s. 28 og 32.
12. Kun enkelte forkortelser er opløst her; de fleste skulde være umiddelbart forståelige. Og ord eller bogstaver, som er tvivlsomme, er omgivet med skarp parentes. Tegnsætningen er delvis udgiverens.
13. Dette sidste må ikke forveksles med Durup i Himmerland, hvor Mariager er født.
14. Nævnes skal her, at med navnet »Brun« benævnes i den gamle tyske folkebog om Reynke de Vos bjørnen, den godmodige, tjenstvillige. Se: En Ræffue Bog. Herman

- Weigeres Oversættelse af Reinke de Vos [1555]. Ved Niels Møller I, 1915, s. 32, 75 og 462. Denne bog må have været Mariager som hele samtiden bekendt. Også en anden, lidt ældre tysk folkebog kan han have kendt, den i Köln 1499 trykte »Brunellus in specule stultorum«. Her forekommer navnet »Brunellus«. Det bæres nemlig af bogens hovedperson: Æslet, den store tåbe. Men selvom dette navn således må være kendt i samtiden, tør det næppe antages, at Mariager har opkaldt sin ven efter dette dyr. Da er navnet snarere givet ham i latinskolen af en utålmodig rektor eller hører: »Din æsel, din Brunellus!«.
15. Wiberg I, s. 285.
 16. Kirkehist. Saml. 3, II, s. 200ff, især 204 og 205.
 17. P. Severinsen: Sallings Præsters Overgang til Reformationen, i: Skivebogen XIX, 1927, s. 87ff.
 18. Danske Kirkelove, ved H. F. Rørdam I, s. 291f.
 19. Chr. N. Krogh: Tøndering Kirke. Sysselprovster og Sognepræster, i: Skivebogen XXVI, 1934, s. 111.
 20. Wiberg IV, s. 39.
 21. Kirkehist. Saml. 3, V, s. 514.
 22. Krogh s. 112.
 23. Karsten Christensen: Christoffer Schrodt – en dansk bogbinder fra Frederik II's tid, i: Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger XXIV, 1979-80, s. 42.
 24. Samme, s. 37ff, især 56.

Summary

In an old folio which belonged in 1571 to the respected clergyman and author, Pastor Anders Jensen Mariager (died 1582), there is a hitherto unknown Latin poem of twenty lines, quoted in the present article. An analysis of the poem reveals that it is by Mariager and addressed to one Olaus »Brunellus«, newly returned to the parishes of Durup and Tøndering in Jutland to take up a benefice. It has been possible to draw up an otherwise missing list of priests for these parishes, and this seems to suggest that »Brunellus« is diminutive for »Brun«, and that the poem was written to Pastor Olav Brun, upon his return home to act as curate in the annexed parish for an older brother, probably sometime between 1565 and 1568. The folio, which is in the possession of the present writer, is number 22 of the folios in Pastor Mariager's library; it contains two treatises by the Calvinist theologian, Heinrich Bullinger, and two by the Lutheran Johann Brenz. Several of the folios have been annotated and underlined by Mariager.

Pastor emer. Urban Schrøder
Gl. Kirkevej 11, Varnæs, 6200 Åbenrå

Retssag 1689 ved Fleskum og Hornum Herredsting

Af Adolf Sommer Nielsen

Sognepræsten i Gudum, Peder Jensen Helsingør, strides med kapellan Niels Michelsen Tæbring om hvem af dem der skal modtage tiende for to ødegårde. Der fremlægges nogle kontrakter mellem dem, der illustrerer, hvor stor beføjelse sognepræsten har haft med hensyn til forvaltningen af sit embede. Han deler i realiteten på eget initiativ pastoratet Gudum-Lillevorde op i to, så han og kapellanden passer hver sit sogn. Endelig gives en anderledes tydning af underskrifter forsynet med tilføjelsen mpp, end hidtil set.

Sognepræsten for Gudum-Lillevorde menigheder, Peder Jensen Helsingør, har indstævnet sin kapellan, Niels Michelsen Tæbring, for brud på en mellem dem oprettet kontrakt. Først lidt orientering.

Peder Jensen Helsingør født i Helsingør 1603, begravet i Gudum 1693, var sognepræst i Gudum-Lillevorde 1630-93 og provst for Fleskum herred fra 1640.¹ Han var gift med Abigael Andersdatter, og de havde datteren Anne Pedersdatter.

Arent Arentsen født 1642, enten i Varberg/Halland, som jo var dansk område indtil 1645, eller i Vardabjerget/Gotland, der var dansk 1361-1645, da Sverige ranede begge samtidig med andre landsdele. Han var kapellan i Gudum 1667-85, men omkr. 1677 synes en Mads Pedersen at have været det i kortere tid. Arnt Arentsen har da muligvis været i karantæne, fordi han 4. august 1676 var indviklet i et håndgemæng i Storvorde og blev anklaget for dettes birketing, hvis domme ikke findes 1676 og 77, men han er antagelig frikendt, eftersom han blev sognepræst i Storvorde 10. januar 1685.² Han var g.m. ovennævnte Anne Pedersdatter (vielsesår ukendt) og døde 1685, samme år han blev sognepræst. Anne blev g. m. hans efterfølger i embedet Mathias Ancheren Mohr. Hun fik en søn og en datter, hvoraf den ældste vel kan være med Arnt Arentsen.

Niels Michelsen Tæbring født 1657 i Tæbring/Mors, søn af sognepræsten, begravet i Gudum 1713. Han var g. m. Dorethe Torbensdatter, de havde sønnen Michel Nielsen, født i Gudum præstegård 15. dec. 1688, »vor liden søn Michel Nielsen«, men nogen dåbshandling er ikke antegnet i kirkebogen. Moderen og sønnen er arvinger ved hans døds-skitte 1713. Han blev kapellan i Gudum 1686, hvilket fremgår af et kgl.

konfirmationsbrev dateret 31/8 1686, som han fremlægger i retten her. Der står i det, at så længe han er medtjener, skal han nyde den indkomst, som kontrakten, oprettet mellem ham og sognepræsten Hr. Peder Jensen Helsingør, udviser. Iøvrigt var P. J. H. bosiddende i Lillevorde 1689 ifølge hans underskrift, så de havde åbenbart hver sit sogn at varetage, men P. J. H. benævner N. M. T. som »min kapellan«, altså er kun P. J. H. sognepræst.

Birketing og herredsting var underretter. *Et birk* var et mindre område, hvis centrum var en herregård og birket altså en driftsmæssig enhed. Der var ingen fælles lovgivning for de mange birketing, men man grundede sig på gammel sædvaneret, dog fulgte man ved indretningen af de kgl. birketing 1688 så nogenlunde herredstingene.³ *Herredsting* var de ordinære underretter indtil reduktionen 1688. Tingstedet lå som regel i det fri.⁴

I Jydske Landsdommeres betænkning 1687 hedder det:⁵

»Fleskum herred, Hornum herred, Nibe birk, Nørholm birk, Stor-Vorde birk og Mou birk kan bekvemmeligen sammenlægges saasom Fleskum og Hornum herred ligger nest sammen, og Nibe birk bestaaende af den ene by Nibe, og Nørholm birk som bestaar af samme ene sogn og ligger under Fleskum herred, alle Eders Mayst. tilhørig, og samtligen bedst under eet herred kan incorporeres saa ting holdes om torsdagen ved Buderup udi Ellitzhøy sogn som er det midterste iblandt disse herreder og birker.

Af fogderne som retten på foreskrevne steder betjener er *Johan Clausen*, herredsfoged i Hornum herred, den dygtigste, såsom han formedelst hans skikkelighed, vederheftighed og gode forstand såvel af proprietærene og herremændene som ellers af os ved landstinget til det bedste er bekendt og derfor vel meriterer disse herreder og birker at betjene fremfor *Mathiasen Pedersen Holst*, herredsfoged i Fleskum herred, som er udygtig, vanvittig og uvederheftig. Samme beskaffenhed haver det og med *Peder Christensen*, birkefoged til Nørholm birk, *Chresten Nielsen*, birkefoged til Mou birk, og *Laurids Breems*, birkefoged til Stor-Vorde birk, af hvilke Laurids Breems desforuden er gammel og svag og de 2de andre ikke haver nogen kgl. bestalling. *Knud Pedersen*, birkefoged i Nibe er en fornuftig og vederheftig mand, og derfor stilles til Eders kgl. Mayst. nåde om han ikke måtte blive ved birke-fogederiet sin livstid eller og indtil herredsfogeden afgår, så kun birket lægges under herredet. Af skriverne er *Peder Stub*, herredsskriver til Hornum herredsting og Nibe birketing, den bedste til retten at betjene. De andre skrivere er derimod af samme kvalitet som deres herredsfogede.«

Forslaget må være tiltrådt, da retshandlingen her indledes med følgende:

»Kgl. Mayst. Herridsfoged ofver Fleskum og Hornum Herrider, Johan Claussøn i Tyrstrup gjør vitterligt at aar 1689, torsdagen den 18. aprilis paa forne herridsting var skrifuet den ærværdige og meget hæderlige mand Hr. Peder Jensen, sognepræst til Gudom og Lillevorde sogner og proust udi Fleskum herrid ved Mons. Niels Villadsen⁶ af Lillevorde, som beviiste med en opsættelse af tinget udsted d. 7. martii sidst afvigte, da at være fremstillet 2de kaldspersohner⁷ Thue Sørensen af Lillevorde og Povel Jenssøn af Gudom,

der tilstod ved eed at di samme dagen nest tilforn var otte dage med en skriftlig stefning samt stefnede og gav varsel til hæderlig Hr. Niels Michelsen Tæbring, capellan, boendis udi Gudom præstegaard, hid til tinget den dag, modstander at høre samt dem at lyde angaaende 6 sletdaler som velb. Wolf von Buchwaldt hafver lefverit til ham Ao. 88 pintze-aften sidst afvigte, mod hans qvitterings-erobrelse, den dog Hr. Peder Jensen Ilsenore tilkom efter accord mellem Juncheren og Hr. Peder, med under samme stefningsindhold. Under Hr. Peder Jensens egen haand, daterit Lillevorde Præstegaard 26. febr. 1689.

Saa fremkom vindendis persohnen Jens Jenssøn i Gudom, vandt ved eed med opragte fingre, at en dag eller noget før pintzedag sidst afvigte, da lefverede ieg udi Gudom præstegaard til hr. Niels Tæbring 4 rdl. som var for 2de øde gaarde i Gudom bye, nemlig Chresten Kiers og Jens Sørensens deris offer og smaaredsel som velb. Wolf von Buchwaldt lod betale. Niels Villadsen paa Hr. Peder Jensens vegne tilspurde Jens Jenssøn om Buchwaldt befalte ham at lefvere dem til Hr. Niels, hvortil han svarede, at husbonden befalte ham at lefvere dem i Gudding præstegaard, og derpaa lefverede han dem til Hr. Niels, som gaf qvittering derfor.⁸

Derpaa producerede Niels Villadsen en contract oprettet mellem velb. Wolf von Buchwaldt og Hr. Peder Jensen med flere den 25. april 77, saa meldende:

Anno 1677 dend 25. aprilis ere de undertegnede saaledis accorderede og venligen med hinanden forenede:

- 1) først at udi drevet, saavidt som det sig udi nør og lige ud til søen og møllestrømmen sig strecher, skal være og herefter forblive ligesom (i) al Hr. Peder Jensens tid, og hans formønds tider været hafver, kgl. Mayst. præstegaard som nu ere og efterkommendis vorder, fri fællig drift af mig Wolf von Buchwaldt og alle mine arfvinger og etterkommere upaaanket og paatalt udi alle maader, saavidt fællig kan taale.
- 2) tiur-aggre og enge med de brede ...maar og aarning-aggre skal af mig Wolf von Buchwaldt og mine arfvinger forblifve til kgl. Mayst. præstegaard med al den samme frihed og rettighed som det af Arilds tid uprejudicerligt været hafver, dog at præsterne som tilforn byens tiur og aarning at underholde som forsvarligt.⁹
- 3) Morten Andersens huus og hauge samt alle de andre i grund og eyendomme som udi Gudom bye til kgl. Mayst. præstegaard af Arilds tid hafver været beliggende med hvad nafn det nefnis kand skal i lige maade upaaanket og være og forblifve det til alle tider.
- 4) naar Gudom byes sønderste vang ligger ude til drift eller er i brug til sæd skal ieg Wolf von Buchwaldt mig i alle maader med disse jordsmon ieg der i vangen hafver efter byens maade og sædvane forholde og icke præstegaarden til fortængsel enten med drift eller sædrettighed anderledes schicke end fællig kand taale.
- 5) hvis kreattur og fæmon paa en af siderne gjør schade udi agger og eng og tagis udi huus, det skal strax igien eyermanden være følgdygtig imod pant og den schyldige strax schaden at gielde efter 2de uvildige mænd deris siun og sigelse og icke videre eller lengere forholdis.
- 6) udi nørkieret saa vit kgl. Mayst. præstegaards fællig og drift sig streche kand med andet skal icke herefter nogen tid slaaes eller bierges her til Guddomlund eller og præsterne i lige maade deris anpart at bruge som ieg mit.
- 7) af de 2de øde gaarde udi Gudom bye skal ieg Wolf von Buchwaldt lade yde præsten der på steden aarlig tiende: got ustrafelig biug 6 tdr. aalborrig skipmaal og det udi præstegaarden lade lefvere, og for anden afgift af samme gaarder peng-tiende, ofre, krikegang, brøllupper, begravvelser, børn at christne, ost, eg og kage med hvad nafn det nefnis kand, aarlig gifver og lader lefvere hver pintzedag 4 rixdaler udi Gudom præstegaard mod qvittering.¹⁰

- 8) efter gejstlighedens privilegier skal herefter icke præsternes ofre paa de højtidelige offerdage om aaret af mig Wolf von Buchwaldt forringes men under egen direction forblifve, og bønderne deris kirchemesseoffer saasom tilforn pligtige at være og af mig tilholdis at ofre.
- 9) den aale-gaard udi bred-aae¹¹ skal Hr. Arent Arentsen efter velb. Jørgen Kaases og min stedmaalsseddele fremdelis nyde, bruge og beholde.
- 10) alle mine tienere og bønder i begge sogner skal herefter være præsterne lydige og hørrige med hvis de skal gifve og gjøre, ligesom di self kand hafve ære af og som andre sognefolk sig imod sielesørger forholder, som ieg Wolf von Buchwaldt self skal dennem tilholde og de modvillige strafe, disligeste at huusfolkene strax efter præstens bud skal tilforpligtet være under straf naar di tilsigis hans dag som sædvanlig at gjøre og di icke af mig Wolf von Buchwaldt udi noget ulovligt at tagis i forsvar, men ieg lige saavel som præsterne oss imod hverandre i alle maader raisonabel, ærbødig, schickelig og christelig at forholde og ieg og mine folk icke uden høygifven aarsag, saavit lougen kand medføre, med demb, deris embede og folk bemenge og besvære.
- 11) saa som ieg Wolf von Buchwaldt og efterschrifvere udi Gudom præstegaard, nemlig Hr. Peder Jensen Helsingør, Abigael Andersdatter, Anne Pedersdatter og Hr. Arent Arentsen icke veed hinanden noget at beschylde andet end erligt og christeligt, da skal alt ærerørigt, være sig ord eller schrift, hermed paa begge sider som tilforn kand være passerit, aldels være igienkaldt og ald den proces som oss selv er her til dags været hafver, død og magtesløs være ophevet og icke komme nogen af parterne til nogen forkleining, nachdeel eller schade i nogen maader, men Hr. Peder Jensens tiltale til Jens Nielsøn¹² er icke hermed meent, men hanem at staa aaben at udføre efter hans egen gode vilie og behag, og eftersom Mads Pedersøn¹³ er medinteressert saasom den der hafver tilforn tient Hr. Peder Jensen og sin sandhed tilbørlig vandet hafver, som til landsting blef confirmerit og derofver uskiel er tilføjet da er det hermed adskilt og componerit at det icke skal kome mig Wolf von Buchwaldt eller mine tienere til nogen prejudis, hinder og schade i nogen maader, enten af Mads Pedersøn, Hr. Peder, Hr. Arnt Arentsen eller nogen paa deris vegne, saaledis at hvis ofven indførte icke af mig Wolf von Buchwaldt og mine uryggelig holdis og i alle maader efterkomis, da bepligter ieg Wolf von Buchwaldt mig icke allene 500 rdl. for paa førte processens bekostninger til Hr. Peder Jensen og Hr. Arent Arentsen og deris arvinger at betale schadesløst uden modsigelse i nogen maader, men endogsaa at svare til alle de bøder og lougmaale som ofver oss forhverves kand af forne Mads Pedersen eller hans fuldmegtig til mig og mine udi sagen medinteresserede og vere undergifven uprejudicerlig i alle maader saa denne forligelsesmaal formedelst dag og tid icke skal kunde sætte dem fra deris rett og tiltale til mig Wolf von Buchwaldt og de mine medinteresserede i nogen maader, og hvis præsterne sig i nogen af ofvenbemeldte poster forseer og anløber da de mig Wolf von Buchwaldt igien at stande til rette ligesom ieg demem og dette foreschrefne ellers af alle parter uryggelig at holdis.
- Til mere vidnisbyrd, forsikring og stadfestelse lofver ieg Wolf von Buchwaldt, ieg Hr. Peder Jensen paa min hustrus og datters vegne, ieg Hr. Arent Arentsen, ieg Johan Adolf de Clerqve¹⁴, ieg Mads Pedersen dette, med egne hænder underschrefvet og bekræftet, og venligen ombedet Hr. landsdommer Jens Rodsteen dette med oss til vitterlighed underschrifve. Viborg ut supra stod under: Wolf von Buchwaldt, m. p. Peder Jensen Helsingør, m.m. Arnt Arntsen, sit. clerqve. (note 15) Mads Pedersen, egen haand. Efter anmodning til vitterlighed: Jens Rothsteen Knudsøn, som her i dag (18/4 1689) blef lest og paaschrefven.«

Iøvrigt synes de udglattende bemærkninger indføjede ovenfor at betyde, at der har været ufred mellem Buchwald og præsten med flere. Buchwald har muligvis stillet krav om ændringer, da han overtog Gudumlund 1674 og herved fået spektakler med Hr. Peder, der næppe har fundet sig i ret meget, takket være, han sad i kgl. Mayst. præstegård, men skærmydslerne synes bilagte og har affødt herværende kontrakt, der som første indlæg fremlægges for retten, og efterfølges af en dito mellem Peder Jensen Helsingør og hans kapellan Niels Michelsen Tæbring. Rettens kendskab til disse må P. J. H. have anset nødvendig og fået tilladelse til at forelægge dem før han kommer med det, sagen drejer sig om, anklagen mod N. M. T for uretmæssigt at have modtaget 6 sletdaler af Buchwald pinsen 1688.

»Dernæst fremlagdes en anden contract saa meldende:

Hafver ieg underschrefne accorderit med min capellan hederlig Hr. Niels Michelsen Tæbring fra den contracts datto og siden til min død, at Hr. Niels

- 1) skal præstegaarden indrømis med ald sin tilliggende agger og eng saavit og saa meget som ieg det end nyder og haft tilforn med huusfolkis og tieners sedvanlige arbejde, dog at mig Hr. Peder Jensen ey benegtigis saa meget huusverelser som ieg kunde huuse mit korn udi, hvilket ieg bekommer hoss disse mine sognemænd paa kierfven.
- 2) at Hr. Niels Michelsen skal bemegtigis ald offer udi begge mine sogner¹⁶ undtagen det offer som Wolf von Buchwaldt til Guddinglund, nemlig 6 sletdaler hver offerdag, in summa 18 sletdaler aarlig, ærer Guds alter med og under haand og segl mig til min død lofvet hafver, hvilke 18 sletdaler hederlig Hr. Niels Michelsen hafver til mig underschrefne eller til hver min ordre derpaa at aname fremviser at lefvere rigtig uden ald pretention i nogen maader paa hvilken tid af aaret de kand falde.
- 3) skal Hr. Niels Michelsen beholde korntiende af de 2de øde-gaarde som Hr. Niels Michelsen self bebyger og aufler til, saa og korntiende af Hr. Peder Blochis gaard fra datto og til min død.¹⁷
- 4) smaa-renthe fra Gudding bye som er eg, kage, ost med pengetiende skal Hr. Niels Michelsen begtigis til brugelig opbørsel.¹⁸
- 5) skal Hr. Niels Michelsen bemegtigis fra denne contracts datto at betale til d. 11. junii 1688 den halve præstegaards-renthe i alle maader, hvorimod ieg Hr. Niels Michelsen 1) lofver og fuldt fast forpligter mig til at forrette embedet og gudstieneste baade i og uden for kierche, vere sig med hvad nafn det nefnis kand, som forsvarlig og uden ald paaklagde, som ieg alt er det at forsvare for Gud, øfrigheden og den ærværdige mand Hr. Peder Jensen Helsingør, at ham ey nogen forted og schade for min forsømmelse skulde tilføyes, da ieg self skal svare til det og andet meere. 2) skal ieg Hr. Niels Michelsen præstegaarden antage til førstkommende Philippi Jacobi dag (1. maj) 1688 uden ald pretention paa dens bygning og brøstfældighed om nogen fandtis udi alle maader, og om det behagede Gud at bortkalde mig ved døden førend den ærværdige Hr. Peder Jensen ved døden skal afgaa, da skal dene præstegaard den Hr. Peder Jensen Helsingør straxen efter min død uden pretention i alle maader og saa god som den af mig antagis paa sin bygning i alle maader, alleniste hvad korn siden til præstegaarden af Hr. Niels Michelsen ham self upræjudicerit at vere følgagtig tillige med

hans tilliggende fuldkomen indrømis, og saa som ofvenschrefne poster, ord og puncter af oss begge udi god vilie og minde er indgaaet, da skal det og uryggelig upaalt af oss begge stedse herefter udi sine puncter, ord og clausuler fra denne contractis dato og til min død holdis og efterlevvis. Hvad sig de øfrige pretentioner mellem oss til dato er angaaende, da skal de continuerlig af mig og mine vere upaalt, saa og den oprettede første contract mellem oss begge stedse at vere død, magtesløs og fuld ugyldig i alle sine puncter, ord og clausuler, tilmed aldrig kome prousten den ærværdige Hr. Peder Jensen Helsingør, hans hustru eller nogen af deris til hinder, schade eller prejuditz i nogen maader.¹⁹

Endelig til ald dette ofvenschrefne ydermeere at bekrefte og til fuldkomen erholdelse af oss begge underschrefne at stadfeste, da hafver vi efter denne oprettede contract forferdiget 2de enslydende instrumenter begge parter til efterretning og venligen bedst den ærværdige, hederlige og høylærde mand Hr. Peder Egidisøn, sognepræst til Øster og Vester Hassing menigheder og proust udi Kier herrid, samt hederlig studiosus Niels Villadsen, Udbyneder, som vare ofververende da vi dette udi god vilie og minde paa begge sider indgik, at di dene voris contract med oss vilde underschrefve, at alting saaledis og saadan som ofven schrefvet staa er passerit. Foruden hafver vi og voris vicepræpositum (viceprovst) her udi Fleschum herrid reverendum Dm. Johanem Bruun venligen ombedet samt og tvende af voris hederlige herridsbrødre Hr. Pofvel Andersøn Storm og Hr. Jens Husbond, at di dette med oss vilde underschrefve og ratificere saa som vi det self fuldkommen gyldig eragter og herefter udi alle puncter, ord og clausuler uryggelig, upaanket efterleve vil dette. Til vitterlighed under voris egne hænder og signeter underschrefvet actum: Gudding den 30te Sept. 1687, stod under:

Peder Jensen Helsingør, m.m. Laksegl. Niels Michelsen Tæbring, mppia. Laksegl. Peder Egidisøn, m.m. Laksegl. Mathias Anchersøn, mpria. Laksegl. J. J. Brunov. Laksegl. Jens Pedersøn Hosbond. Laksegl. Niels Villadsen. Laksegl. Poul Andersen Storm.²⁰

Fantis endnu paaschrefven efter foreschrefne contract imellem oss bege, Hr. Peder og mig: lofver ieg Hr. Niels Michelsen endnu Gudding præstegaard uden siun og taxering at antage og uden pretention paa dens bygning og brøstfeldighed, hvorfor de fattiges directører ey skal hafve fornøden same gaard efter Hr. Peders død at lade taxere, saasom ieg den nu og herefter kgl. taxering nemlig 100 rdl. gyldig eragter og eragtis kand, hvorimod ieg Hr. Peder Jensen Helsingør lofver at ieg, om Hr. Niels dør før ieg, da ey at vilde hafve nogen pretention til hans kone for gaardens brøstfeldighed og fuldkommen erholdelse. Af oss begge hafver vi her med vore egne hænder underschrefvet, Gudding datum d. 15. may 1688, Peder Jensen Helsingør mpp. Niels Michelsen Tæbring mpp.²¹

Endelig fremlagdis it indlæg saa lydendis:

Kongl. Mayst. Herridsfoged til Hornum og Fleschum Herrid, saasom min capellan hederlig Hr. Niels Michelsen Tæbring Ao. 88 pintzeften sidst afvigte hafver opbaaret 6 sletdaler af velb. Wolf von Buchwaldt og qvittering paa same penge gifvet af hvilket enormitet det sig hafver reist dene proces's raison. Ao. 87 d. 30. sept. er ganget en contract mellom min capellan og mig som indeholder alt hvis vi paa begge sider hafver oss at rette. Nu som Hr. Niels ved en udvending har omstigit ofven schrefne contract under den eniste pretext, at (han) skal opberge visse og uvisse ofre med eeg, ost og kage, qvægtiende der iberegnet af Gudding bye, saa eragtis dog ofvenschrefne 6 sletdaler icke at dependere eller vere incarcereret i same Ao. 87 indgangne contract, meest fordi Hr. Niels af same gaarde anvises visse og uvisse ofre med pengetiende at opberge, dog uagtet at jorden i sig self er indlemmet under Gudomlunds hovedgaard, mark og eng. Foruden dette kan ieg icke se rettere end Juncherens mening med contractens indhold lyder paa

mig alleniste og sal. Hr. Arnt Arntsen med voris samtlige arfvinger saa ieg derfor icke ifølge contracten mellom Juncheren og mig Ao. 77 d. 25. april efter dens clausulæ indhold saadant kand eller maa indgaa. Ofveralt hafver ieg fortrete at forbigaa efter lofvens pag. niæ efter at sagen i sig self kunde componeris, men som det er mig mislinget hafver ieg da appellerit til det uvildige forum og er da min irettelse for den retsindige dommer:

- 1) at Hr. Niels Michelsen bør lide efter lofven som den der sig hafver tagit til rette saa og qvitterit for det som hand icke endnu var bevilget eller tilkiendt at opberge.
- 2) er ieg formodendis at ieg de 6 sletdaler maa tilkiendis efter contractens indhold, componerit mellom Juncheren og mig Ao. 77 d. 25. april og hvis ieg Hr. Niels Michelsen mere pligtig kunde vere end vi allerede er contraherit om, formoeder ieg maa og bør remitteris til lands lof og ret, saavel den billig paa processen anvendte bekostning mig at maae refunderis efter lofvens pag. 50 og 51, paragraf 7. Forresten er ieg her paa rettens kiendelse om en messig dom begierendis, saavel som at dette mit indleg maae lesis og videre loulig omgaaes med foruden at ieg fuldmegtiger Niels Villadsen det i rette med meere at producere samt videre i samme sag at svare paa mine vegne. Lillevorde præstegaard den 7 marti 1689.

Dette under min haand, Peder Jensen Helsingør mpp., som her i dag blef lest og passchrefven.

Mødte hederlig mand Hr. Niels Michelsen Tæbring i Gudom og fremlagde gienparten til den contract oprettet imellom Hr. Peder Jensen og Hr. Niels Tæbring som forhen findis indført og hvorudi Hr. Niels refererede sig til den 2den og 4de post med formeening at ofre og smaarenthe af Gudding bye bør hannem at vere tilhörig efter contractens vidre indhold. Dernest fremlagde Hr. Niels Tæbring hans Mayst. naadige udgifne confirmationsbref paa Gudding kald, daterit 31 augusti 1686 hvor udi blandt andet findis indført saaledis: og skal saa Niels Michelsen Tæbring saa længe han er medtiener nyde til løn hvis den imellom sognepræsten Hr. Peder Jensen og hanem oprettet contract indeholder og udviser. Endnu fremlagdis en missive med Wolf von Buchwaldts schriftelig svar paa, fremdelis produceredis en extract fra en amtsstuebetient nafnlig Anders Christensøn ofver velb. Wolf von Buchwaldts gods i Gudom bye hvor udi da Gudom findis indført for 26 gaarde, hvoriblandt Jens Sørensens og Chresten Nielsens findis indførte for 2de gaarde. Forschrefne missive (fra) Wolf von Buchwaldt tilschrefven af Hr. Niels Michelsen Tæbring daterit Gudom præstegaard den 6 marty 1689 hvorudi hand begierer hands rettigheds-resolution om nest forskrefne 2den og 1ste post i contracten oprettet imellom ham og Hr. Peder Jensen anlangende de 2de øde gaarde udi Gudom bye hvorpaa findis schrefven at di 4 rdl. som forleden blef lefverede udi Gudom præstegaard er for smaarenthe af 2de øde gaarde udi Gudom bye som af mefølgende qvitteringer og extract kand ses at di icke var lagt under gaardens taxt. Gudomlund den 6 marty 1689. Wolf von Buchwaldt mpp. Hvilke førstomtalte documenter dan dag for retten blef opleste og paaschrefven og sagen ellers opsat i 3 ugger som er til den 4 aprilis, og da atter fremdelis opsat i 14 dage som er til i dag beregnet.«

Niels Tæbring har åbenbart mistænkt nogle af sin Gudum-menighed for at snyde med deres ofre til ham og har, nu da lejlighed dertil gives, indklaget disse for retten her:

»Og nu fremlagde bemeldte (N. M. T) it tingsvinde her af tinget udsted den 4. aprilis sidst afvigte formeldende da at vere fremstillet kalds-persohner Peder Sørensen og Povel

Jenssøn af Gudding, der bestod ved eed, at di i tirsdags otte dage stefnte Niels Pedersøn, Peder Pedersøn og Laust ... i Gudding deris sandhed i dag at vinde anbelagende om di icke ofrer og tiender til præsten efter lofven og kgl. forordninger. Imod disse vinder at paahøre stefnte di ogsaa hederlig Hr. Niels Michelsen Tæbring i Gudding. Saa fremkom indstefnte Niels Pedersøn og vandt ved eed med opragte fingre at hand baade om høytidsdage saa og naar hand blef bøiden til offer, ofrer til præsten Hr. Niels Tæbring efter sin leilighed, hvilken hands hustru ilige maade gjør, samt og tiender til Hr. Niels Tæbring af hvis opfødinger hand kand hafve. Di andre indstefnte møtte icke, hvorfor di blef forelagt i dag otte dage at møde deris sandhed at bestaa. Herefter begierede Niels Villadsen tingsvidne som i dag blef lest og paaschrefven. Derhoss ydermeere prætenderede Seigr. Niels Villadsen paa Hr. Peders vegne først:

efterdi at Hr. Niels Michelsen opberger tiende af kreattur og qvæg samt offer ud af dem som paa Jens Sørensens og Chresten Kiers gaarde boer, paa hver tid da efter kgl. lou og forordninger kand falde, dog foruden at opberge 6 sletdaler af velb. Wolf von Buchwaldt til en tid aleniste bevilget af Juncheren og hans arfvinger til hr. Peder Jensen Helsingør, Arnt Arntsen og samtlige arfvinger efter contractens clausulæ indhold, meest fordi gardene før contracten Ao. 77 indgaaet stod øde og siden ved venlig forlig mellom Hr. Peder, sal. Hr. Arnt af ofvenstaaende dato dem til opbørsel er bevilget, formeener Hr. Peder at same 6 sletdaler efter velb. Junchers contracts indhold bør at tilkome Hr. Peder, og hvis Hr. Niels sig derudi findis prejudicerit da Hr. Peder samt Hr. Niels efter deris contracts indhold at maae liqvidere mellom dem self indbyrdis hvorpaa rettens kiendelse er begierendis.

Hr. Niels Michelsen derimod svarede og refererede sig paa oprettede contract. Da efter tiltale og denne sags erlighed kiendis:

Som i retten leggis en contract af dato 30. sept. 87 imellom Hr. Peder Jensen Helsingør og Hr. Niels Tæbring oprettet, iblandt andet dets indhold formeldis at Hr. Niels skal nyde ganske Gudom bye med visse og uvisse (indtægter) samt endvidere dets indhold, da kiendis ey rettere at kiende end Hr. Niels jo bør same contracts indhold aarligen nyde og beholde. Dette til vitterlighed under min forsegling. Actum, anus, die et loco ut supra.²²

Noter

1. Wibergs præstehistorie anfører ham som sognepræst 1630-67, efterfulgt af Arent Arentsen 1667, men P. J. H. kaldes i herværende retssag 1689 for sognepræst.
2. Hele balladen har jeg beskrevet i Kirkehistoriske Samlinger 1985, s. 111-120.
3. I Chr. 5. danske lov af 1683 hedder det i 1. bogs 3. kapitels 5. artikel: Ting skal om sommeren sættes til otte slet, om vinteren til ni slet og holdes én gang om ugen på de sædvanlige dage.
4. Der oplyses i Jydsk Historie og Topografi 4. rk. 3. bd. side 388: Fleskum Heridsting holdes på en bache, kaldes tingbachen, nordost for Neufling Kirche, en ager langt fra Neufling, om mandagen.
5. Mogens Lebech har skrevet derom i Jydske Samlinger 5. rk. 2. bd.
6. Niels Villadsen, der fører sagen for sognepræsten Peder Jensen Helsingør, er muligvis søn af Villads Nielsen, præst i Udbynder-Kastberg, som var gift to gange og havde ialt 11 børn. Niels Villadsen findes ikke i Wibergs Præstehistorie, han er antageligt »juridisk uddannet«, vel en slags prokurator.
7. Stævningmænd.
8. Vandt = vidnede, 4 rdl. = 6 sletdaler, redsel = naturalier.
9. Tiur-aggre, aarning-aggre = hhv. tyre- og ornemarker, uprejudicerligt = uden vilkårligt indgreb.

10. Her er de 4 rdl. = 6 sletdaler, som er skyld i denne retssag og som P. J. H. vel mener må være reserveret ham i kontrakten med N. M. T. – se dennes pkt. 3).
11. Vel Lindenborg å.
12. Jens Ove Nielsen med tilnavn Blicher er formodentlig ham, Hr. Peder Jensen »har en tiltale imod«. Han var sognepræst i Bælum 1676-86, da han døde. Hr. Peder synes at have ført en eller anden proces mod ham, og herunder har Mads Pedersen vidnet, men Buchwald er åbenbart ikke sikker på, at rettergangen mellem de to er færdig, hvorfor han betinger sig, at den vil han ikke rodes ind i.
13. Mads Pedersen må være ham, der vidnede ved landstinget 1676-77; han var da muligvis kapellan hos Peder Jensen, måske midlertidig vikar for Arent Arentsen, der kan tænkes at have været i karantæne p.gr. af affæren i Storvorde 4. august 1676. En Mads Pedersen med tilnavn Rostock døde som sognepræst i Middelfart 1714.
14. Anne Pedersdatter må altså 25/4 1677 være ugift. Johan Adolf de Clerqve ejer herregården Kyø ved Nibe.
15. Se note 21.
16. Det kan kun være de tre højtids ofre: påske, pinse og jul, kun disse skal han have fra begge sogne, men af øvrige ydelser fra bryllup, dåb, begravelse og lign. kun hvad der falder af i Gudum, ellers bliver der ingen mening i kontraktens senere indhold.
17. Her er de to ødegårde, som N. M. T. pinsedag 1688 har modtaget fire rdl. for, skønt der kun står pkt. 3, at han skal have korntiende af, men ikke noget om de kontante penge.
18. Skåret ud i pap vil det sige, at Hr. Niels skal have højtids ofrene fra både Gudum og Lillevorde sogne samt småredsel fra Gudum. Men kun kortienden er nævnet fra de to ødegårde. Hr. Peder skulle vist have sikret sig ved udtrykkeligt at skrive: ikke pengetiende fra disse. Han har betinget sig sit personlige offer 18 sletdaler årligt for Buchwald samt underforstået småredsel og præstetiende fra Lillevorde, hvortil han er flyttet og bor i anneksgården der, men stadig betegnes og underskriver sig som sognepræst.
19. Det er den kontrakt, det kgl. konfirmationsbrev af 31/8 1686 omtaler; her nu annulleret.
20. Wibergs præstehistorie oplyser følgende om underskriverne: Peder Egidisen var præst i Ø. og V. Hassing. Mathias Anchersen Mohr, præst i Storvorde 1685-1728; g. m. Anne Pedersdatter. Johan Jacobsen Brunov, præst i Ferslev-Dall 1668, provst 1693, døde 1700. Jens Pedersen Hosbond, kapellan i Vrå/Vendsyssel 1675-77, blev afskediget fordi konen nedkom for tidligt, men taget til nåde 2/6 1678 og sognepræst Gunderup-Nøvling 1681-87. Poul Andersen Storm, sognepræst Romdrup-Klarup 1670-90; g. m. Anne Jensdatter, men »skal have opladt baade kald og kone til en student for hvilket han blev pardonneret 21/8 1684«.
21. M.m. = manu mea, dvs. med min hånd, sit clerqve = situs cleric, dvs. fast kapellan. Her viser mpp. at den udlægning Hans H. Worsøe har af det i både »Grundbog i Slægshistorie« og »Slægtshistorie, en Vejledning« ikke kan være rigtig. Han skriver, at »mpp. og mprp. betyder manu propria, dvs. med egen hånd, i modsætning til mpp. som betyder påholden pen, altså det modsatte«. Såvel præsten P. J. H. som kapellanen N. M. T. er fuldt kapable til skrivning; det samme gælder kammerherre Buchwald som 6. marts 1689 bruger mpp. og det gør P. J. H. igen 7. marts 1689 (se senere).
22. Foregået år, dag og sted som ovenfor. Derpå et laksegl og ulæselige bogstaver. PS: Der står anus = endetarmsåbning, men skal være annus = år. Skrивeren har ikke kunnet spor eller meget lidt latin.

Summary

The article discusses a dispute between the vicar of Gudum parish, Peder Jensen Helsingør (1603-1693) and the curate, Niels Michelsen Tæbring (1657-1713). This lawsuit is recorded in 1689 at the Fleskum and Hornum Herredsting (district court), and the dispute is over the question of who had the right to the tithes from two derelict farms. Some contracts between the two clergymen are given in the article which illustrate the powers held by the vicar in the administration of his benefices. In reality, and on his own initiative, he divided the parish of Gudum-Lillevorde in two, so that in effect he and the curate each had their own parish. In conclusion, a different interpretation than hitherto is given of signatures with the letters »mpp«.

Speciallæge Adolf Sommer Nielsen
Egevænget 12, 8464 Galten

Biskop Martensens optegnelser om visitatser i Stevns herred

Af Henning Heilesen

Nedenfor meddeles optegnelser af biskop Martensen om de visitatser, han foretog i Stevns herred, efter original i Det kongelige Bibliotek, Ny kongelig Samling 3428 I-II, 4°. I dette herred nåede Martensen at visitere tre gange. I 1855 og 1868 visiterede han samtlige pastorater i herredet. På sin tredje visitatsrejse her 1879 forbigik han Højerup og Lille Heddinge-Havnelev. Han anfører ikke nogen grund til denne forbigåelse. Da Martensen ikke visiterede i pastorater, som nylig havde skiftet sognepræst, og dette dengang var tilfældet med de to pastorater, må årsagen søges der.

Før Martensen blev biskop, var der i Stevns herred vækkelse i herredets sydlige del, nemlig i pastoraterne Lille Heddinge-Havnelev og Lyderslev-Frøslev. Sognepræsterne L. B. Leth i Lille Heddinge og provst W. F. Engelbreth i Lyderslev holdt gudelige forsamlinger i deres præstegårde. Fra Lille Heddinge bredte vækkelsen sig til Højerup, dengang anneks til Store Heddinge, og til Tommestrup i Store Heddinge landsogn; her dog uden hjælp af præsterne i dette pastorat. Forsamlingerne var 1854 ophørt overalt, hvor de havde været holdt, formentlig som følge af pastor Leths forflyttelse 1852. I Store Heddinge landsogn og Højerup besøgte kirken flittigt, og i Lille Heddinge-Havnelev var kirkelig sans herskende. Martensen udtalte i sin visitatsberetning 1855, at i kirkelig henseende var Højerup og Lille Heddinge menigheder de mest levende og opvakte.

Noget vanskeligere var forholdene i Lyderslev-Frøslev. Der kom ikke mange til provst Engelbreths bibellæsninger i kirken og forsamlinger i præstegården. Kirkegangen blev ikke større, og der var ingen unge med i røret. Det blev noget bedre, da Engelbreth fik en grundtvigsk kapellan, Jens Schjørring, som var der 1851-1854. Han havde ofte kun 2-3 deltagere i gudstjenesterne i annekssognet Frøslev; i hovedsognet Lyderslev var det noget bedre. I Lund og Gevnø var der små kredse, der sluttede sig til ham; ellers var folk ligegyldige og sløve. Hans efterfølger, P. K. Algreen, også grundtvigsk, fortsatte hans arbejde. Han øvede stor tiltrækning på unge mennesker; han følte sig vel i

deres kreds og forstod at omgås dem således, at de ikke trykkes af, at han var den ældre og erfarne. Ved visitatsen i Lyderslev 1855 gjorde Algreen et godt indtryk på Martensen. Ved den næste visitats 1868 fik kapellanen J. K. Terkildsen, der ligeledes var grundtvigsk, anerkendelse for sin katekisation.

Ellers udtalte Martensen sig kritisk om grundtvigske præster og lærere. Dette var således tilfældet ved visitatsen i Store Heddinge 1868, hvor Martensen bebrejdede ordineret kateket F. V. W. Topsøe, at han katekiserede lidt konfust i læren om den hellige almindelige kirke. Også andenlærer V. E. Jensen, der ellers skilte sig godt ved det hele, fik bebrejdelse, nemlig for at bruge den da »nymodens« retskrivning med små bogstaver og å; han fik henstilling om at følge den almindelig brugte retskrivning, i hvert fald tjenstligt. Begge søgte snart efter flyttelse; Topsøe til Hejls (1871), Jensen til Grønholt (1870).

Ved Martensens sidste visitats i Stevns herred 1879 omtales ingen grundtvigske præster og kun en enkelt grundtvigsk lærer, nemlig Anton Jensen i Lund, Lyderslev sogn; han betegnes som »jævn og grundtvigiansk men dog ret brav«. Der var dengang endnu ikke tale om oprettelse af en valg- eller frimenighed på Stevns. Martensen omtaler ikke, at ved tiden for hans sidste visitats i Stevns herred samledes tidligere højskoleelever i Lyderslev og Havnelev sogne under ledelse af gårdejer Poul Nielsen, Karlshøj. Denne kreds udviklede sig i løbet af 1880'erne til Stevns frimenighed, grundlagt 1887, nu valgmenighed.

Af visitatsoptegnelserne kan ses, at Martensen befandt sig godt, når han kom til Stevns herred. Præsterne her modtog ham med megen velvilje. Han fandt intet udmærket hos dem, men en »jævn kristelig retning«, hvor han sporede Mynsters indflydelse. Således forholdt det sig, så længe han var biskop. Også skolevæsenet var han stort set tilfreds med. Kun i Strøby og i Magleby-Holtug fandt han, at det burde omreguleres. Dette skete begge steder mellem 1855 og 1868.

Stevns Herred Strøby og Varpeløv

1855: D. 27de Mai 1ste Pintsedag visiterede jeg i Strøby Kirke. En ret talrig Forsamling var tilstede. Spræsten Consistorialraad Neess¹ 82 Aar gammel kan ikke mere udføre Gjerningen og bør enten resignere eller have en Capellan paa eget An- og Tilsvaer.² I Embedsbøgerne fandtes betydelig Uorden. Personel Capellan Svendsen³ prædikerede over Pintse-Lectien.⁴ Thema: »At som Herren ved sin H. Aand paa den første Pintsefest stiftede sin

Kirke, saa vil han og ved den opholde den til Dagenes Ende.« Indholdet sundt og ordentligt, men Foredraget manglede Kraft, var tilmed usikkert og efter Papiret. Han har lovet mig i Fremtiden at kaste Papiret og at beflitte sig paa større Sikkerhed. Hans Katechisation var utilfredsstillende, ud og ind, uden Traad. Ungdommen svarede ikke godt og røbede Umodenhed.

Kirker ret vel vedligeholdt; en smagløs Altertavle.⁵

Præstegaarden i god Stand. Haven meget smuk.

Folketallet i Strøby 1200.

Strøby Skole. 129 Børn. Læreren Brandt en gammel Mand; tager sig, som allerede Biskop Mynster bemærkede i 1846,⁶ ikke af Skolen. Hjælpelæreren P. N. Christensen fra Ranum Seminarium er meget nidkjær og har gode Gaver, men han ikke udrette det Tilbørlige paa Grund af det store Børneantal. En ny Skole bør her oprettes.⁷ Børnenes Kundskab er utilfredsstillende. Religion tg. Læsning tg. Regning mg. Fædrelandshistorie og Geographie kjendtes aldeles ikke. – Skolepatron Kammerh. Scavenius. Skoleforstandere Peder Nielsen og Niels Larsen.

Varpeløv Kirke. Anden Pintsedag d. 28de Mai bivaanede jeg Gudstjenesten i Varpeløv Kirke. Capellan Svendsen prædikede over Evangeliet:⁸ Guds uendelige Kjærlighed i Christo. Som første Pintsedag, kun circa 20 Mskr vare tilstede. Jeg knyttede en liden Tiltale til Prædiken.

Folketallet i Varpeløv 300.

Varpeløv Skole. Kun 45 Børn. Læreren Nøsted 25 Aar gammel er nylig kommen til Skolen. Religion g. Boglæsning g. Regning g.

1868: *Strøby Skole.* Børneantal 84. Lærer Ole Theodor Nøsted 37 Aar katech. meget ordentligt. Tilstanden var i det hele tilfredsstillende. Bogl. mg. (Enkelte svagere).

Strøby Egede Skole. Børnene mødte i Strøby. 51 Børn. Lærer John Ed. Møller 32 Aar privat dimitteret, fortjente *Roes fordi han saa godt har ladet Børnene lære Katechismusstykkerne.* Bogl. mg. Enkelte svagere

Varpeløv Skole. 42. Børn. Lærer Ed. P. H. Poulsen 41 Aar er ikke videre begavet men kom dog ret godt fra sin Katechisation. Derimod stod Boglæsning betydeligt tilbage hvilket saa meget mere maa dadles som Skolen er saa lille.

Censur. I Skolerne udviste Tilstanden sig dels som tilfredsstillende, dels som upaaklagelig. Dog bemærkes at Boglæsningen i Varpeløv Skole stod ikke lidet tilbage. I Strøby Egede

Skole fortjener det at fremhæves, at Børnene med megen Færdighed fremsagde Katechismusstykkerne.

1ste Pintsedag 31te Mai visiterede jeg i Strøby Kirke. Talrig Forsamling. Spræsten Provst Visby⁹ prædikede over Dagens Evangelium¹⁰: »Hvor godt det er at den treenige Gud tager Bolig hos os!« Foredraget ret ordentligt, tydelig Stemme, men Indholdet ud og ind. Han synes ikke at skrive sine Prædikener men at lade staae til. I Begyndelsen af Prædikenen maatte han begjære et Glas Vand, fordi han, som han siden forklarede, havde et Tilfælde i Halsen. Ungdommen svarede trent og vidste kun Lidet.

Censur. Efter Prædiken (katech. med den) »conf. Ungd. der i det Hele ligesom forrige Gang lagde mindre tilfredsstillende Kundskab for Dagen medens dog Enkelte baade udviste Lyst og Evne til at svare. Herren sende sin Aand den levendeg. til at berede Ordet Indg. i Hjerterne.

1879: *Strøby Skole* 99 Børn. Lærer O. Th. Nøsted 48 Aar katech. kun jævnt, det Hele kan betegnes som antageligt.

Strøby Egede Skole 50 Børn. Lærer Fr. Em. Hansen 32 Aar var meget forvirret og Katechisationen gik idelig istaa. Ogsaa dette vil vi i bedste Tilfælde kun kunne karakteriseres som antageligt.

Varpeløv Skole 41 Børn. Lærer E. P. H. Poulsen 52 Aar katechiserede ret ordentlig, men mere udvortes, end aandeligt og gemytligt. Børnene svarede ret godt, men alt for meget Ramseri. Ret tilfredsstillende. *Censur.* I Skolerne kunde Tilstanden betegnes som antagelig, om der end i Henseende til Liv og Færdighed i flere Henseender ikke Lidet stod tilbage at ønske.

D. 7 Sptbr 1879 (13de Trin.) visiterede jeg 3die Gang i Strøby Kirke. Talrig Forsamling. Provst Visby prædikede over Dagens Ev.: den b. Samaritan. Første Deel en Lovtale over den hos os stedfindende Barmhertighed, Fattigvæsen, Sygecasser o.s.v., i Slutningen nogle opbyggelige Ord med uden egentlig Vidnesbyrd. Ungd. svarede i det Hele ret godt.

Censur. Intet om Prædiken. Den confirmerede Ungdom udviste sig i det Hele som vel underv. i de hell. Sandheder. Herrens Aand være over Sp. og Menighed, at hans Navn maa vorde helliget, hans Rige komme!

Magleby og Holtug

1855: D. 29de Mai visiterede jeg i Magleby Kirke. En ret talrig Forsam-

ling var tilstede, isærdeleshed naar det overordentlig slette Veir tages i Betragtning. Spræsten Consistorialraad Holst¹² prædikede over Rom. 3,31: »Hvorledes Loven stadfæstes ved Troen paa Jes. Xum.« Ret sundt, men tørt, langtrukne Reflexioner i et ubehageligt Foredrag. Didaskalia¹³ uden Opbyggelse. Af en tilstedeværende Ungdom svarede Nogle ret godt. (Kirkeeieren Kammerherre Scavenius¹⁴ med Frue bivaanede Gudstjenesten.)

Magleby Kirke mangler sit Spiir, hvilket forrige Sommer blev antændt og fortæret af Lynilden.¹⁵

30te Mai visiteredes:

Magleby Skole. Skolelærer J. A. C. Henrichsen 51 Aar. Due- lig men noget affecteret i sine Manerer. Uagtet det store Børne- antal (112) var Tilstanden tilfredsstillende. Religion mg. Boglæs- ning mg+. Regning g. Skrivning mg. Geographie g. Skolepatron Kherre Scavenius. Skoleforstandere Gmd. M. Nielsen og Niels Madsen.

Holtug Skole. Børneantallet 121. Skolelæreren H. M. Hansen tager sigt aldeles ikke af Skolen. Hjælpelæreren V. Matthias Bau er ret duelig. Skolepatron Kherre Scavenius. Skoleforstand. Sognefoged Lars Olsen og Gdmd. P. Jensen. Paa Grund af den tidligere slette Underviisning og de mange Skoleforsømmelser og det store Børneantal var Tilstanden kun maadelig. Boglæs- ning mdlg. Religion tg. Regning tg. Skrivning g. Indbyrdes Und- derv. bruges ved Læsning.

Det hele Skolevæsen i Magleby og Holtug trænger til en Om- regulering.¹⁶ Man venter kun paa den gamle udelige Lærers dødelige Afgang.

1868: D. 1ste Juni 2den Pintsedag visiterede jeg i Magleby Kirke. Meget talrig Forsamling. (Fra Holtug dog ingen eller faa Æld- re.) Spræsten Galschiøt¹⁷ prædikede over Dagens Evang. Det var ingen Pintseprædiken men en Bodsprædiken:¹⁸ »Kom din Fortabelse ihu, kom ihu at du er syg til Døden!« Som Bodspræ- diken var den ikke uden uvirksomme Partier. Citater af Mynster og af mine Prædikener. Ungdommen fulgte ret godt med og Flere svarede vel.

Censur. Den conf. Ungdom fulgte i det Hele godt med ved Katechisationen og Flere svarede med god Eftertanke. Jeg tiløn- sker Menighedernes værdige rets. Lærer Kraft og Velsignelse fremdeles til at berede Ordet Indgang i Hjerterne.

Her er en Capellan pro loco Møller,¹⁹ der skal være ret brav. Han er en Søn af afdøde Stiftspr. H. U. Møller.²⁰

*Hospitalet*²¹ blev besøgt. 12 Lemmer. Skolelærer Henrichsen er Bønholder.

Magleby Skole 93 Børn. Lærer Johan Arndt Chr. Henrichsen 64 Aar. Hans Katch. manglede logisk Orden, men var gemytlig og opbyggelig. Børnene svarede godt. Bogl. mg. Skr. mg. Geog. g. *Upaaklagelig*.

Klippinge Skole 83 Børn. Niels Johansen Lærer 41 Aar. Katechiserede paa en ubehagelig, ramsende og suffisant Maade. Bogl. mg. Geog. mg. Ret tilfredsstillende.

Holtug Skole. 98 Børn. Lærer Vilh. Matthias Bau 35 Aar katech. ret ordentligt. Bogl. mg. Geogr. mg+. Skr. g. Han skal i den senere Tid, da Kgd.²² blev Minister, pludseligt være blevet Grundtvigianer, dog især i politisk Retning. Ret tilf.

Bredeløkke Skole 36 Børn. Lærer Carl Chr. Vald. Buck 24¼ Aar katech. noget tyndt. (Lign. om den fortabte Søn) men Boglæsningen var ret anstændig. Skrivn. g. *Antagelig*.

1879: *Magleby Skole* 110 Børn. (Her er en Pigeskole) Lærer J. J. Kirkegaard 40 Aar en flink og forstandig Mand med hvem jeg havde en Samtale. Katech. meget tilfredsstillende. Bogl. stod noget tilbage.

Klippinge Skole 60 Børn. Lærer N. Johansen 52 Aar har tidligere været Underofficer og har en raabende og commanderende Tone i sin Katechisation. Katech. selv var løs og overfladisk. Bogl. nogenlunde.

Holtug Skole 114 Børn. Lærer V. M. Bau 47 Aar katech. meget ordentligt. Bogl. nogenlunde.

Bredeløkke Skole 40 Børn. Lærer Julius Møller 35 Aar dim. fra et Friseminarium katech. slet. Da jeg selv katech. udviiste Børnene taalelig, men langt fra tilstrækkelig Kundskab.

Censur. Ogsaa Skolerne visiteredes og Børnene prøvedes i Rel. og Bogl. I Magl. og Holtug Skoler udviiste Tilst. sig som tilfredsstillende. I Klipp. og Bredeløkke Skoler var Tilst. ringere. Lærernes Katech. lod ikke Lidet tilbage at ønske. I samme Skoler lod Bogl. Adskilligt tilbage at ønske hvad der har sin Grund i de høist beklagelige Skoleforsømmelser.

(Det anbefales Læreren i Klippinge at moderere sin Form ved Katech. da denne ikke kan andet end forhindre Ordets Indgang i Børnenes Hjerter.) Den Form, hvori Lær. i Klipp. kat., er ikke velskikket til at indføre Ordet i Bs. Hjerter.

D. 9de Sptbr visit. jeg 3die Gang i Magleby Kirke hvor en

talrig Forsamling var tilstede. Spræsten J. Ørsted²³ prædikede over Rom. 10,7-11: Om Tro og Bekjendelse. Vel udarbejdet, grundig, klart og opbyggeligt. Foredraget med klar Stemme. Ungdommen svarede meget godt.

Censur. Spræsten Herr Ørsted holdt en grundig klar og opb. Prædiken og den conf. Ungdom udviiste sig som velunderviist i de hell. Sandheder og svarede med Lyst og Færdighed. jeg tilønsker af Hjertet den retskafne og nidkjære Lærer Hs. Bels. fremdeles at han maa see glæd. Frugt af Sædemandens Gjerning.

Storeheddinge (Storehedd. 1200 Landsognet 1300 Høierup 300)
1855: Præstegaarden bliver nybygget²⁴ i en Stiil der næsten kan betegnes som pragtfuld. Den nederste Etage er færdig og den øverste forventes færdig i indeværende Sommer.

D. 31te Mai visiterede jeg i Storeheddinge Kirke. Kirken er i forrige Aar restaureret og udvidet og gjør et særdeles skjønt og opbyggeligt Indtryk. Architect Næbelong.²⁵ Stilen er angelsachsisk. Choret den ældste Deel har svære Mure. (Opgang til Elverkongens Gemak, Munkegange og Fængselsceller.) Spræsten Visby²⁶ prædikede over Eph. 5,20: »Siger altid Gud og Faderen Tak for alle Ting i den Herres Jesu Navn.« Indholdet tyndt, dog uden prononceret Rationalisme. Foredraget naturligt og simpelt, ligesom han ogsaa besidder stor Popularitetsgave. Uagtet det overordentlig slette Veir var Kirken fuld. En talrig Ungdom var tilstede (dog fremstillede sig Ingen af de anseeteste Familiers Børn). Der blev i det Hele svaret med god Kundskab og Eftertanke. Visbys Katechisation var god; dog ikke videre mærkelig.

1 Juni visiteredes:

Bielkerup Skole. Patron Khr. Scavenius. Skoleforst. P. Nielsen og O. Sørensen. Børneantal 46. Skolelæreren C. Ch. Andresen 40 Aar har slet Vidnesbyrd. Skjødesløs og forsømmelig. Skolens Tilstand var næsten slet. Hans Katechisation var især at forkaste. Religion mdlg. Bøglæsning mdlg. Regning tg. Sang tg.

Siersløv Skole. Patron Scavenius. Skoleforst. O. Nielsen. 75 Disciple. Læreren Hedager 62 Aar har kun svage Evner, men katechiserede dog ret antageligt. Sang slet. Religion g. Bøglæsning g. Regning g. Indbyrdes Underv. var indført.

Høyerup Skole. Patron Scavenius. Skoleforst. J. Hansen. 123 Elever. Lærer H. J. Toxværd 37 Aar. Uagtet det alt for store

Antal Børn er Skolens Tilstand god. Børnene svarede godt og med Eftertanke. Religion mg. Boglæsning mg. Regning mg. Historie og Geographie til Tarvelighed.

Høyerup Kirke er noget mørk og lider af Fugtighed. Kirkeiereren Khre Scavenius gjør Intet for sine Kirkers Vedligeholdelse.²⁷ Kirkken skal være bygget 1307.²⁸ Skal være bygget af en Hedning der i Havsnød gjorde Løfte om at bygge Kirken. Hans udskaarne Helgenbillede foreviises i Kirken. Kaldes Stephan.²⁹

Høierup Kirke vil forhaabentlig i Aar faae sin egen Præst. For Tiden besørgeres Tjenesten af Pastor Visby og pers. Capellan Ovesen, hvilken sidste aspirerer til Høierup Kald.³⁰ Præstegaardens Bygning er paabegyndt. Den synes at være placeret mindre heldigt, saa godt som paa aaben Mark, og vil formeentligen blive et i høi Grad koldt Opholdssted.

2den Juni visiteredes Byens Skoler:

Borgerskolen 42 Børn. 2 Drengelasser og 1 Pigeclasse. Katechet Gjellebøl³¹ (meget duelig) har Religion i Pigeklassen. mg. Seminarist Hansen de andre Fag: Historie og Geographie g. Boglæsning mg. Regning g. – 1ste Drengelasse: Gjellebøl Religion mg. Boglæsn. mg. Regning mg. Historie og Geographie g. Sang mg. 2. Drengelasse: Organist Poulsen ret duelig men noget indbildsk. Religion mg. Boglæsning mg. Regning g. (En Lærerindeplads til Haandearbejde vacant. Mad. Clara Engel³² aspirerer ikke.)

Friskolen. 2 Classer med Dreng og Piger. 1. Classe: *Meldal* en særdeles duelig Lærer. Relig. mg. Boglæsning mg. Regning mg. 2den Classe Hansen Seminarist. Ret duelig, men tørt og drævende Foredrag. Mangler det Vækkende. Rel. g. Boglæsning mg. Regning g.

1868: *Friskolen* 105 Elever. Lærer Hylvad Meldal 49 Aar katech. meget roesværdigt og gjør sig stor Flid. Andenlærer: V. E. Jensen 32 Aar, er ligeledes ved Borgerskolen. Bogl. mg. Geogr. mg. Skrivning mg.

Borgerskolen 52 Børn. Førstelærer i Drengelassen: Fr. Vilh. Topsøe³³ 33¾ Aar katech. godt, men lidt confus i Læren om den alm. Kirke, da han er Grundtvigianer. Bogl. mg. Historie mg. I Regning examinerede P. Magnus Povlsen, Organist og Andenlærer 64 Aar.

Pigeklassen ledes af den føromtalte V. E. Jensen 32 Aar g. der er Grundtvigianer og fører nymodens Orthographie men forøv-

rigt skilte sig godt ved det Hele. Rel. mg. Bogl. mg. Geogr. mg. Skrivn. mg.

Censur: Baade i Friskolen og i Borgersk. var Tilstanden roesværdig.

Forsaauidt som der paa enkelte Steder i Embedsbøgerne og i Examenslisterne fandtes Spor af en nyere usædvanlig Orthographie,³⁴ maa jeg henlede Opmærks. paa at i Embedsforhold den alm. Orth. bør følges.

Torsdagen d. 4de Juni visiterede jeg i Storeheddinge Kirke, hvor en nogenlunde talrig Forsamling dog især af den qvindelige Deel var tilstede. Spræsten Visby prædikede over Ap. G. 2,1-4: »Hvorledes den Hellige Aand endnu bestandig fylder det ganske Huus, hvori vi sidde med hinanden, naar vi sidde der 1) forskjellige efter Verden men Eet i Xo 2) modtagelige for Aanden, fordi vi ere som tomme Kar 3) beredte til at forkynde ikke vort Eget, men det, vi annamme af ham.« Med sædvanligudvortes Begavelse, Ro og Popularitet. Indholdet langt mere i positiv Retning end forrige Gang. Dog savnede jeg *Bekjendelsen*, Fasthed, Vidnesbyrdet, kritisk Alvor og den fulde Overbeviisnings Inderlighed. Ungdommen fulgte ret godt med. Som sædvanligt svarede Enkelte godt. Præstens Katech. god.

Censur. Ret talrig Forsamling. Den conf. Ungd. fulgte i det Hele godt med og Flere afgave gode og forst. Svar. Herren forunde Menighedens høiærv. Lærer Kraft og Vels. fremdeles til at Arbeidet for Guds Rige maa br(inge) gl(ædelig) Fr(ugt).

Siersløv Skole 81 Børn. Lærer And. J. Chr. Hedager 75 Aar fungerede ikke. Hjælperlærer: Carl Julius Møller 24 Aar katech. kun tarveligt. Boglæsn. uden logisk Accent. Skrivning g. Geogr. g. Det Hele kan dog karakteriseres som antageligt.

Bielkerup Skole 75 Børn. Lærer Karl Krist. Andresen 53 Aar. Hjælperlærer Peder Pedersen 22½ Aar fra Blaagaards Seminarium. Katech. kun tarveligt, dog noget bedre end den forrige, og med Liv. Bogl. g+. Geog. g. Skriv. g+. Det Hele: *Antageligt*.

Renge Skole 69 Børn. Lærer: Laust Jacobsen 36 Aar. Katch. meget ordentligt om han end som Lærer ikke staaer høit. Bogl. mg÷. Georg. mg. Skriv. g. Det Hele kan dog betegnes som *tilfredsstillende*.

1879: *Storeheddinge Borgerskole* 62 Børn. Lærer (dog kun Timelærer) Capellanen Anders Gorm *Hansen*³⁵ katech. Drengeclassen ikke videre heldigt. Drengene vidste heller ikke synderligt, da jeg

selv katechiserede. Joh. H. *Mikkelsen* 33 Aar gammel katech i Pigeclassen jævnt, men har et blidt og tiltalende Væsen. *Antageligt* i det Hele.

Boglæsning. Carl Ludvig Gram 37 Aar tilfredsstillende. Eline Johanne Christensenn 53 Aar i Pigeclassen *upaaklageligt*.

Storeheddinge Friskole 78 Børn. Lærer H. Meldal 60 Aar *upaaklageligt*. baade Katech. og Boglæsning.

I Borg. og Friskolen kunde Fremg. i Relig. og Bogl. betegnes som *upaaklagelig*, men et bedre Resultat synes med Rette at have mattet kunne forventes.

Jeg besaae Kronprindsesse Louises Asyl og havde deraf et ret godt Indtryk. Asylmoderen³⁶ en ung Pige der boer ret godt.

Siersløv Skole (Landsognet) 79 Børn. Lærer Peder Pedersen 33 Aar katech. meget ordentligt. Det Hele tilfredsstillende.

Bjelkerup Skole 64 Børn. Lærer C. Chr. Andersen 64 Aar har i lang Tid aldeles ikke fungeret. Hjælpelærer H. J. Jensen 26 Aar katech. tarveligt. Det Hele *antageligt*.

Renge Skole 70 Børn. Lærer L. Jacobsen 47 Aar katech. ret ordentligt skjønt han er noget simpel (dog brav). Bogl. mg. Det Hele tilfredsstillende.

Censur. I Skolerne prøvedes Børnene i Relig. og Boglæsning. I Borger- og Friskolen var Fremg. *upaaklagelig*, i Sierslev og Renge Skoler ret tilfr., i Bielkerup Skole *antagelig*.

D. 12 Sptbr visiterede jeg 3die Gang i Storeheddinge K. Talrig Forsaml. Spr. Stiftprovst Glahn³⁷ prædikede over Luc. 9,62: »Hvo som lægger Haaanden paa Ploven og seer tilbage er ikke skikket til Guds Rige.« I hans eiendommelige Maade smukt og opbyggeligt, Foredraget noget langsomt og tørt. Ungd. svarede meget vel.

Censur. Menighedens høiærv. Lærer Herr St. Glahn glædede os med en smuk og grundig og opbygg. Prædiken hvorefter der katech. med den conf. Ungd. der i det Hele viste sig som vel grundet i de h. S. og svarede med Liv og Færdighed. Vels. fra K. H. være over den begav., chr. beaand. og nidkjære Lærer og lade ham see glæd. Frugt af det tro Arbeide.

Høyerup

1868: *Høyerup Skole* 58 Børn. Lærer Hans Jac. Toxværd 50 Aar. Katech. ret ordentligt om han end er noget jævn. Bogl. mg÷. Geogr. mg. Skreivn. g+

D. 6te Juni visiterede jeg i Høierup Kirke. Den lille Kirke var

fyldt af en talrig Forsamling. Spræsten Hørning,³⁸ tilforn Katechet i Viborg, prædikede over Eph. 6: Guds fulde Rustning, »hvilke Vaaben vi skulle anvende mod vore Sjæles Fjender«. Indholdet sundt, men noget tørt. Dreiede sig især om Guds Ord og Troen. Foredraget kraftigt men eensformigt. Ungdommen svarede ikke synderligt. Dog Enkelte, og gode psalmer vare lærte.

Lilleheddinge og Haunløv

1855: Præstegaarden er forfalden, smaae Værelser med lavt Loft. Den ønskes ombygget til næste Aar ved Optagelse af et Laan af Stiftets Midler.

D. 3 Juni visiterede jeg i Lilleheddinge Kirke. Spræsten Fog³⁹ prædikede over Dagens Evangelium⁴⁰ (Trinitatis Søndag). V. 15 skal minde os om »til Frelse og Lægedom for vore Sjæle i Troen at skue hen til den for os paa Korset ophøiede Herre Jesus Christus«. Opbyggeligt og inderligt, skjønt ikke videre udarbejdet eller indholdsrigt. En meget talrig Forsamling var tilstede. Menigheden er christelig opvakt. Ungdommen svarede med god Kundskab og ofte med Eftertanke. Fogs Katechisation var mindre betydelig. – NB. Denne Menighed saavels. Menigh. i Høierup have nogen diakrisis pneumaton⁴¹ og misbillige Visbys Prædiken.

D. 4 Juni *Lilleheddinge Skole*. Skolehuset godt. Børneantal 89. Skolepatron Scavenius. Skoleforst. Jens Peersen og Lars Hansen, Gaardmænd. – Skolelæreren Joh. F. Detmer ikke udelig, men taler for meget selv. Sang slet. Religion g. Bøglæsn. mg. Regning g. Geographie g.

Haunløv Skole Børneantal 69. Lærer H. J. F. Damm 48 Aar. Ret duelig. Relig. mg. Bøglæs. mg. Regn. mg. Geogr. g. Skolepatron Vemmetofte Kloster (Forv. Justitsraad Hovitz⁴²). Skoleforstandere Ole Larsen og Peer Peersen.

1868: 7de Juni Trinitatis Søndag visiterede jeg i Lilleheddinge Kirke. Talrig Forsamling. Spræsten Fog prædikede over Dagens Evangelium opbyggeligt og inderligt, skjønt uden betydeligt Indhold. Ungdommen svarede meget vel. (Den gamle Fru Engelbreth⁴³ laae Liig i Præstegaarden og jeg logerede derfor i Storeheddinge.)

Havneløv Skole 85 Børn. Lærer Hans Joh. Ferd. Damm 61 Aar katechiserede høist maadeligt, men var kjendelig forlegen. Bøglæsningen derimod mg. Skrivning g.

Lilleheddinge Skole 80 Børn. Lærer J. F. Dettmer 74 Aar underviser ikke i Skolen. Hjælpe­lærer, der har været her i 8 Aar, Hans Peter Sofus Petersen 36¼ Aar er ret duelig, men noget selvbe­hagelig. Rel. mg. Bogl. mg. Skriv. g+

Censur. Efter den opbygg. Prædiken over D. Ev., der holdtes af Menigh. værdige Sognepræst, katech. med den conf. Ungd. der ogsaa dennegang lagde god Kundskab for Dagen og fulgte Handl. med Lyst og Eftert. Vels. fra Kirk. H. være over Menigh. og deres nidk. Lærer.

I Skolerne var Tilst. deels tilfredsst. deels antagelig. Dog lader Lærerens Katech. i Havneløv Skole Meget tilbage at ønske.

Lydersløv og Frøsløv

1855: D. 5te Juni visiterede jeg i *Lydersløv Kirke*. En rummelig og smuk Kirke smykket med Pintsemani. Consistorialraad Engelbreth⁴⁴ prædikede over Joh. 14,6: »Jeg er Vein, Sandh. og Livet.« Opbyggeligt ved sit Indhold og ved Indtrykket af den ærværdige Oldings Personlighed, som i Aar holder sit 60aarige Embedsjubilæum. Consist^d Engelbreth catechiserede fortrinligt; derefter pers. Capellan Algreen,⁴⁵ der gjorde et godt Indtryk. Ungdommen svarede færdigt og med Eftertanke.

D. 6 Juni visiteredes:

Lund Skole. Børneantal 43. Skolelærer L. Olsen 60 Aar. Simpel. Katechiserede slet. Relig. mdlg. Boglæsning g. Regning g. Skrivning g. Patron Vemmetofte. Skoleforst.: N. Jensen.

Lyderslev Skole. Børneantal 79. Skolelærer A. O. Jensen 42 Aar Har udgivet en Læsebog. Skolens Tilstand var *fortrinlig*. Sang ug. Religion mg+. Boglæsning ug. Regning mg. Skrivning mg÷. Patron Vemmetofte. Forst. H. Nielsen og R. Pedersen. Skolehuset meget godt.

Frøsløv Skole 55 Børn. Læreren A. C. Engell en duelig Mand, dog ikke uden al Affectation. Relig. mg. Boglæsning mg. Regning mg. Skrivning mg. Geographie mg. Patron Vemmetofte. Forstandere J. Peersen og V. Hansen.

1868: *Lyderslev Skole* 74 Børn. Lærer Andreas Outzen Vilh. Jensen 56 Aar en duelig Mand, der dog gik fra det i Katechisationen og gjorde fuldstændig Piasco. Jeg maatte selv katechisere. Børnene vare velunderviiste. Bogl. mg. Skriv. mg. Geogr. mg. Reg. mg. Resultat: tilfredsstillende.

Lund Skole 31 Børn. Skolelærer Matthias Andersen 27 Aar katech. ordentligt og grundigt, men tørt. Han maaskee blive god. Bogl. mg. Geog. mg. Skriv. mg. Result. tilfredsstillende.

Frøsløv Skole 90 Børn. Anders Chr. Engell 66 Aar en udmærket Lærer, der katechiserede særdeles godt. Børnene vidste mange gode Psalmer og svarede meget forstandigt. Bogl. mg. Geogr. mg. Reg. ug. Skriv. mg.

Censur. I Skolerne udviiste Fremgangen sig i det Hele som tilfredsstillende. Den fortrinlig gode Tilstand i *Frøsløv Skole* fortjener særligt at fremhæves og jeg bevidner den duelige og tro Lærer min Paask. og Tak.

D. 10 Juni visiterede jeg i Lyderslev Kirke, hvor Forsamlingen *ikke* var synderlig talrig. Spræsten Thanning⁴⁶ prædikede over Joh. 15 (Viintræet): »Vort Samfund med Xus snart Troens og Kjærlighedens Samfund.« Foredraget tydeligt og behageligt, Sproget smukt, om end noget for æsthetiserende; Indholdet chr. og opbyggeligt (Mynstersk) men ikke synderligt indtrængende. Det tveæggede Sværd brugtes ikke synderligt. Capellan Terkel-sen⁴⁷ (Grundtvigianer) katechiserede ret ordentligt. Ungdommen var ikke meget levende. Dog svarede Enkelte godt.

Censur. Smuk og opb. Præd. Hos den conf. Ungd. havde større Frimodighed til at svare været ønskelig, medens dog Enkelte gave gode og forst. Svar. H. V. tilønskes den værdige og retskafne Lærer saavels. hans yngre Medhjælp. Kraft og Vels. fremdeles, at Guds Navn maa v. h. hans Rige komme!

1879: *Lyderslev Skole* 52 Børn. A. O. V. Jensen 67 Aar synes at være gaaet noget tilbage. Han bad sig fritagen for at kat. over Fader-vor fordi der var Børn for hvilke det ikke var gennemgaaet. I hans egen Katech. var der gode Elementer men ogsaa adskilligt Løst. Bogl. ret god. *Censur.* Ikke saa tilfredsstillende som forrige Gang.

Lund Skole 66 Børn. A. Jensen⁴⁸ 34 Aar jævn og grundtvigian-sk men dog ret brav. *Censur.* Tilfredsstillende. Bogl. mg.

Frøsløv Skole 78 Børn. J. P. C. Henriksen 36 Aar katech. i Begyndelsen vidtløftigt og tyndt men arbejdede sig op jo længe-re han kom frem. Bogl. ret god men her som næsten alle Steder alligevel mangelfuld.

Jeg besaae Fr. smukt restaurerede Kirke. En mærkelig cath. Altertavle fra J. Moltkes Tid.⁴⁹ (Efter Brasks⁵⁰ Medd.)

Censur. I Lyd. Skole var Fremg. ikke saa tilfr. som forrige Gang. I Lund og Frøsløv Skoler kunde Fremg. i det Hele betegnes som tilfredsstillende.

D. 14de Sptbr visit. jeg 3die Gang i Lyderslev Kirke hvor jeg foref. en talrig Fors. Spræsten forhenv. Provst paa Færøerne Hammershaimb⁵¹ prædikede over Dag. Ev. 14de Trinit.⁵² (de 10

Sped.). Christ. og opbygg. men noget tyndt. Foredraget syngende⁵³ og monotont. Ungd. fulgte ret godt med.

Censur. 14de Trinit. – Spræsten højærv. Pr. H. holdt en opbygg. Præd. over D. Evang. og den conf. Ungd. fulgte godt med ved K. og afgav ved gode Svar V. om den christelige Underv. der var bleven den meddeelt. H. Vels. være fremdeles over den rets. og nidk. Sjælesørger og lade ham erfare det tro Arbeides bedste Løn.

Hellested (Folketal omtr. 1000)

1855: Præstegaardens Værelser ere noget vel lave. Iøvrigt god og holdt i særdeles elegant Stand. – I Nærheden af Hellested Præstegaard er Elverhøi, Tryggevælde, Gamle Karens Huus, Broen som skiller Stevns fra Tryggevælde, som Kongen ikke tør overskride for Elverkongens Skyld.⁵⁴

D. 7 Juni visiterede jeg i Hellested Kirke. Kirkeeier Grev Moltke.⁵⁵ En ret smuk Kirke med Orgel.⁵⁶ Spræsten West⁵⁷ prædikede over Joh. 6,66-69: »Vor Trang til det evige Livs Ord.« I christelig Retning, men uden egentlig Gehalt. Foredraget noget pynteligt, altfor langsomt, med bævende Stemme. Katechiserede derimod fortrinligt. Ungdommen svarede meget godt. En talrig Forsamling var tilstede. Ikke mindre end 12 Præster dels fra Herredet dels fra Omegnen var nærværende.

Et Portræt af Peder Syv, som her har været Præst, blev for nogle Aar siden (1828?) fundet i Gaarden ved Opgravning og findes ophængt i Kirken.⁵⁸

D. 8 Juni visiteredes *Arnøie* Skole. Patron Grev Moltke. Skoleforst. Gmd. And. Lorensen. Børneantal 52. Læreren Chr. Jensen 40 Aar, katechiserer maadeligt. Forholdet imellem Spørgsmaal og Svar aldeles tautologisk.⁵⁹ Relig. g÷. Bogl. g. Regning. g. Skrivning g.

Hellested Skole. Patoin Grev Moltke. Skoleforst. L. Larsen. Børneantal 60. Skolelæreren Pfaff 63 Aar duelig og katechiserede tilfredsstillende. Han maa have Hjælpelærer fordi han flere Gange har været beskyldt for at mishandle Børnene. Relig. Mg. Bogl. mg. Regning mg. Skrivn. mg.

1868: *Arnøie Skole* 52 Børn. Lærer Chr. Jensen 53 Aar er en flittig og brav Mand, men hans Katechisation noget tynd. Bogl. mg. Geog. mg. Reg. mg.

Hellested Skole 70 Børn. Lærer H. P. Hansen 37 Aar. Katech. meget ordentligt. Bogl. mg. Geog. mg. Reg. mg. Sangen var særdeles god, ja fortrinlig.

Censur. I Skolerne udviste Tilst. sig deels til tilfredsst. deels som upaaklagelig. Den fortrinlig gode Sang i Hellested Skole fortjener særligt at fremhæves.

12te Juni visiterede jeg i Hellested Kirke. Meget talrig Forsamling. Spræsten Provst Thanning⁶⁰ prædikede over Rom. 8,14-17: »Vi have ikke annammet en Trældomsaand atter til Frygt o.s.v.« Christeligt og alvorligt, men uden Anskuelighed. Ungdommen var som paa alle de andre Steder her i Herr. De fulgte med, men kun Enkelte svarede godt. *Censur.* Efterat Handl. var indledet med en opb. Prædiken af høiærv. Herr Provst Th. Katechis. med den conf. Ungd., der i det Hele fulgte godt med, og Flere afgave meget tilfr. Vidnesbyrd om chr. Kundsk. og Oplysning. Menighedens høiærv. Lærer der med saa stor Omhu varetager sine omfattende Embeder⁶¹ tilønsker jeg af H. Hs. rige Vels. at han længe med usv. Kraft maa kunne arb. for Guds Riges Fr. iblandt os!

1879: *Hellested Skole* 99 Børn. H. P. Hansen 48 Aar synger meget smukt og katech. meget ordentligt. Bogl. mg. Det Hele tilfredsstillende.

Arnøje Skole 80 Børn. Lærer Chr. Jensen 64 Aar fungerede ikke og har faaet Hjælpe lærer paa Grund af Døvhed. Hjælpe lærer Chr. Hansen (fra Jonstrup) katech. frygtsomt og kun nogenlunde, men kom dog Tanker i sin Katechisation; Børnene derimod svarede saa godt som Intet og med meget sagte Røst. Provsten forsikrer at de ere bedre end de syntes. *Censur.* Nogenl. antagelig.

Censur. I H Skole udviste Fremgangen sig som tilfredsst., I Arnøje Skole kun som nogenlunde antagelig og det tør haabes, at den unge Hjælpe. vil arbeide hen til at hæve denne Skole til et høiere Trin.

D. 16de Sptbr. Visiterede jeg 3die Gang i Hellested. K. Talrig Forsamling. Spræsten Provst Thanning prædikede over Hebr. 1,1: »Gud har talet til os ved Sønnen.« Tyndt, men christeligt. Ungd. svarede i det Hele vel.

Censur. Menigh. høiærv. Lærer Hr. Provst Th. taledede opbygg. Ord og den conf. Ungd. afg. ved sine gode Svar Vidnesbyrd om den omhygg. Und. der var bleven den til Deel. Hs. Vels. være fremdeles over den nidk. og rets. Lærer og Mh. og lade ham see nye Frugter af den Tjenestens Gjerning han saa samvittig(hedsfuldt)⁶² varetager i sin vigt. og omf. Embeder.

1855: I dette Herred har Visitatsen i det Hele været behagelig.⁶³ Man er kommen mig imøde med megen Velvillie. I det Hele er Ten-

dentsen god hos Præsterne. Intet Eminent, men en jævnt christelig Retning, i hvilken Mynsters Indflydelse spores. Skolevæsenet her i det Hele tilfredsstillende. – i kirkelig Henseende er Høyerup og Lilleheddinge Menigheder de meest levende og opvakte. – Skolevæsenet i Strøby, Magleby og Holtug trænger til en Omregulering paa Grund af det for store Børneantal.

Anmærkninger

1. Christian Neess (1744-1861), sognepræst her 1835-1860.
2. Ingen af delene skete; konsistorialråd Neess blev i embedet, til hans personelle kapellan blev forfremmet.
3. John Johan Frederik Svendsen (1822-1879), personel kapellan her 1851-1859, derefter sognepræst på Vågø, Færøerne.
4. Apostlenes Gerninger 2,1-11.
5. Senere erstattet af et maleri af A. Dorph: Jairi datter (Danmarks Kirker VI 399).
6. »Læreren, Lor. Chr. Brandt, 66 Aar, er noget tungsindig, og tager sig nu næsten ikke af Skolen« (J. P. Mynsters Visitatsdagbøger II 35).
7. Inden Martensens næste visitats her oprettedes ny skole i Strøby Egede.
8. Johs.ev. 3,16-21.
9. Vilhelm Henrik Hahn Visby (1807-1895), sognepræst her 1860-1887. I sit forrige embede som sognepræst i Vester Velling havde han været provst i Middelsom og Sønderlyng herreder.
10. Johs.ev. 14,23-31.
11. Ordene i parentes indsat af udgiveren.
12. Christen Møller Holst (1798-1862), sognepræst her 1848-1862.
13. D.v.s. undervisning.
14. Peder Brønnum Scavenius til Gjorslev (1795-1868), gift med Charlotte Sophie Meincke (1811-1872).
15. Dette skete 11. juni 1854; genopført 1855 (Danmarks Kirker VI 373).
16. Inden Martensens næste visitats her oprettedes skoler i Klippinge og Bredeløkke.
17. Johannes Galskjøt (1804-1880), sognepræst her 1862-1875.
18. Det samme evangelium (Johs.ev. 16-21) kan altså bruges både til at forkynde Guds kærlighed i Kristus og fortabelsens mulighed.
19. Rasmus Møller (1832-1879), kapellan pro loco her 1864-1872, derefter sognepræst i Olsker på Bornholm.
20. Hans Ulrik Møller (1796-1862), broder til forfatteren Poul Martin Møller, sognepræst i Toreby og stiftsprovst på Lolland-Falster.
21. Lindencrones Hospital, oprettet 1763 af Christen Lindencrone til Gjorslev.
22. Biskop P. C. Kierkegaard var kultusminister september 1867-marts 1868.
23. Sophus Vilhelm Ørsted (1818-1893), sognepræst her 1875-1888.
24. Rettere ombygget; Store Heddinge præstegård er bygget 1750.
25. Niels Sigfred Nebelong (1806-1871). Om restaureringen af Store Heddinge kirke 1853-1854, der blev revideret af H. B. Storck 1893-1894, se Danmarks Kirker VI 63f. Er blevet betegnet som »en hårdhændet hoveddistandsættelse« (Trap⁵ IV 50).
26. Carl Holger Visby (1801-1871), sognepræst her 1854-1871.
27. Jfr. Mynster 1846: »Høyerup Kirke er saa tarvelig holdt, at det grændser til det Uanstændige« (J. P. Mynsters Visitatsdagbøger II 40).

28. Ifølge en latinsk indskrift, som er blevet fornyet flere gange, sidst 1933, blev Højerup kirke indviet tirsdagen efter Jomfru Marias fødselsdag (12. september) 1357 (Danmarks Kirker VI 357).
29. Det pågældende helgenbillede, i et alterskab fra ca. 1300, forestiller Skt. Clemens (Danmarks Kirker VI 357, 365, 366).
30. Lars Gottfred Ovesen (1813-1895) blev 9. november 1855 kaldet som den første sognepræst til Højerup. Han havde siden 1844 været personel kapellan i Store Heddinge og blev 1867 forflyttet til Lynge i Nordsjælland.
31. Jacob Elisius Gjellebøl (1815-1890), ordineret kateket her 1849-1856. Han blev senere sognepræst i Præstø, hvor han blev kendt for bogen »Spildte Guds Ord paa Balle-Lars«.
32. Enke efter den forrige lærer ved friskolen, cand. theol. Niels Frederik Engel, af Mynster betegnet som »duelig og flittig« (J. P. Mynsters Visitatsdagbøger II 41).
33. Frederik Vilhelm Wolfgang Topsøe (1834-1900), ordineret kateket her 1863-1871 (sidst sognepræst i Alsted).
34. D.v.s. med små bogstaver og å, som det dengang var ved at blive almindeligt i grundtvigske kredse.
35. Anders Gorm Hansen (1846-1911), kapellan pro loco her 1878-1882 (blev senere Chr. Richardts efterfølger som klosterpræst på Vemmetofte).
36. Ifølge folketællingen 1. februar 1880 hed hun Karen Christine Thomsen og var da 26 år gammel.
37. Hans Egede Glahn (1814-1898), sognepræst her 1871-1898. Han havde været stiftsprovst i Ålborg og fungeret som biskop 1867-1868, medens P. C. Kierkegaard var kultusminister.
38. Hans Jacob Hørning (1818-1891), ordineret kateket i Viborg 1855-1867, sognepræst her 1867-1879, derefter sognepræst i Lille Heddinge.
39. Carl David Fog (1812-1878), sognepræst her 1852-1878.
40. Johs.ev. 3,1-15.
41. D.v.s. bedømmelse af ånderne (1. Kor. 12,10). I originalen med græske bogstaver.
42. Daniel Christian Bonaventura Howitz (1792-1860), godsforvalter på Vemmetofte 1842-1860. Han blev justitsråd 1854.
43. Pastor Fogs svigermoder Kirstine Marie Engelbreth f. Petersen (1779-1868), enke efter konsistorialråd Engelbreth i Lyderslev, døde 4. juni 1868 i Lille Heddinge præstegård.
44. Wolf Frederik Engelbreth (1771-1862), sognepræst her 1795-1858. »Danmarks lærdeste sognepræst« (Dansk biografisk Leksikon IV 184f.).
45. Peder Kjellerup Algreen (1807-1877), personel kapellan her 1854-1855 (senere sognepræst til Åker). Om hans kapellantid her se Fr. Nygård: P. K. Algreens og Provst J. K. Sørensens Levnedsløb (1883) 127f.
46. Andreas Thaning (1805-1890), sognepræst her 1859-1877.
47. Jens Kristian Terkildsen (1825-1904), personel kapellan her 1860-1871 (senere sognepræst i Hedensted).
48. Hans Anton Jensen (1845-1909), lærer her 1877-1909, folketingsmand 1892-1906 (Elberling: Rigsdagens Medlemmer I (1949), 241).
49. Kopi af den italienske maler Domenichino (1581-1641): Mater dolorosa (original i Louvre), skænket af Joachim Godske Moltke til Bregentved (1746-1818) i hans egenskab af kuratur for Vemmetofte (Danmarks Kirker VI 450).
50. Christian Henrik Brasch (1811-1894), klosterpræst på Vemmetofte 1847-1886; bedst kendt for sit store værk »Vemmetoftes Historie«, der udkom i 3 bind 1859-1863.

51. Venceslaus Ulricus Hammershaimb (1819-1909), sognepræst 1878-1897. Han var præst på Færøerne 1855-1878, provst fra 1867. Om hans fortjenester af det færøske sprog se Dansk biografisk Leksikon V 529f.
52. Lukasev. 17,11-19.
53. Da provst Hammershaimbs modersmål var færøsk, talte han dansk med færøsk accent; deraf den syngende tone i foredraget.
54. Dette er som taget ud af J. L. Heibergs skuespil »Elverhøj«. Højen og huset har navne efter skuespillet, ikke omvendt. Heiberg vidste ikke af nogen høj eller af noget hus der på stedet, da han skrev »Elverhøj«. Trykkevælde ligger i Karise sogn, Bjæverskov herred. I øvrigt henvises til Hans Ellekilde: Ellekongen i Stevns (Danske Studier 1929, 10ff.).
55. D.v.s. grev Adam Wilhelm Moltke til Bregentved (1785-1864).
56. Skænket 1840 af nævnte grev A. W. Moltkes hustru Marie Elisabeth f. Knuth (1791-1851). Danmarks Kirker VI 421.
57. Johan Wilhelm West (1801-1865), sognepræst her 1832-1865.
58. Det pågældende portræt blev fundet 1826 ved brolægning i præstegården. Det kan ikke bevises, at det forestiller Peder Syv (Danmarks Kirker VI 421).
59. Egentlig hvad der siger det samme, d.v.s. svaret gentog spørgsmålet.
60. Terkel Thaning (1818-1890), Sognepræst her og provst for Fakse, Bjæverskov og Stevns herreder 1865-1890.
61. Nemlig som sognepræst og provst.
62. Tilføjelsen i parentes foretaget af udgiveren.
63. Jfr. Martensen til Gude 5. juli 1855: »Af min Visitats i Stevns havde jeg ikke liden Tilfredsstillelse« (Biskop H. Martensens Breve. Breve til L. Gude, udg. af Bjørn Kornerup I (1955), 148).

Summary

Bishop H. L. Martensen (1808-1884) undertook diocesan visitations in Stevns Herres in eastern Zealand in 1855, 1868 and 1879. As in the case of Alsted Herred (Kirkehistoriske Samlinger 1987, pp. 183-198) the article submits the bishop's critical private notes concerning clergymen and schoolteachers. The children's schooling is characterised, and excerpts from the bishop's sermons are found in the sermons of local parsons. Visitations also included the catechisation in church of those children already confirmed, it seems that almost everywhere they answered in very few words. The bishop sometimes wrote remarks about the rooms placed at his disposal in vicarages.

Fhv. arkivar Henning Heilesen
Ellinorsvej 39, 2920 Charlottenlund

Grundtvigianisme og pietisme

Et Kalkar-brev

Af C. Rise Hansen

I oktober 1860 valgtes dr. Christian Kalkar til formand for det Danske Missionselskab efter dr. H. Christian Rørdam, der anså Kalkar for at være dygtigere til at føre missionssagen frem. Det lykkedes da også Kalkar at få påbegyndt mission i Indien og at få en missionsskole i gang i København. 5 elever antoges 29. april 1862, og skolen indviedes 2. juni. Forstander blev den senere biskop Skat Rørdam. Det var utvivlsomt Kalkar selv, der stod bag denne placering af den 30-årige dygtige theolog. Kalkar kendte ham personligt. Skat R.s broder Holger Fr. Rørdam, kirkehistorikeren, var gift med Kalkars datter Simonia, og der var et hjerteligt forhold mellem Kalkar og de 2 brødres fader, sognepræsten i Hammer, der tidligere havde været formand for DMS.

Det må have ærgret Kalkar, at forholdet mellem de 5 elever, hvormed skolen begyndte, og den unge forstander ikke blev tilfredsstillende, idet denne følte en stadig passiv modstand og mistro fra eleverne til ham og hans undervisning; han fandt da selv, at han over for denne modstand ikke var dygtig til at føre missionsskolen i dens nuværende skikkelse og med dens nuværende elever fremad i luthersk ånd; han mente derfor, at han burde fratræde posten som forstander.

Det var i denne sindstilstand, Kalkar ved et besøg på skolen på Fasangården på Frederiksberg den 23. juni 1863 fandt Skat Rørdam skrivende på sin afskedsansøgning.

Den er gengivet – vel efter en kopi eller koncept – i Marie Rørdams »Tilbageblik paa et langt Liv. Minder«, København 1911«, hvor den fylder s. 136-147 og således med rette kan kaldes vidtløftig. Originalen findes i DMS's arkiv på Rigsarkivet i pk. 203.

Skat Rørdams ægtefælle Marie Rørdam, en datter af digteren Carsten Hauch, fortæller i sin ovennævnte erindringsbog, at Kalkar var hendes mand en tro ven og støttede ham på enhver optænkelig måde.

Under samtalen på Fasangården 23. juni har samtalen mellem Skat Rørdam og Kalkar givetvis berørt begrebet pietisme. Som det fremgår af Rørdams memorial, der i originalen netop er dateret nævnte dag, fandt han, at de fleste af de 5 elever, hvormed skolen begyndte, var temmelig tarveligt begavede i al fald m.h.t. at læse og opfatte, og at de allerede havde dannet sig et standpunkt støttet til den gudelige forsamlingskreds af pietistisk-herrnhutisk retning, hvori de hidtil havde bevæ-

get sig. Rørdam vender senere i sin skrivelse tilbage til, at alle eleverne var af en afgjort pietistisk retning og på en eller to nær tillige meget stærkt påvirkede af Herrnhutismen – og så hedder det: »Jeg behøver næppe at fremhæve, at begge disse retninger altid af den lutherske menighed have været betragtet som sekteriske«. Senere hen trækker Rørdam det skarpt op: »Det er *principspørgsmaalet om missionskolen skal holdes i en evangelisk luthersk eller i pietistisk aand*«.

Hvor meget Rørdam har fremført af dette mundtligt over for Kalkar ved dette møde, lader sig ikke afgøre, men Kalkar har meget vel begrebet situationen og i sin bredkirkelighed ikke været helt parat til at give den unge forstander ret i sit syn på pietismen. Det giver han udtryk for i sin skrivelse til H. Christian Rørdam dagen efter; denne var stadig medlem af missionselskabets bestyrelse og, som det fremgår af brevets slutning, ønskede Kalkar meget, at H. Chr. Rørdam kunne komme til det forestående sommermøde i Svendborg, så formanden ikke kom til at stå alene.

Originalen til Kalkars brev af 24. juni 1863 til dr. H. Chr. Rørdam findes ikke i dennes privatarkiv i Rigsarkivet, men er formentlig gået tabt; dens ordlyd er bevaret i DMS-arkivet i Rigsarkivet i Formandens Kopibog 1861-65 s. 75-77 (Arkivets nr. 6); det er ikke indført med Kalkars egen hånd, men han har gennemgået afskriften og rettet et par steder, hvor afskriveren har haft vanskeligt ved at læse hans fine skrift.

Brevet aftrykkes nedenfor. Missionskolen blev iøvrigt ikke nogen succes; der var jævnlige vanskeligheder, og i 1870 ophørte dens virksomhed. Skat Rørdam tabte ikke interessen for den ydre mission, men indvalgte i 1870 i bestyrelsen, hvor han sad til 1895. Kalkar gik af som formand i 1873.

Om Kalkar og Missionskolen se iøvrigt Niels Bundgaard: Dr. Christian Kalkars betydning for dansk kirkeliv og missionsvirksomhed, Kbh. 1951, (= Teologiske Studier nr. 12), s. 238-244, hvor brevet ikke ses benyttet.

Til Hr. Dr. Rørdam i Hammer, 24. juni 1863

Jeg var igaar paa Missionskolen, hvor Schat skrev paa et vidtløftigt Memorial, der gik ud paa, at han vilde fratræde sin Post. Skjøndt dette er noget ungdommeligt, kan jeg dog tænke mig, at han har mistet en Deel af den Frimodighed, som hører til, naar Sagen skal drives med Glæde. Den egentlige Grund ligger i forskjellige Livsanskuelser; han er som mange Grundtvigianere saa bange for, hvad de kalde Pietisme, at det opbyggelige Element ved Underviisningen altfor meget tilsidesæt-

tes, medens de unge Mennesker, foruden det at de nødvendig ville anstrænge sig for at lære, maaske lægge for stor Vægt paa fromme Følelser. Saaledes misforstaae de hinanden; ikke destomindre troer jeg dog, at en Tilmærkelse kunde og burde have fundet Sted.

Det er nu, efter min Overbeviisning, en meget vanskelig Sag med det, der benævnes Pietisme, under hvilken Rubrik jo saare meget kan indbringes. En sygelig Dvælen ved Syndigheden og en Overvurdering af udvortes Fromhedshandlinger uden tilsvarende Glæde i Herren vilde jeg kalde Pietisme; dette er jo naturligviis noget usundt og noget u-dansk; men at den hele Anstalt fremtræder som en gudelig, i hvilken Kjærlighed til Herrens store Sag og til hans Riges Udbredelse er det Første og Vigtigste, dette anseer jeg for det uundværlige; dette vil jeg nødvendig have benævnet Pietisme.

Jeg foretager i dette som i hele Missionsssagens Ledelse intet uden efter den samlede Bestyrelses Beslutning og Overveielse; det forekommer mig ogsaa det Retteste, at man i det kommende Møde af deputerede for Filialselskaberne, forsaavidt de møde i Svendborg,¹ kun omtaler Sagen, men ikke bringer den for den store Forsamling, hvem den jo ikke vedkommer. Blot vi i Bestyrelsen havde ret Mange som med Kjærlighed og Deeltagelse gave sig hen til dette Guds Riges Anliggende! Nu maa jeg næsten allevegne staae alene i Gabet.

Jeg saa meget gerne, at Du kunde komme til Svendborg og holde et Foredrag. Hammerich² reiser til Sverrig, Gøricke³ til Paris, Blædel⁴ troer ikke at kunne komme med, da han er ene Præst ved Kirken, saa er der intet Haab, at vi bliver andre end Fich⁵ og mig.

Noter

1. Repræsentantmødet afholdtes i Svendborg 15. og 16. juli 1863, se nærmere Det danske Missionselskabs arkiv i Rigsarkivet pakke 181 (Korrespondance vedr. missionsmøder 1855, 1861-68). H. Chr. Rørdam havde netop i brev af 12. juni meddelt Kalkar, at han tvivlede på, at han kunne komme til Svendborg.
2. Fr. Hammerich, professor i kirkehistorie, 1846-70 medlem af missionselskabets bestyrelse.
3. Ludvig Gøricke, cand. theol., var medlem af selskabets bestyrelse og kasserer 1841-79.
4. N. G. Blædel var fra 1852-57 redaktør af Dansk Missionsblad og til sin død 1879 medlem af selskabets bestyrelse. Fra 1859 var han sognepræst ved Garnisonskirke i København; men netop denne sommer var han enepreæst (se nedf. i note 5).
5. Andreas Gabriel Fich virkede en kort tid som missionselskabets sekretær og blev efter Skat Rørdams afgang forstander for missionsskolen 1863-69 samtidig med, at en seminarieuddannet lærer Møller blev andenlærer og husfader i en lejlighed på Blegdamsvejen 48. – Fich havde i brev af 5. juni 1863 meddelt Kalkar, at han 14.-16. juli

var optaget af eksamen på en friskole, men fik dette ændret, så han 13. juni kunne meddele Kalkar: »Med Hensyn til det almindelige Missionsmøde har jeg nu faaet ordnet det saaledes, at jeg kan rejse herfra d. 14. Juli med Extrapost til Svendborg. Et Foredrag tænker jeg ogsaa at kunne faae færdigt, hvad jeg vil foredrage veed jeg imidlertid ei endnu. Den kjære Blædel kan nok ikke komme med til Svendborg; han øiner i alfald ingen Udvei dertil for Øieblikket. Det vilde dog være et Savn, om han ei heller iaar kunde komme med. Men han er Enepræst ved Kirken i Sommer«.

Summary

Skat Rørdam was known to be a clever tutor of theology, and in 1862 the Danish Missionary Society appointed him the principal of its mission school in Copenhagen. The relationship was strained between him and his five pupils, none of whom were particularly young, nor were any of them academically trained. It was Skat Rørdam's opinion that his pupils were influenced by two forms of Herrnhuter pietism, which would in his view be considered sectarian by Lutheran congregations. And for this reason, Skat Rørdam wanted to resign from his post as leader of the mission school.

On a visit to the school on 23. June 1863, the then chairman of the Missionary Society, Dr. C. A. H. Kalkar, found Skat Rørdam in the act of writing his letter of resignation. This caused Dr. Kalkar deep regret, and he wrote the letter shown here to his close friend, Dr. Hans Christian Rørdam, former chairman of the Society and the father of Skat Rørdam. In his letter he does not wholly share Skat Rørdam's views on pietism, and he tries to mediate between teacher and pupils but without result. Thus at his own request, Skat Rørdam was relieved of his post, to continue with greater success the tutoring of theological students, although he never entirely relinquished his interest in the foreign missions.

Fhv. arkivar C. Rise Hansen
Mågevej 19, 4000 Roskilde

Konfirmationsordningen af 1909

En undersøgelse og vurdering til belysning af menighedsrådenes allerførste dage.

Af *Gertrud Iversen*

For den, som ønsker en undersøgelse af konfirmationens historie og teologi under danske forhold, står Konfirmationsanordningen af 1909 på forskellig måde i centrum. Som et opgør med den konfirmationsform, der igennem ikke mindre end 200 år helt og holdent havde været dikteret af Christian VI's Kgl. Forordning fra 1736, finder man i den ledetråde, som både vil kunne føre den interesserede »baglæns« ind på de veje, ad hvilke den danske konfirmationsteologi og praksis har bevæget sig siden reformationen, men som også kan følges ind i konfirmationens nyere historie, sådan som den tegner sig op igennem vort århundrede. Således har debatten omkring konfirmationen indtil de seneste år på mange måder drejet sig om en stillingtagen i lyset af brydningen mellem pietismens konfirmationsforståelse og anordningen af 1909, og her har 1736-forordningen fået megen positiv kritik med på vejen.¹ Der er blevet peget på, hvorledes den pietistiske profilering af konfirmationen som den enkeltes bekræftelse gennem personlig bekendelse og løfte har haft en vældig folkelig gennemslagskraft, og dens betydning er ofte blevet fremhævet med Grundtvigs ord om, at uden konfirmation »... vilde der nu mangesteds slet ingen Kristendomskundskab være til«.

P. G. Lindhardt lægger i sin bedømmelse af 1736-forordningen vægt på forkyndelsesmulighederne i bl.a. den fastlagte forberedelse, mens M. Neiiendam peger på konfirmationsfestens betydning for forholdet mellem hjem og menighed; et motiv vi også finder i den nyere debat.²

Men for den »yngre« grundtvigianismes tidsalder var problemet ikke så meget et spørgsmål om, at man skulle indrømme den gamle konfirmationsordning teologisk og pædagogisk konsekvens som om at blive dens bekendelsestvang og statsformynderi kvit. Det er da også imod den statskirkelige tvang og bekendelseshandlingens halvsakramentale karakter, at Grundtvig tordner frem, når han i »Frisprog mod H. H. Hr. Biskop Mynsters Forslag til en ny Forordnet Alterbog« fra 1839 kalder konfirmationen en kirkeskik, som både er »påtvungen« og »christelig ligegyldig«. Denne statskirkepraksis har for sig selv skabt,

hvad han kalder »en statskirkelig Babylonsk Forvirring«, fordi konfirmationen, istedet for at være en besegling af den pagt, Gud i dåben opretter med mennesket (således som vi f.eks. finder det udtrykt i salmen »Han som på jorden bejler« DDS 407), har *mennesket* og dets bekendelse i centrum. Grundtvig ønskede den personlige tilspørgsel og bekendelse stillet frit uden om lovgivningens tvang.

En stor del af de grundtvigske krav om større kirkelig frihed blev indfriet ved junigrundloven 1849 og i slutningen af århundredet. Men konfirmationen med den personlige bekendelse og løftet om at »ville blive i sin Daabspagt til sin salige Ende« var stadig lovmæssigt fastlagt til to faste søndage i det år, man fyldte fjorten, og blev i tiden ned mod århundredeskiftet genstand for større og større forargelse samt kritiske røsters tale om personlig usandhed og uredelighed. Tidens kirkepolitiske strømninger var præget af såvel teologiske som samfundsmæssige modsætninger, således også omkring konfirmationsspørgsmålet. Dette var man dog enige om: at konfirmationen og forberedelsen dertil burde bevares, men at ordningen måtte laves om. Den gamle Konfirmationsforordning af 1736 fra enevældens tid, eller, som den også er blevet kaldt: »den kirkelige pietismes ægte Barn«, var blevet til forargelse: Det var uevangelisk og på tværs af tidens krav om personlig sandhed og frihed at aftvinge 13-14 årige børn et dåbsløfte. Men skulle der en ny ordning til, måtte man have en ny lovgivning om sagen, og den syntes først mulig efter systemskiftet i 1901.

Med Konfirmationsanordningen af 1909 fik man en såkaldt fakultativ løsning på problemerne med tre mulige konfirmationsformer. Det centrale var her den tredie form, hvorunder enhver personlig tilspørgsel faldt væk. I Det Kirkelige Udvalgs betænkning om sagen hedder det således: »Det normale vil sikkert være, at de barnedøbte søges bekræftede i Daabens Naade gennem et kirkeligt Katekumenat, som afsluttes ved en gudstjenestelig Handling, bestående af Guds Ords Vidnesbyrd, Katekisation, fælles Bekendelse og Velsignelse af de Unge enkeltvis under Menighedens Forbøn«.³

Det er imidlertid ikke en undersøgelse af selve anordningen som sådan, der her er anliggendet; vel kunne der gives en redegørelse og bedømmelse af denne, samt dens betydning for en folkekirkelig konfirmationspraksis under nutidsvilkår, men opgaven her har været af en anden art: at undersøge og fremlægge, *hvorledes* Konfirmationsordningen af 1909 blev til, og søge den relateret til et menighedssyn i videre forstand. Hvorfor kom den til at se ud, som den gjorde, hvis var initiativet, og hvem var drivkraften bag? Vi vil derfor gå bag om anordningen og lade undersøgelsen tage udgangspunkt i bilagene til Det kirkeli-

ge Udvalgs behandling af sagen og søge at betragte og skildre, hvorledes konfirmationsspørgsmålet nåede frem til udvalgets arbejdsbord, og hvem der førte den til fastsættelse ved lov. Her er tale om materiale, som endnu ikke har været trykt eller på anden måde offentliggjort, og der er derfor valgt en mere udførlig præsentation og bedømmelse, end tilfældet ellers ville have været. Det skal her vise sig, at vi ikke blot har fundet en kilde til undersøgelse af konfirmationsspørgsmålet omkring 1909-anordningen, men at der også er tale om materiale, som kan fortælle os om arbejdet i og omkring menighedsrådene i deres allerførste dage. Således vil en undersøgelse af denne anordnings tilblivelse kunne inddrages, når billedet skal tegnes af menighedsrådene i årene lige efter systemskiftet og den nye kirkelige lovgivning.

I

Efter århundredeskiftet genoptog man den kirkelige lovgivning efter næsten tredive års stilstand med den stærke kirke- og kultusminister I. C. Christensen i spidsen. To love i det kirkelige lovgivningskompleks, som I. C. Christensen med fast og sikker hånd byggede op efter demokratiske principper i lighed med andre samfundsområder, er dels loven om menighedsråd af 1903⁴ og loven om et kirkeligt udvalg.

Det kirkelige Udvalg, som trådte sammen første gang d. 31/5 1904 havde 37 medlemmer (incl. formanden biskop Skat Rørdam), og efter de gængse retningslinier ville man kunne nævne seksten som grundtvigianere, tolv som tilhørende centrum og ni som Indre Mission. Trods denne sammensætning på tværs af kirkelige partiliner kunne man i Det kirkelige Udvalg ihvertfald i konfirmationsspørgsmålet mødes i fælles erkendelse af, at den traditionelle konfirmationspraksis var helt uholdbar.⁵

Selve forslaget til en kirkelig kommission var egentlig fremkommet som en reaktion imod menighedsrådsloven. Biskopperne A. S. Poulsen og Skat-Rørdam havde i en henvendelse til I. C. Christensen anmodet om, at man nedsatte en kirkelig kommission, som skulle overveje de kirkelige anliggender, *inden* menighedsrådsloven kunne træde i kraft. Resultatet blev det stik modsatte, eller sådan som I. C. Christensen havde ønsket det: først når menighedsrådene var valgt, kunne Det kirkelige Udvalg påbegynde sit arbejde, så også menighedsrådene kunne blive hørt.

Og de kom da også til at spille en rolle i spørgsmålet om, hvilke sager Det kirkelige Udvalg skulle arbejde med. Kigger man bilagene til udvalgets arbejde igennem, vil man se, at langt de fleste sager, som

ministeren tilstillede udvalget, udsprang af henvendelser fra menighedsrådene til ministeren om at tage den pågældende sag op. Således også med konfirmationsspørgsmålet, og vi kan i bilagsmaterialet se, at ikke færre end 409 menighedsråd har afgivet forslag til en forandring af konfirmationsordningen. Fra Det kirkelige Udvalgs side nedsatte man et underudvalg på syv medlemmer til særskilt at tage sig af denne sag. Det fremgår ikke af protokollen, hvem der valgte hvem, og hvorfor netop disse syv, men af Underudvalgets eget mødereferat kan vi se, at man afholdt konstituerende møde d. 26/10 1905, og til henholdsvis formand og sekretær/ordfører valgtes biskop Poulsen og pastor Henry Ussing.⁶

Forhandlingerne i det Det kirkelige Udvalg blev efter hver af udvalgets samlinger offentliggjort, og vi har i disse syv bind med stenograferede referater en enestående kildesamling. Materialet fra forhandlingerne i de forskellige underudvalg er derimod hverken offentliggjort eller systematisk arkiveret, men dog bevarede. Vi finder det i Rigsarkivets samlinger som bilag til Det kirkelige Udvalgs arbejde.⁷

Det samlede bilagsmateriale består af 27 protokoller, hver med mødereferaterne fra et af de forskellige underudvalgsbehandlinger, samt fire kasser nummererede 28-31 i fortsættelse af de 27 protokoller. Konfirmationssagens bilagsmateriale ligger fordelt i alle fire kasser uden nogen bestemt orden eller rækkefølge.

For en første betragtning lader materialet sig dele op i to hovedgrupper: dels hvad vi her vil betegne som *protokolmateriale*, herunder Underudvalgets mødereferater, en håndskrevet og trykt fortegnelse over skrivelser og henvendelser ang. konfirmationssagen, dels *korrespondance*, herunder henvendelser og skrivelser fra en part i sagen til en anden. (For overskuelighedens skyld vil vi her som i det følgende skelne mellem henvendelser og skrivelser; henvendelser = opfordring/forslag til konfirmationssagen, skrivelser = enhver anden for for korrespondance.)

Det såkaldte protokolmateriale er i denne sammenhæng kun af interesse, for så vidt det kan være med til at anskueliggøre, hvilken betydning selve korrespondancematerialet fik for Underudvalgets behandling af sagen, og vor opmærksomhed skal derfor gælde dette sidstnævnte.

Her er en yderligere sondring imidlertid nødvendig, og da det jo altid er god tone at forlade sig på det simpleste princip, der måtte stå til sagens rådighed, er valget faldet på at sondre disse skrivelser og henvendelser efter, hvem der skriver til hvem. Dels er der tale om henvendelser via Maarslet menighedsråd til Det kirkelige Udvalg og dels hen-

vendelser og skrivelser direkte til Det kirkelige Udvalg eller via ministeriet. Hertil kommer så interne skrivelser i Underudvalget. Lad os først se på henvendelserne via Maarslet menighedsråd.

D. 17/8 1904 afholdtes der menighedsrådsmøde i Maarslet og konfirmationsspørgsmålet må have stået øverst på dagsordenen. I hvert fald er det på dette møde, at man i Maarslet menighedsråd udformer et forslag til en ny konfirmationsordning. Sammenlignet med hvor mange andre menighedsråd, der i perioden 1904-05 også formulerer og indsender deres forslag til Det kirkelige Udvalg eller ministeriet, kan det ikke undre, at også Maarslet giver sit besyv med.

Alligevel står dette møde i centrum i denne sag. For ved samme lejlighed besluttede man sig for at sende forslaget rundt til andre menighedsråd i landet med en opfordring om at tage stilling hertil og sende svar tilbage til pastor V. Bille i Maarslet.⁸

I Maarslets forslag ønskede man, at »1. Overhøringen adskilles fra Konfirmationen og foretages paa de Dage, som er de sædvanlige Konfirmationssøndage. 2. Bekendelsen med efterfølgende Velsignelse knyttes til den første Altergang, og denne kan foregaa ved en almindelig Gudstjeneste en følgende Søndag (eller Søgnedag)«.

Et hovedtema i samtidens konfirmationsdebat var spørgsmålet om den personlige bekendelse. Ud fra selve forslaget her kan vi ikke med sikkerhed fastslå, om man med »Bekendelse« mener en personlig eller fælles bekendelse. En detalje fra pastor Billes fortegnelse kan derimod føre os på sporet, idet han har opført bl.a. Tranbjerg menighedsråds henvendelse på sin liste som »tiltraadt Maarslet menighedsraads Forslag«. Konfirmationens bekendelse er i Tranbjergs formulering »Børnenes hjertelige Bekjendelse af Daabspagten«. At Pastor Bille har set denne formulering som analog til Maarslets forslag peger efter min mening i retning af, at man i Maarslet har underforstået, at bekendelsen skal være personlig. Det er således ikke den pietistiske konfirmationsforms personlige bekendelse som sådan, man her vender sig imod, men snarere den adskillelse fra altergangen, som den gamle ordning i praksis havde ført med sig. Som vi senere skal se, kan vi i Maarslets forslag genfinde den opfattelse, som havde styret debatten omkring konfirmationen indenfor de grundtvigske kredse ned mod århundredskiftet og vel først og fremmest fremsat af Otto Møller i sin lille bog »Konfirmation« fra 1880.

Det kan være på sin plads et kort øjeblik at lade blikket hvile på dette initiativrige menighedsråd i Maarslet. Især to navne tiltrækker sig her opmærksomhed: formanden pastor Bille og forstander Jens Nørregaard.

Den velkendte, grundtvigske højskoleforstander på Testrup højskole i Maarslet sogn Jens Nørregaard (1838-1913) var ikke konfirmationsspørgsmålet fremmed. Han havde på Askovmødet i 1880 været blandt de ni, som i et arbejdsudvalg skulle udforme en adresse for mødet, hvori et af punkterne omhandlede konfirmationsspørgsmålet. Hertil kommer, at han stod bl.a. Otto Møller meget nær og sikkert har været inspireret af dennes arbejder og engagement på tidens kirkepolitiske scene. Han må absolut regnes for et selvstændigt og betydeligt medlem af menighedsrådet i Maarslet.

Pastor Bille var både formand for Marslet menighedsråd og medlem af bestyrelsen for det præstekonvent i Århus, som efter at have været samlet til konvent i juli 1904 også havde udarbejdet et forslag til en ny konfirmationsordning, hvis ordlyd var næsten identisk med Maarslets.⁹ Århus Amtstidende skriver om ham i en nekrolog af 26/2 1906: »Dette Blades Læsere vil vide, hvor varmt saadanne Spørgsmaal som Menighedsraad, Konfirmation, fattige og forsømte Børn laa ham paa Sinde«. Som prædikant »samlede han, den bestemt grundtvigske Præst, en stor Tilhørerkreds om sin Prædikestol«. Også pastor Bille har været en central skikkelse i rækken af folk bag konfirmationssagens vej til Det kirkelige Udvalgs arbejdsbord.

Gennem hele vinteren 1904-05 modtager pastor Bille svar, og d. 2/4 1905 indsender han til Det kirkelige udvalg en fire sider lang opgørelse over de ialt 409 svar, som var indkommet, og opstiller det samlede »valgresultat« på følgende måde: 1) For Maarslets forslag: 188, 2) For præstekonventets forslag: 47, 3) For at få overhøringen helt afskaffet: 62, 4) For den gamle ordning: 90, 5) Forskellige forslag (som de forskellige menighedsråd havde ønsket indsendt in extenso, og som var vedlagt som bilag): 22.

De henvendelser, som pastor Bille indsendte in extenso, finder vi i bilagsmaterialet, 15 ialt. (At Bille imidlertid i sine optegnelser har talt denne gruppe til 22 skyldes formentlig, at han har lagt sammen efter sognenavne istedet for antal henvendelser). Man kan naturligvis ikke uden videre se disse 15 henvendelser som et repræsentativt udsnit af alle 409. Tager man imidlertid i betragtning, at de geografisk set fordeles sig over det ganske land efter samme mønster som resten af henvendelserne, samt at de trods afvigelser udfolder en opfattelse af konfirmationen, som kan forbindes med Maarslet menighedsråds (som jo de fleste af de 409 svar forholdt sig positiv til), kan disse 15 henvendelser måske alligevel ses som en afspejling af, hvilken konfirmationsordning man ønskede ude i menighederne.¹⁰

De 15 henvendelser er ikke lige udførlige i deres svar, men fælles for

dem alle er, at de tager stilling. I Durup-Tøndering menighedsråd ønskede flertallet overhøringen helt afskaffet, mens »Bekjendelsen med efterfølgende Velsignelse knyttes til den første Altergang og finder sted paa de nu almindelige Konfirmationssøndage. Mindretallet slutter sig til Maarslet Menighedsraads Forslag«.

Vesterbølle og Østerbølle menighedsråd nøjedes ikke med at forholde sig til Maarslets forslag, men vedtog selv at udarbejde et: »1) at den nuværende Kristendomsundervisning hos Præsten bibeholdes, og at Overhøringen enten bortfalder eller i hvert fald bliver en fri Sag mellem Præsten og Forældrene. 2) at Konfirmationen knyttes sammen med den første Altergang og kan foregaa uden nogen Aldersgrænse saa vel før som efter Undervisningen hos Præsten.«

Heller ikke i Nørre Tranders menighedsråd mente man, at den forslåede forandring var fyldestgørende. Overhøringen burde afskaffes, mens konfirmationsundervisningen skulle knyttes til det sidste skoleår og afsluttes ved en, som det hedder, »Skolefestlighed«. Hvad angår selve bekræftelsen i dåbsnåden, skal den finde sted »efterhaanden som de Unge ønsker at komme til Herrens Bord og uden at være knyttet til nogen bestemt Alder.« Præsten og ikke de unge skulle bekende dåbspagten, og derefter »med Haandspaalæggelse udtale det nu brugelige velsignelsesønske – alt umiddelbart forud for den første Altergang.«

Den fjerde ifgl. pastor Billes nummering tiltrækker sig særlig opmærksomhed for så vidt, at der her tale om en henvendelse fra menighedsrådet ved Jesuskirken i Valby (Sokkelund Herred, Københavns Stift), hvor Henry Ussing på daværende tidspunkt (30/10 1904) var præst. I Valby menighedsråd har man »med Glæde set Forslaget fra Menighedsraadets i Maarslet om Forandring i den nuværende Konfirmationshandling, og vi kunne tiltræde Forslaget, naar Velsingelsen og eventuelt en Tale til Konfirmanderne blev knyttet til Overhøringen«. Som et kuriosum kan det nævnes, at Valbys menighedsråds svar ikke, som de fleste andre, er underskrevet af sognepræsten på menighedsrådets vegne, men af medlemmerne selv. Under disse underskrifter står der så tilføjet: »varmt (noget mere betinget) af Henry Ussing, sognepræst«!!

I Hornslet »finder man det ønskeligt, at a) Overhøringen bortfalder, b) at konfirmationshøjtideligheden bibeholdes«. Ved konfirmation ønsker man at forstå en fælles taksigelse og bekendelse efterfulgt af en forbøn for og en velsignelse af hver enkelt konfirmand, som derved får adgang til at deltage i nadveren. »Vi mene ogsaa, at det meget stærkt maa paapeges for Forældre og Børn, at Konfirmationen er *fuldstændig frivillig* ligesom Altergangen«, hedder det i henvendelsen, og Skt. Lu-

kas menighedsråd på Frederiksberg ligger på samme linie. Her sluttede man sig til præstekonventets forslag »med den tilføjelse, at man ønsker, at al Attestation ... gjælder Overhøringen alene«.

I Gimlinge menighedsråd ønskede man de faste konfirmationssøndage bibeholdt som hidtil, mens »Overhøringen i Kirken ... (ønskes) henlagt til en tjeneste i Kirken paa en Hverdag i Ugen før«. Ligeledes fremfører man, at »den, der ønsker det, derefter kan faa en Attest fra Præsten for at have deltaget i Forberedelsen og have lov til ... paa en senere Søndag... at modtage Bekræftelsen i Daabspagten sammen med den første Altergang«.

Menighedsrådet i Magleby (Langelands Søndre Herred, Fyns Stift) kan i deres henvendelse af 15/10 1904 tiltræde præstekonventets forslag, dog »med det Forbehold, at Menighedsraadene faar frit Valg mellem dette og Bibeholdelsen af den gamle Ordning«, mens man i Taars gerne vil have overhøringen helt bort, for, som det hedder, »kommer Overhøringen nemlig til staa ene, bliver den ren og skær Examen, medens vi dog nu kan lægge Vægten paa Bekjendelsen og Velsignelsen og lade Overhøringen træde i Baggrunden«. Man foreslår så istedet bekendelsen og den efterfølgende velsignelse knyttet til den første altergang, som kan lægges på de sædvanlige konfirmationssøndage.

I Harte/Bramdrup menighedsråd er man af samme mening: »Punkt 2 i Forslaget tiltrædes«, mens man ved punkt 1 »nærer Betæneligheder ved, at Overhøringen gøres til selvstændig kirkelig Handling«. Lige modsat ønsker man i Ormslev/Kolt »Overhøringen en anden Dag end de 2 Konfirmationssøndage«, mens »Bekendelsen foretages ved den første Altergang, der *ikke* bør være henlagt til nogen bestemt Søndag«. I Øvrigt tiltræder man Maarslets forslag.

På samme linie finder vi Hellested menighedsråd, hvor man også ønskede at skille overhøringen fra selve konfirmationen, men »således at Konfirmationen finder sted paa de sædvanlige 2 Søndage i Aaret og forenet med Altergang, medens Overhøringen sker om Efteraaret Søndagen forud og om Foraaret i Reglen 2 Søndage forud«.

Henvendelsen fra Skanderborg er, selv om den er ønsket indsendt in extenso, kort og uden yderligere kommentarer; man tilsluttede sig helt Maarslets forslag.

Det er også enigheden, der kendetegner Vester Vedsted menighedsråds udtalelse. Her understreges det, at alle gerne så overhøringen helt fjernet, og der sluttes med ordene: »Endvidere kan et af Medlemmerne slutte sig til Konventets Forslag, mens alle de andre ønsker den offentlige Konfirmation *afskaffet* (ikke »Præstegangen«) og i dens Sted nøjes

med, at de, der første Gang ønsker at komme til Alters, henvender sig privat til Præsten derom, saa Tilladelsen dertil bliver en Sag mellem dem og ham«.

Den sidste i rækken af de henvendelser, som pastor Bille vedlagde sin opgørelse til Det kirkelige Udvalg kommer fra menighedsrådene i Rimsø og Kastbjerg, dateret d. 30/3 1905. Her mente man ligesom i Maarslets forslag, at overhøringen burde adskilles fra konfirmationen, men »af Frygt for, at Overhøringens Bibeholdelse paa de hidtidige Konfirmationssøndage vil bevirke, at denne faar en endnu mere frem-skudt Plads end hidtil og derfor let af de store Masser vil blive betragtet som Hovedsagen, ønsker man Overhøringen henlagt til en anden Søndag«. I øvrigt ønskede man at understrege, at bekendelsen med efterfølgende altergang skulle kunne foregå »ogsaa under 14 Aars Alderen«.

Nogle ønsker konfirmationen fastlagt på 2 særlige søndage, andre på hvilken som helst søndag uden hensyntagen til alder, mens andre gerne ser den helt afskaffet og afløst af en privat samtale med præsten. Men for en samlet betragtning er linierne i hovedtræk disse: overhøringen bør enten helt bortfalde eller adskilles fra konfirmationen, der principielt indholdsbestemmes som personlig tilspørgsel og bekendelse med efterfølgende velsignelse, og altid i forbindelse med altergang.

Det kan være nyttigt at notere sig, hvorledes disse 15 henvendelser tillige med de resterende 394 er indsendt indenfor et tidsrum på kun 1-2 år efter de første menighedsrådsvalg overhovedet. Set på den baggrund fremstår disse bilag til konfirmationssagen som et tegn på, at man i menighedsrådene allerede fra første færd har haft en udtalt fornemmelse for, hvilken rolle man ønskede at spille på tidens kirkepolitiske scene. I den forbindelse tænker jeg også på de mange andre sager, som Det kirkelige Udvalg arbejdede med. Bilagsmaterialet i Rigsarkivet viser os nemlig, at menighedsrådene har henvendt sig i adskillige sager.¹¹ Det er gennemgående en forbedring af de stedlige forhold, der driver menighedsrådenes henvendelser, men man fornemmer samtidig, at den mere principielle debat omkring konfirmationsspørgsmålet, og dermed også kirkepolitiske spørgsmål i bredere forstand, ikke er menighedsrådene fremmed.

Nogen egentlig teologisk interesse i strengere forstand er der vel ikke tale om, men der ligger, synes jeg, en gennemtænkning af sagen bag, som hæver menighedsrådenes ærinde udover det lokale plan. – Vi skal senere forsøge at uddybe dette forhold nærmere.

Disse femten henvendelser indsendt, som det hedder, in extenso er imidlertid ikke det eneste korrespondancemateriale i konfirmationssa-

gen, som findes i Rigsarkivets fire kasser. Udover de omtalte 409 menighedsråd har andre henvendt sig til ministeriet eller direkte til Det kirkelige Udvalg, hvor deres skrivelser er ført til protokol og vedlagt som bilag til sagen. Her er tale om ialt ti henvendelser, og vi vil for god ordens skyld i den følgende præsentation følge protokollens nummerring.

»Forelagt med Skr. fra Ministeriet af 20 sept 1904 med Henvendelse fra Menighedskonvent i Aarhus Stift.« Der er her tale om det førømtalte forslag fra præstekonvent i Århus af juli 1904. (Jvf note 9) Således hedder det i ministerens følgeskrivelse til Det kirkelige Udvalg: »... Henvendelse fra Præstekonvent i Aarhus Stift, hvori udtales Ønsket om at faa den nuværende Konfirmation efter Konfirmandforberedelsen afløst af en Overhøring paa de til Konfirmationen bestemte Søndage, medens Konfirmationen bliver en fri Sag.« Herefter følger så: »Skrivelse med 1 Bilag fra Maarslet Menighedsraad af 13 Oktbr. 1904.«, og den næste i rækken er »Skrivelse fra Beder og Malling Menighedsraad af 13 Oktbr 1904.« Her havde man også modtaget Maarslets forslag, men altså valgt at sende eget forslag til såvel ministeriet som pastor Bille, hvori man foreslog, at der »i de nugældende Forhold ved Konfirmationen foretages den Ændring, at Overhøringen bortfalder eller eventuelt henlægges til en Søndag«. Henvendelsen er imidlertid opført i pastor Billes liste med ordene: »Beder og Malling vil blive ved det gamle«.

»Skrivelse fra Holstebro menighedsraad 24/10 1904«, indtager en særstilling. Således hedder det i underudvalgets mødereferat: »Af de ... henvendelser fra Menighedsraadene fandt man kun et brugeligt Grundlag i Holstebros Menighedsraads«. ¹² Hvorledes skiller denne henvendelse sig ud fra de mange andre? Den stiller for det første ikke store krav om ændringer i selve konfirmationsformen, såsom en adskillelse mellem overhøring og selve konfirmationen og dennes forbindelse til nadveren forstærket, men vil i stedet beholde »den Side af Konfirmationen, der svarer til, at de Unge bekræftes i at være ... Konfirmander.« For det andet ønskede man ingen særlig bekendelse før den første altergang, idet »dette at de kommer er en 'stiltiende Bekendelse'«. Konfirmationshandlingen burde således efter Holstebro menighedsråds mening bestå af almindelig katekisation med efterfølgende håndspåleggelse og velsignelse af den enkelte, og denne opfattelse har man i Underudvalget for konfirmation af forskellig grunde, som vi senere skal komme ind på, set med billigelse på, uden at denne enkelte henvendelse som sådan har haft nogen indflydelse på arbejdet omkring den nye anordning.

»Skrivelse fra Spst Bruun i Levring af 18/12 1904 (udtalelse fra et Fællesmøde af Menighedsraadene i Houbjerg, Lysgaard og Hids Herreder)«. På dette fællesmøde vedtog man med 46 stemmer mod 21, at »henstille til Det Kirkelige Udvalg, at dette ville virke for, at der gives Menighedsraadene i Forbindelse med Sognepræsten Myndighed til at lade Overhøringen ved Konfirmationen falde bort«. Man kan her hæfte sig ved, at det, som har ligget disse menighedsråd på sinde, overhovedet har fundet vej til ministeriet og Det kirkelige Udvalgs arbejdsborde kun tre- fire år efter det konservative stats- og kirkestyres endeligt.

»Skrivelse fra Ministeriet af 7/12 04 med Henvendelse fra Haurum og Sall Menighedsraad.« I denne henvendelse koncentrerer man sig om konfirmationsforberedelsen og de vanskeligheder, der var forbundet med denne i de små sogne på landet. Forberedelsen var ofte mangelfuld for børn, der tjente hos fremmede, og hvis arbejdsdag derfor startede ved 4-5 tiden om morgenen, hvortil kom, at undervisningen blev afbrudt af »Høstferiens« endnu travlere arbejde. Man fandt derfor i menighedsrådet, at »den nuværende Sommerkonfirmation er uheldig«, og ønskede i stedet forberedelsen til konfirmationen »begyndt som hidtil i maj, og at der holdes Sommerferie i de 2-3 travleste Sommermaaneder, hvorefter Forberedelsen med Fradrag af de mindre Frier fortsættes til Paaske«.

Vi har her en udførlig beskrivelse af datidens liv på landet og de vanskelige forhold, især konfirmationsforberedelsen måtte foregå under, når arbejdsdagen for de fleste 12-13 årige børn var 16-17 timer lang og ofte bestod af hårdt legemligt arbejde.

Det ønsker menighedsrådet at tage hensyn til, og det er i det hele taget iøjnefaldende, hvor stor forståelse for børnenes vanskelige kår, der her møder læseren: »... Børnenes Arbejdsdag er ikke et begrænset Timetal, men varer uafbrudt, indtil de om Aftenen have faaet Kreaturerne indrøgtede til Natten kl 8-9 om Aftenen. Saa skal Barnet, naar det har faaet sin Aftensmad først til at tage fat paa Lektier, og man vil let forstaa, at det kniber for det at samle Tankerne og lære, hvad det skal. Møder det uforberedt ... kan man daarligt revse eller bebrejde det stakkels Barn det«. Der løftes også en flig af tæppet, hvad angår menighedsrådets stilling i det lille lokale samfund. Således hedder det: »Nu tillader Lov om Menighedsraad af 15. maj 1903 paragraf 15b vel menighedsraadene at træffe Bestemmelse om, hvorvidt Konfirmationen skal afholdes 2 gange om Aaret, og Menighedsraadet har da ogsaa haft dette under Overvejelse, men ikke turdet tage nogen Bestemmelse uden først at have forelagt Sagen for Ministeriet. Dels vil der jo altid være nogle, der ville være utilfredse med al Forandring, mens det gaar meget let, naar sagen afgøres af Ministeriet ...«!

De næste tre henvendelser i protokollisten skal vi her kun kort komme ind på. De er i det væsentlige ikke forskellige og deres forslag ikke anderledes, end vi så det i de 15, pastor Bille indsendte in extenso. Menighedsrådene i henholdsvis Føvling-Stenderup (Malt Herred, Ribe Stift), Tranbjerg, Skelund, Visborg og Hadsund ønskede overhøringen adskilt fra selve konfirmationen, som så til gengæld burde knyttes sammen med altergangen på den ene eller anden måde, og ligeså ser man det fremlagt af menighedsrådene i Aversi og Tybjerg.

Den sidste i protokollens fortegnelse er »Skr fra Københavns Præstekonvent af 5/2 1905«. Som den eneste af fortegnelsens ti henvendelser indkom forslaget fra Københavns præstekonvent til Det kirkelige Udvalg, efter at Underudvalget havde påbegyndt sit arbejde med konfirmationssagen. Iflg. en lille notits i fortegnelsen blev den »hurtigt videresendt til Underudvalget«. I præstekonventet var der enighed om, at en forandring af konfirmationsordningen var nødvendig og for at få, som det hedder, »mere Sandhed ind i Handlingen«, fremsatte man følgende forslag: »at Tilspørgselen til den enkelte Konfirmand og dennes derpaa følgende Bekjendelse Bortfalder, at den afløses af, at Daabspagtens Ord fremsiges som en Fællesbekjendelse af Præsten, at der efter denne under Haandspaalæggelsen udtales et Velsignelsesønske over Børnene,« og »at Konfirmationshandlingen med Katekisation, Tale, Salmesang o.s.v. iøvrigt forbliver uforandret ...«.

Vi vil som det sidste i denne fremlæggelse vende opmærksomheden mod den del af korrespondancematerialet, som udgøres af Underudvalgets interne skrivelser. Som noget af det første i arbejdet med konfirmationsspørgsmålet satte Henry Ussing og A. S. Poulsen sig i forbindelse med de evangelisk-lutherske kirkesamfund i nabolandene Sverige, Norge og Tyskland for at undersøge, hvorledes forholdene omkring konfirmationen var der.¹³

Fra Sverige svarer Josef Sjöholm, docent i teologi i et brev til »H. Hr. Lic.Th. Henry Ussing«, dateret d. 18/1 1906, Lund.- Nogen reel beskrivelse af den svenske konfirmationsordning giver Sjöholm ikke, men brevet slutter: »Hvad betræffer de ønsker om forandring som under senere åren gjort sig gjældende, ... har man forhandlet konfirmationssagen på det svenska kirkemøde, og »dera forhandlinger, två bind, äro måhända trygliga på något dansk Bibliotek.« Et anderledes detaljeret svar sendes fra Oslo.¹⁴ I et fire sider langt brev beskrives forholdene omkring konfirmationsspørgsmålet der. Om den norske debat hedder det, at »ingen af ... (parterne) ... vil vide af, at der skal tages Løfte fra Barnet«. Debatten har været ført gennem en del år, men står, »På grund af denne Uenighed stille. Dertil bidrager også frygten for at miste også undervisningen hos Præsten ...«

I sit tre sider lange svar til biskop A. S. Poulsen, dateret d. 7/2 1906, betoner sekretær Johs. Hübener fra Evang.-Lutherische Konferenz i Dresden konfirmationens nøje sammenhæng med den første altergang: »... Die Konfirmation ... (wird) zwischen heiliger Taufe und Heiligem Abendmahl stehend (in Übereinstimmung mit unserem grossen lutherischen Katecheten von Zezschwitz) allerzeit als eine kirchliche Erziehungsarbeit auf Grund und im Sinne des heiligen Sakramentes zu betragten sein, sodass eine Konfirmation ohne sich anschliessende Abendmahlsfeier eine historisch wie sachlich nicht zu rechtfertigender Abkürzung oder Unterbrechung der kirchlichen Erziehung sein würde«.

Kun et sted i disse tre skrivelser antydes det, i hvilken retning henholdsvis A. S. Poulsen og Henry Ussing har udbedt sig orientering. Hübener skriver således videre: »Wenn freilich dem von Euer Hochwürden angegebenen Plan der Gedanke zu Grunde liegen sollte, *dass man den ersten Abendmahlsgenuss auf eine reifere Alterstufe verschieben möchte*, so würden dem sehr viele lutherische Geistliche bei uns zustimmen, aber nur so, dass dann Konfirmation und erster Abendmahlsgang zusammen um einige Jahre hinausgeschoben würden« (min understregning).

I arbejdet i Underudvalget har disse tre skrivelser imidlertid kun haft ringe betydning. I mødereferaterne er de ikke omtalt, og et blik på den betænkning, som Underudvalget arbejdede henimod, da denne korrespondance fandt sted, viser, at man ikke ændrede standpunkt, efterhånden som behandlingen skred frem, men derimod holdt fast ved, at man ikke anså den første altergang for at være en del af konfirmationens væsen. Hertil kommer, at Ussing i sin tale ved fremlæggelsen af Underudvalgets betænkning for Det kirkelige udvalg omtaler korrespondancen således: »... i det hele og store var Forholdene saa forskellige fra vore, at vi ikke havde meget at lære fra disse Steder.«¹⁵

Mens menighedsrådene for en stor dels vedkommende havde ønsket konfirmation og altergang knyttet nærmere sammen, end tilfældet var under den gamle ordning, vendte Ussing og biskop Poulsen derimod blikket mod nabolandenes kirkepraksis for at finde begrundelse for at skille dem ad.

Det gjaldt for dem om at finde frem til en balance mellem teologi og praksis i forholdet mellem konfirmation og altergang, hvor både den teologiske redelighed, men også de vanskelige vilkår, som konfirmationen havde i praksis, blev taget med i overvejelserne.

Men selve initiativet til, at vi får sagen på arbejdsbordet i Det kirkelige Udvalg, kom fra de næsten nyoprettede menighedsråd ude omkring i landet. Herfor taler de mange henvendelser, og jeg kan helt slutte mig

til M. Neiiendam, når han i »Ungdom i Udspring« udtrykker det således: »Når Sagen alligevel kom ind for udvalget i efteråret 1905, skyldes det indtrængende henvendelser fra menighedsråd og præstekredse«. ¹⁶ Men også andre meninger har været fremme.

Fra forskellig side har man gjort gældende, at det var opfordringen fra Københavns præstekonvent, der førte til, at Det kirkelige Udvalg tog sagen op til behandling. Ussing skriver i sine erindringer: »Denne Sag (konfirmationen) ... blev rejst ved en henvendelse fra Københavns Præstekonvent« ¹⁷ og Jørgen Jensen skriver i sin artikel »Omkring Konfirmationsordningen af 1909«, at »en opfordring fra Københavns præstekonvent til Det kirkelige Udvalg ... gav anledning til, at udvalget tog sagen op«. ¹⁸ Den pågældende henvendelse er imidlertid, som vi kort har været inde på, dateret d. 5/2 1906, protokolført i Det kirkelige Udvalg samme dato og tilstilet Underudvalget d. 10/2 1906, – altså tre måneder *efter* nedsættelsen af Underudvalget.

Det var heller ikke den ellers så initiativrige kultusminister I. C. Christensen, ¹⁹ der så at sige satte konfirmationen på Det kirkelige Udvalgs dagsorden. De henvendelser, som ministeriet modtog, blev hurtigt sendt videre ledsaget af et brev fra ministeren selv. I bilagsmaterialet er der tre sådanne skrivelser, og her står konfirmationssagen i venteposition. D. 24/9 1904 »gaar ministeren udfra« at sagen vil blive inddraget i Det kirkelige Udvalgs forhandlinger, og meget længere synes sagen ikke at være kommet i februar 1905, hvor det »formodentlig tør forventes« at konfirmationen tages op til overvejelse. Overfor Det kirkelige Udvalg pegede ministeren således nok på det ønskelige i, at konfirmationsspørgsmålet som sådan kom på Det kirkelige Udvalgs dagsorden, men noget initiativ tog han ikke dertil.

Konfirmationssagen blev ført frem ved de mange henvendelser. Initiativet kom hverken fra Københavns Præstekonvent, I. C. Christensen eller indenfor Det kirkelige Udvalg, men fra menigheden selv, og man kunne i Det kirkelige Udvalg ikke blive ved med at sidde sagen overhørig.

II

Konfirmationsspørgsmålet havde været undervejs længe og undertiden gjort til genstand for en debat, der strakte sig ind i forskellige retninger af dansk kirkeliv. Vi skal her forsøge at tegne et billede af denne debat

med henblik på at kunne udpege, hvor i dette »landskab« menighedsrådenes henvendelser befinder sig.

Indenfor den grundtvigske fløj indholdsbestemte man stadigvæk konfirmationen som tilspørgsel, bekendelse og velsignelse ved håndspålæggelse, men ønskede sig fri af lovgivningens tvang og pietismens subjektive konfirmationsforståelse. Især to publikationer kom til at præge tidens debat, nemlig Ludvig Zeuthens lille hæfte »Endnu et Ord om Konfirmation« fra 1860 og »Konfirmation« fra Otto Møllers hånd fra 1880.

Zeuthen fandt det »naturstridigt ... at man i en Alder af 14-17 Aar forsager og tror« og i forskellige artikler²⁰ plæderede han for en ordning, hvor konfirmationsforberedelsen og den dertil hørende overhøring adskiltes fra den egentlige konfirmation. Selve bekræftelsen af dåbspagten skulle så være »en aldeles fri til Naveren knyttet Confirmation«. Med denne ordning ville man kunne sikre, at »Børnene har den christelige Oplysning, som Folkekirken kan fordre af alle sine Medlemmer«, samtidig med at »Daabspagtens offentlige Bekræftelse ... bestaar som en fri Sag for dem, som begjære den«.

Hos Otto Møller er tonen skarpere og 1736-forordningen direkte teologisk uredelig. Otto Møller har, som også Grundtvig, den oprindelige betydning af håndspålæggelsen som en besegling i tankerne. Begrebet dåbspagt er, siger han, »først og fremmest Guds Pagt med os ... og ingenlunde hovedsagelig vort Løfte til Ham«. Det er Gud, der bekræfter, hvad der skal bekræftes, og som sådan er konfirmationen en forkyndelse, der både peger på og forbinder Guds nådegaver: dåben og nadveren. »Men det er,« påpeger Otto Møller samtidig, »selvforståeligt, at det forudsættes, at Konfirmanden siger Ja til sin Daabspagt«. Grundtvigianeren Otto Møller ønskede således ikke en konfirmation uden personlig tilspørgsel og bekendelse, men at dette skulle ske uden nogen form for tvang, såsom fastsatte konfirmationssøndage og fastsat aldersgrænse.

Trods den strenge og veloplagte polemik mod den pietistiske konfirmation stiller han ikke noget direkte krav om eller forslag til et nyt konfirmationsritual, velsagtens fordi han i 1880 ikke så nogen mulighed for, at det daværende kirkestyre »med god Vilje (ville) tilstede den mindste Afvigelse, hverken i uvæsentlig eller væsentlig«. Det synes at være hans erfaring fra kampen mod det statskirkelige »Cujus regio ejus religio« i provisoriepolitikens og vækkelsernes tidsalder, at det »I det hele gjælder ... for at blive *retvendt* meget mere om *at vende sig selv* end

om at vende Formen om«. Og når man ser, hvorledes netop den tids forsøg på forandringer i formen som oftest gjorde hverken fra eller til, fordi de, som stod for styret, anså det for deres opgave netop at holde på formerne, må man give ham ret. Tværtimod må man sige, at det i mange tilfælde istedet førte til splid i egne rækker blandt dem, som søgte at give forandringer former!

I denne sammenhæng bør Askovadresserne af 1881 nævnes.²¹ Konfirmationen var en af adressernes punkter. Her lå den imidlertid sammen med to andre frihedskrav i adresserne ganske på den »praktiske« linie og rørte ikke ved de mere principielle spørgsmål, som var hovedanliggendet i adresserne og på det tre dage lange vennemøde, som gik forud. Konfirmationen var derimod kommet på Askov-mødets dagsorden som et resultat af problemer på bl.a. Mors, hvor man ville lade ukonfirmerede børn gå til alters, problemer, som man mente krævede løsning ved, som det hedder i den ene af adresserne, »Ændringer i den nuværende kirkelige *Ordning*« (min understregning) og nogen reel indflydelse på tidens debat omkring konfirmationen fik adressen ikke.

Otto Møller var ikke med i Askov og var i det hele taget yderst kritisk overfor det, der kom derfra, fordi det efter hans mening var et overfladisk hastværk.²² – Sagen førte da heller ikke til stort andet end et sagsanlæg fra kultusministeren mod 6 af underskriverne for ukorrekt fremgangsmåde, samt en irettesættelse af 80 præster, fordi de var gået direkte til Rigsdagen. Det var vel navnlig denne procedure, der holdt liv i interessen for adresserne, og der var ingen grund til at antage, at konfirmationssagen har øvet nogen indflydelse på røret omkring de såkaldte Askovadresser.²³ – Otto Møller mente ikke tiden var inde til den slags forandringer i formen, men at man i stedet skulle besinde sig på at bruge formen på en sådan måde, at den kunne »rumme det, vi trænge til at lægge i den«. Nok skal man ikke slukke med papir, når det brænder hos menigmand, men for megen ildhu og for lidt omtanke kan også gøre ondt til værre.

Men også inden for en anden fløj af dansk kirkeliv – Indre Mission – så man konfirmationen som et problem og tog afstand fra, at der i forbindelse hermed kunne være tale om noget løfte. Konfirmation er og betyder bekræftelse, og det skal man holde sig for øje. Vilhelm Beck skriver i sin bog »Min Konfirmationsforberedelse« fra 1901,²⁴ »at Nadveren er vor Konfirmation«. Her er Jesus Kristus tilstede, deri bekræfter han dåbens nådegave, og det eneste, der her ufravigeligt forlanges af mennesket, er troen. Derfor må der lægges megen vægt på, at det er »Troen – at lokke Troen frem, (der) er Konfirmationsforberedelsens stadige Arbejde«, og selve konfirmationshandlingen træder da også i

baggrunden i Becks bog. Hans ærinde er således ikke så meget et opgør med den pietistiske konfirmation, som det er en fremstilling af konfir-mationsforberedelsens betydning for omvendelse til den tro, der søger nadverens bekræftelse af dåbens nådegave. Og grunden til, at konfir-mationen blev et »problembarn« for Indre Mission, skal findes i, at denne mulighed for omvendelse til tro inden for konfir-mationsforbere-delsens rammer blev mere og mere truet af den almindelige samfund-sudvikling.

Dette problem var imidlertid skabt af hele situationen og må ligesom andre af tidens kirkepolitiske spørgsmål anskues på baggrund af de kulturelle og politiske strømninger i tiden.

På en lang række områder blev det danske samfund forandret i den sidste halvdel af det 19. århundrede. Et nyt samfunds- og bevidst-hedsliv afløste det gamle, da industrialiseringen kom til og satte skel mellem land- og bykultur. Samtidig gjorde det videnskabelige og ideo-logiske nybrud, der her i landet fandt sted omkring 1870, og som i litteratur tog form af »det moderne gennembrud«, sig ligeligt gældende over en bred front inden for dansk teologi og kirkeliv. Blot var der forskel på problemerne i byen og på landet og på, hvordan man søgte at løse disse.

Den grundtvigste bevægelse med dens ideer om folkeligt og åndeligt fællesskab løsrevet fra al statslig tvang slog aldrig helt igennem i byerne, men blev stort set bundet til et bestemt miljø omkring højskolerne på landet, hvorimod den indre missionske forkyndelse og mission for den enkeltes omvendelse, talte til bymennesket. I sin artikel »Byen og det grundtvigske« fra 1962 finder Knud Hanghøj forklaringen i, at folk i byen lever som enkeltmennesker. Hos grundtvigianerne »blev der sat streg under ordet fællesskab«, mens Indre Mission henvendte sig mere til den enkelte og derfor fik bedre fodfæste i byerne.²⁵ Ofte så man også denne omvendelsesorienterede forkyndelse fulgt op af direkte socialt engagement. I sin lille bog »Hvad vil den Indre Mission« tegner Harald Stein et billede af de mange planer for socialt hjælpearbejde, som Indre Mission organiserede, især i Københavnsområdet, og han kan i forordet til tredje oplag med tilfredshed konstatere, »at der er sket overras-kende Fremgang paa alle ... Omraader«.²⁶

Den nye situation, som forelå i København henimod slutningen af det forrige århundrede, var også for konfirmationen af yderst kritisk art. Befolkningstilvæksten i hovedstaden var enorm og den deraf føl-gende sociale nød ikke mindre, og som et af resultaterne havde kirken mistet kontakten til sine sognebørn. »Den personlige Paavirkning er bleven en umulighed«, skrev Henry Ussing i 1893 i bogen »Kirken i

Nød«. Og videre hedder det: »Det store Flertals Forhold til Kirken er blevet et rent Forretningsforhold«, – og »Tusinder af Konfirmander... medbringe det Indtryk fra deres Konfirmation, at Kristendommen er Humbug, og Præsterne nogle godtroende Stakler, der tages ved Næsen«. ²⁷

Det kan umiddelbart lyde som overdrevent hårde ord, men bogen blev mindre end et halvt år efter sin fremkomst rost i en artikel i Politiken netop for »med skaanselsløs Ubarmhjertighed at blotte Kirkens Afmagt i Hovedstaden«, hvor »Folketallet står i et urimeligt Forhold til Præsternes Antal«, og hvor flere og flere har lagt »Afstand til Kirken«. ²⁸ – Situationen var problematisk. Arbejdernes kamp gennem deres organisationer for bedre levevilkår gik sammen med en kirkefjendsk, aggressiv udfordring til det kristne livssyn, og den indre sammenhæng og konsekvens, som kirken hidtil havde hvilet i, var ikke længere tilstrækkelig til at sikre den og kristentroen over for omverdenen i almindelighed og blandt dens egne i særdeleshed.

Lad os vende tilbage til menighedsrådenes henvendelser. For en samlet betragtning peger den største del i retning af en ordning, hvor konfirmationsundervisningen og den traditionelle efterfølgende overhøring adskilles fra den egentlige konfirmation. Tilspørgslen, bekendelsen og velsignelsen henlægges til den første altergang, således at det står den enkelte frit, hvornår han ønsker sin konfirmation. Et lignende forslag blev som tidligere nævnt fremlagt af Dr. Ludvig Zeuthen allerede omkring 1860, men det vil være naturligt at spore det principielle grundlag for menighedsrådenes forslag i bredere og mere samtidige sammenhænge.

På spørgsmålet om, hvor vi finder konfirmationen gjort til genstand for diskussion, er svaret éntydigt. Artikler, kronikker og indlæg til en debat om konfirmationsspørgsmålet i almindelighed finder vi for langt den største dels vedkommende i *Højskolebladet*. ²⁹

Diskussionen i Højskolebladet er præget af engagement og principiel klarhed. Linierne til Zeuthen og især Otto Møller er her iøjnefaldende, og i flere af indlæggene henvises der direkte til dem som forbilledlige. – I perioden 1894 til 1901 finder vi fjorten indlæg, som indbyrdes diskuterer konfirmationsspørgsmålet i et forum, hvor den praktiske erfaring, der anskuer »Sagerne, som de virkelig står«, går hånd i hånd med en principiel afklarethed i retning af personlig sandhed og frihed i det kristne liv.

Det fælles udgangspunkt for denne diskussion mellem lægfolk og præster er det forargelige i dels at afkræve et dåbsløfte, dels at den tilspørgsel og bekendelse med efterfølgende velsignelse, som burde

være den egentlige konfirmationshandling, af de unge ofte blev betragtet som ligegyldig. Konfirmationen er, hedder det i et af indlæggene, »en ubrugelig og usmagelig Skik«, især i storbyerne, hvor »paradekonfirmationer« og »almanakaltergange« havde gjort konfirmationen til »... et dødt og aandløst Væsen«, der gør »Folkekirken i sletteste forstand til Allemandskirke«. ³⁰

Et samtidigt billede til illustration af konfirmationsforargelsen finder vi i Carl Ewalds lille artikel »Konfirmation« i Politiken 4/10 1899, hvor det bl.a. hedder: »Oluf skal konfirmeres ... sikke et postyr. Jeg har ikke været i Kirke siden jeg blev viet ... (og) min kone er Fritænker«. »Drengen er sgu ligeglad. Han ofrer det ikke en Tanke ... det er Uret og Cigarerne og Gildet og alt det der«. – Men naturligvis, drengen skulle da konfirmeres!

En vej ud af disse »Teatersøndage« ville være at give hele konfirmationen mere frivillig karakter. Det gennemgående forslag i denne debat var således: »ophævelse af den lovbefalede 14-Års Alder og de to lovbefalede Konfirmationssøndage, så man kan holde Konfirmation paa hvilken som helst Søndag i hele Aaret«, og »Overhøringens Adskillelse fra den egentlige Konfirmationshandling, og denne umiddelbart efterfulgt af den første Altergang«. Med denne ordning ville man kunne beholde konfirmationen og samtidig få bugt med de forargelige elementer for så vidt, »at det mere og mere ville komme til dette, at ikke andre lod sig konfirmeres end de, som følte nogen trang til at slutte sig til det kristne samfund«.

Der kan efter min mening ikke herske nogen tvivl om, at det er i disse kredse omkring højskolerne, vi skal finde motivationen i og inspirationen bag menighedsrådenes henvendelser, og det principielle grundlag er således det grundtvigske kirke- og menighedssyn. Her så man folkekirken som en borgerlig indretning, hvor den kristne menighed lever »som Gæst«, og når blot menigheden får frihed fra lovgivningens tvang, skal den nok ved egen kraft gøre sig gældende og vinde frem. På den måde kan man sige, at menighedsrådene i denne sag har et ærinde, der ligger udover det lokale plan, trods den manglende teologiske interesse i strengeste forstand. Der kan bruges mange og positive ord om den side af den grundtvigske bevægelse, som blev en del af menighedsrådene i dette århundredes begyndelse, men frem for alt må man sige, at initiativet var et af menighedsrådenes adelsmærker fra allerførste færd.

Vi har i det foregående peget på en række faktorer, som i højere eller lavere grad har været bestemmende for Konfirmationsanordningen af 1909's tilblivelse. Som fællesnævner herfor kunne man vælge: et

grundtvigsk initiativ. – Et næste spørgsmål er så: hvad skete der med dette initiativ? Var det bæredygtigt nok til at blive omsat i lovmæssige forordninger, var det praktisk holdbart?

III

Lad os vende opmærksomheden mod de syv medlemmer af Underudvalget, hvor vi finder lægfolk og gejstlige sat sammen på tværs af kirkepolitiske retninger og interesser. De syv medlemmer var: Sophus Theodor Balslev, præst i Søndersø, grundtvigsk orienteret, Jens Lund, højskoleforstander i Vejstrup, grundtvigsk orienteret, M. E. Matthiesen, førstelærer i Haarslev pr. Aarup, Peder Pedersen, gårdbestyrer i Vester Vedsted, A. S. Poulsen biskop i Viborg, O. F. T. Thomsen, højskoleforstander i Børkop, en af Indre Missions højborge, samt pastor Henry Ussing, som i det følgende skal beskæftige os nærmere.³¹

Hvis man stiller sig den opgave at udfolde det interne forhold mellem disse mennesker med henblik på at kunne pege på de mere toneangivende i deres samarbejde, mødes man af i hvertfald ét problem. Underudvalgets forhandlinger er ikke protokolførte, og man er derfor henvist til de yderst sparsommelige mødereferater, udfra hvilke det er umuligt at sige noget om, hvad de forskellige medlemmer har fremført af synspunkter, hvor aktivt de har deltaget i debatten, og hvor stor eller lille konsensus, der har været internt. Det er derfor nødvendigt at nærme sig problemet af anden vej, f.eks. ved at se på det teologiske og kirkepolitiske bagland hos dette underudvalgs medlemmer: Hvem må formodes at have haft erfaring og talent for teoretiske drøftelser og praktisk udformning af kirkepolitiske sager? Anlægger man denne indfaldsvinkel hæver to navne sig ud af anonymiteten: biskop A. S. Poulsen og Pastor Henry Ussing.

Ved første øjekast står det klart, at der her møder os et modsætningspar, hvad angår såvel personlig profil som teologisk virksomhed i officiel kirkelig regi. Allerede forsøget på at placere dem i en kirkepolitisk sammenhæng og udfolde nogle af grundtrækkene i deres respektive kirkesyn viser dette.

Biskop Poulsen var blevet valgt til biskop i Viborg ved en af den politiske konservatismes sidste kirkelige afgørelser inden systemskiftet. P. G. Lindhardt beskriver ham som »en svag og uselvstændig mand«, der »føjte sig bundet til en gammel kirkelig position, han ikke have mod til at hævde«. ³² Den afgående generation af konservative biskopper, bl.a. Stein og Swane, havde i ham set en mulig arvtager til den

Mynster-Martensen'ske tradition, men han levede ikke op til deres forventninger. A. S. Poulsen er nok formand for Underudvalget, men der er ingen grund til at antage, at han har været toneangivende i forhandlingerne, hverken i den teologiske diskussion eller i den praktiske udformning af Underudvalgets betænkning.

Henry Ussing handler og taler helt anderledes konkret ud fra et fast-tømret teologisk grundsyn. Han blev født d. 2. juli 1855 i et akademisk borgerhjem i København. Efter at været blevet teologisk kandidat i 1877 drog han på dannelsesrejse til England, Tyskland og Italien, og ved sin hjemkomst i 1882 blev han sognepræst i Vejlbj ved Århus. I 1891 kom han til Valby. Sin personlige kirkelige kaldelse fik han i kirken på en Langfredag, da han var tolv år gammel. »Fra den Dag vidste jeg, at jeg havde mit aandelige Liv under Korset, og at Langfredag var den største Dag i Verden«, således husker den aldrende Ussing den begivenhed, som fik altafgørende betydning i hans liv.³³ Han havde ikke nogen decideret ulykkelig barndom, men det var først efter dette religiøse gennembrud, omvendelsen og genfødselen, at livet begyndte for ham, og denne omvendelse som tolvårig danner baggrund for hans teologiske grundsyn: det centrale er den enkeltes omvendelse, troen og livet i troen.

I sin bog »Tanker til Overvejelse om Menighedsliv og Kirkeliv« fra 1890 beskriver Ussing sit menighedssyn ved en allegori over det jødiske tempels opbygning. Det allerhelligste i menighedens liv er nadveren, der principielt burde skilles fra gudstjenesten, ligesom det Allerhelligste er skilt fra templet. Om nadveren samles de troende, som ved den personlige bekendelse har tilsluttet sig menigheden.

Det hellige er menighedssamfundet, det almindelige præstedømme, som for Ussing ikke er et teoretisk dogme, men »de kristnes Værnepligt, hvorved det først bliver Alvor med den store Grundtanke, at leve for Guds Rige«. Forgården er folkekirken, hvor alle er døbt, og hvor alle har ansvaret for at føre de døbte til omvendelsens genfødsel i Kristus. Dette er den indre missions område: her skal der drives sjælesorg, her skal der prædikkes, og her vil også konfirmationsforberedelsen finde sin plads i Ussings teologi. Hedningernes forgård er den ydre missionsmark.

Ussing er her på linie med Indre Missions traditionelle synspunkter, og det ovenfor skitserede kirke- og menighedssyn blev da også det principielle grundlag for den kirkepolitik, som Indre Mission arbejdede ud fra i Det kirkelige Udvalg. Ussings kirkesyn forener det genfødte menighedsliv med en organisatorisk kirkeramme, idet han nok har nadveren som menighedens allerhelligste, men samtidig i kraft af dåben kan tage folkekirken alvorligt som kirke.³⁴

Ussing var imidlertid også en handlingernes mand, der tog sin omvendelse, tro og kirkesyn bogstavelig. Han havde et åbent blik overfor storbyens såvel kirkelige som sociale nød, og han var foregangsmand i bl.a. Københavns Kirkefond.

Om præsten Henry Ussing skriver Hans R. Iversen: »Ussing vil først og fremmest være præst og medarbejder i Herrens menighed. Det er her, han lægger sin væsentligste indsats« ... og »hans arbejde er karakteriseret ved at forene missionspræstens ildhu med tankens og sprogets klarhed«. ³⁵ Nogle gange har ildhuen måske nok taget overhånd. Peter Schindler skriver om ham som konfirmationspræst: »Saa stor en Prædikant Ussing var, ligesaa ringe en Pædagog var han. Det var Omvendelse eller Helvede og det begreb Drengene ikke et Kuk af. De sov af karsken Bælg under Talen, for de havde været tidligt oppe og ude med Mælkevognen ...« ³⁶ Her er Ussing på linie med Beck: Det er »Troen, at lokke Troen frem«, der er konfirmationsforberedelsens stadige arbejde.

Arbejdet i Det kirkelige Udvalg er ofte blevet beskrevet som frustrerende og nærmest nytteløst. Ussing var af en anden mening. Han befandt sig godt ved et forhandlingsbord og drøftede ivrigt kirkens ordning, som i høj grad var en hjertesag for ham. Det var ved »alvorlig Raadslagning mellem Kirkens og Statens Tillidsmænd«, man skulle finde løsninger på kirkens problemer og afstikke vejen for dens fremtidige udvikling. Der skal her peges på Henry Ussing som Underudvalgets centrale skikkelse. Med sig til forhandlingsbordet har han ikke blot kirkepolitisk erfaring og styrke, men også et principielt grundlag herfor: et formuleret menighedssyn. Både tanke og handling drives for ham frem af dette ene: den personlige bekendelse af den tro, som han fik en Langfredag, da han var tolv år. Han var i Underudvalget ikke blot toneangivende, men uden tvivl også ordfører i ordets videste betydning.

Vi har i det foregående forsøgt at udfolde nogle kirkepolitiske sammenhænge omkring Underudvalget for konfirmation. Hensigten med disse undersøgelser har været at afdække den modsætningsfyldte situation, som konfirmationsspørgsmålet stod i under forhandlingerne. Initiativet til at tage konfirmationsspørgsmålet op var drevet frem af grundtvigske kredse, mens den toneangivende i Underudvalgets interne arbejde var den indre missionsk orienterede Henry Ussing. Menigskforskellen mellem disse to retninger indenfor dansk kirkeliv har, som vi kort har antydnet det, såvel teologiske som samfundsmæssige motiver. Konfirmationsspørgsmålet står således på hele sin vej frem mod at blive til Konfirmationsanordningen af 1909 ikke blot mellem henven-

delsernes grundtvigske krav og en indremissionsk dominans i Underudvalget, men også i en kirkepolitisk spænding mellem landkulturens teologi på den ene side og bymissionens vækkelsesprægede på den anden.

Fælles er derimod begge retnings engagement i sagen ud fra tidens generelle krav om at nå frem til større personlig sandhed og frihed, og et af de spørgsmål, det her står tilbage at søge besvaret er, hvorfor det grundtvigske initiativ, som dog udsprang af flere års diskussion og praktisk føling med »Sagerne, som de virkelig staar«, og som havde haft styrke nok til at nå frem til Det kirkelige Udvalgs arbejdsbord, alligevel ikke viste sig at være bæredygtigt for en forandring, der også gjaldt formerne, mens Indre Mission på en helt anden måde kunne »være med« i det moderne Danmark, som i rivende hast voksede og tog form allerede i dette århundredes første årti.

For den grundtvigske bevægelse, der med sine ideer om folkeligt og åndeligt fællesskab var bundet til landkulturen, udmøntedes indholdsbestemmelsen af personlig sandhed og frihed sig i krav om frihed fra lovgivningens tvang. Personlig sandhed og frihed var et spørgsmål om at kunne bekende sin kristne tro, når man følte trang dertil.

For Indre Mission, der med sin forkyndelse og mission for den enkeltes omvendelse havde vundet fodfæste i storbyen, gik vejen til personlig sandhed og frihed over vækkelse og omvendelse: et sandt og frit liv var et med omvendelsens Jesus Kristus i menighedens fællesskab. I dette menighedssyn lå implicit en forståelse for, at forkyndelse og mission i storbyen talte ind i en helt anden sammenhæng, end tilfældet var i den grundtvigske landkultur. Her fandtes ingen religiøs aktivitet, som Indre Mission kunne fortsætte eller udbygge, og bymissionens vækkelsesteologi måtte se vejen til personlig sandhed og frihed spærret, ikke som grundtvigianerne af lovgivningens tvang, men først og fremmest af tidens ligegyldighed og kirkefjendskab.³⁷

Som en naturlig følge måtte den indre missionske løsning på konfirmationsspørgsmålet lægge vægt på konfirmationsforberedelsen, hvis stadige mål det var »at lokke Troen frem«. Man kunne ikke som grundtvigianerne ude på landet regne med, at kun de, som i personlig sandhed og frihed følte trang dertil, ville lade sig konfirmere. Konfirmationen var for flertallet i byen en skik, som blev opretholdt, rensat for teologisk refleksion, og ønskede man at få bugt med de forargelige elementer, som konfirmationsspørgsmålet rettede sig imod, var det netop ikke nogen »holdbar Løsning« at gøre konfirmationen til en fri sag. I så fald ville den vigtige konfirmationsforberedelse også let forsvinde. Og det var naturligvis det værste, for dermed smuldrede folke-

kirken som ramme for vækkelsesarbejdet. Man koncentrerer sig derfor mere om »den aandelige Nød«, i hvilken de unge uden nærmere eftertanke aflægger den personlige bekendelse på konfirmationssøndagen, end om konfirmationens tilspørgsel og bekendelse som sådan.³⁸

Her er tale om såvel teologiske som samfundsmæssige motiver og den sidste af vore undersøgelser vil gennem en vurdering af Underudvalgets betænkning søge at belyse, i hvilken forstand dette forhold kom til at spille en væsentlig rolle for, hvilken lovgivningsmæssig form konfirmationsspørgsmålet fik.

IV

Konfirmationsanordningen af 1909 understreger det såkaldt objektive i konfirmationshandlingen: kirkens forbøn og velsignelse som en bekræftelse af dåbsnåden. Hovedanliggendet i denne fakultative løsning kommer til udtryk i det sidste af anordningens tre mulige ritualer, som er uden personlig tilspørgsel eller bekendelse og løfte, og hvor konfirmationen er adskilt fra nadveren, for så vidt at konfirmanderne selv kan vælge, om de vil til alters, og så i fald hvornår.

De principielle grundtræk i denne anordningen er i det store og hele analoge med dem, vi finder allerede i Underudvalgets betænkning af august 1906. Diskussionerne i Det kirkelige Udvalg ved første, anden og tredje behandling har ikke ændret den holdning til konfirmationsspørgsmålet, som ligger til grund for Underudvalgets betænkning: at de »*egentlige Vanskeligheder*« for en stor del lå i at afkræve hver enkelt barn en personlig bekendelse.

Man var i Underudvalget enige med menighedsrådene i, at en reform var nødvendig for at undgå forargelse og usandhed, men man ønskede samtidig at understrege, at »de kirkelige Forholds udvikling er saa forskelligartede, at hvad der et Steds maa anses for paatrængende nødvendigt« kan »møde alvorlig Modstand andre Steder«. Som Henry Ussing sagde i sin fremlæggelsestale for Det kirkelige Udvalg: »... man har... ikke kunnet unddrage sig den Følelse at der var en Sko, der trykkede, men Spørgsmålet er, *hvor* den egentlig (min understregning) trykker, og hvorledes der skal reformeres«. ³⁹

For Underudvalget med Ussing i spidsen var der ingen tvivl om, hvor skoen trykkede: det ømme punkt var konfirmationsnøden i storbyerne, især i København. I betænkningen hedder det: »... særligt i Hovedstanden have Forholdene udviklet sig saaledes, at en Fastholden ved Konfirmationens tidligere Form ikke kan anses forsvarlig«, og i fremlæggelsestalen understreger Ussing denne holdning, da han fremfører, at man

i Underudvalget har lagt vægt på henvendelsen fra Københavns Præstekonvent, »fordi den i stærkere Grad end de andre, hviler paa en Nødstilstand, som det er nødvendigt at gøre noget overfor«.

Konfirmationsspørgsmålets egentlige vanskeligheder består for underudvalget og Ussing ikke i lovgivningens tvang, som grundtvigianerne mente det, men i at afkræve hvert enkelt barn den personlige bekendelse. Ikke fordi dette i sig selv ansås for forargeligt og i strid med den personlige sandhed og frihed, – »under visse Forhold betegner (den) et Fremskridt«⁴⁰, – men fordi den samfundsmæssige udvikling, som udmøntedes i kirkefremmedhed – og ligegyldighed, måtte tages med ind i overvejelserne. Betænkningens ord: »Jo mere Menighedslivet naar frem i bevidst Udvikling«, skal forstås således, at jo mere bykulturens verdsliggørelse af den enkelte igennem faglig organisation på socialistisk grundlag breder sig i befolkningen, jo mere betænkelig vil de unges personlige bekendelse være. Grunden til at forholdene i hovedstaden i særlig grad vakte bekymring og forargelse lå nemlig i, at »Samfundsskikken utvivlsomt er vokset nøje sammen med Konfirmationens Navn«. Ligegyldigheden og kirkefremmedheden fik nemlig på ingen måde nogen betydning for folks *formelle* tilhørsforhold til kirken og konfirmationen. Forældre, som forud havde præpareret børnene mod præstens undervisning, tog ganske irrationelt konfirmationshandlingen med for festens skyld. Det var konfirmationsfesten i forbindelse med den kirkelige handling folk forholdt sig til, og Ussing kunne med det øvrige Underudvalg ikke lade konfirmationen blive en fri sag. En sådan ordning ville få skæbnesvangre følger. I fremlæggelsestalen hedder det således: »Disse Følger vil vist nok ikke i den første Tid træde frem paa Landet i det store og hele, men derimod straks i de større Byer og vel frem for alt i Hovedstaden. De kan kortelig sammenfattes deri, at i løbet af kort Tid ville ogsaa Præstegangen falde bort ...«. Det var skikken, der opretholdt konfirmationsforberedelsen, som man i Underudvalget lagde megen vægt på: »... Præstegangen er et af vor Kirkes største Klenodier«, og »det forekommer os sandsynligt, at den kun lader sig bevare som en Konfirmationsforberedelse«.

Tankegangen er denne: Konfirmationen er som skik med til at bevare den konfirmationsforberedelse, som man anser for det vigtigste, dels fordi man, som det hedder i fremlæggelsestalen, »skylder de BARNEDØBTE en god Opdragelse i den kristne Børnelærdom«, og dels fordi man her havde mulighed for fra kirkens side at dæmme op for den aggressive udfordring til det kristne livssyn, som bykulturen spredte omkring sig, og som også havde sat sit umiskendelige præg på den opvoksende generation.

For Underudvalget og Ussing var konfirmationsforberedelsen den vej, man skulle gå, hvis man ville forsøge at nedbryde disse barrierer. Ussing udtrykker det således i sin fremlæggelsestale, at man står »overfor en Udvikling i Menneskeslægtens Tankegang, om hvilken det gjælder, at hvis Kirken ikke følger med, saa løber Udviklingen fra Kirken ...«.

Med hensyn til konfirmandernes altergang ville man ikke fastsætte nogen regel. Mens konfirmationen kunne rettes ind efter samfundets kirkelige vaner, kunne dette aldrig være tilfældet med altergangen, og som konsekvens heraf måtte man i Underudvalget foreslå altergangen skilt fra konfirmationen. »... Altergangens faste Forbindelse med Konfirmationen løses, saaledes at det udtrykkeligt betones, at det beror paa den Enkeltes egen drift og aandelige Udvikling, hvornaar han og om han overhovedet vil søge Herrens Bord«, hedder det i fremlæggelsestalen, mens betænkningen omtaler nadverbordet som indgangen til »fuld deltagelse i Menighedens Liv«.

Det principiel teologiske grundlag for at løse konfirmationsspørgsmålet på denne måde, mener jeg skal findes i den indre missionske opfattelse, at det er den hellige nadver, der er den egentlige konfirmation. Ganske vist måtte den enkelte kunne sige ja til forsagelsen og trosbekendelsen for at konfirmationen kunne være sand, men da denne i egentlig forstand lå ved nadverbordet og ikke på konfirmationssøndagen, ville det hverken være ensbetydende med en afskaffelse af konfirmationen som sådan eller teologisk uredelighed at løse konfirmationsspørgsmålet ved at fjerne den personlige tilspørgsel og bekendelse fra konfirmationssøndagens ritual.

Det er den bymissionske vækkelsesteologi, som vi så den fremlagt og formuleret af Henry Ussing i »Tanker til Overvejelse om Menighedsliv og Kirkeliv«, der ligger til grund for Konfirmationsanordningen af 1909. – Såvel protokol- som bilagsmateriale til konfirmationssagen som de mere principielle teologiske sammenhænge peger i denne retning.

De mange henvendelser blev allerede på Underudvalgets andet møde d. 27/10 1905 forkastet som forhandlingsgrundlag. På samme møde fastlagde man, som det hedder: »Hovedpunkter for Forhandlingsgrundlag«, der i store træk er identiske med den senere betænkningss konfirmationssyn. Protokolmateriale viser os således, at menighedsrådenes mange henvendelser ikke har haft nogen direkte indflydelse på Underudvalget og dets forståelse af, hvad der var konfirmationsspørgsmålets »egentlige Vanskeligheder«. Initiativet til at tage sagen op til behandling i Det kirkelige Udvalg kom ganske vist fra menighedsrådene ude omkring i landet, men de fik ikke nogen indflydelse på, hvilken form den nye ordning skulle tage.

Henry Ussing var Underudvalgets centrale skikkelse, og med sin kirkepolitiske erfaring og styrke samt det principielle grundlag herfor: en formuleret menighedsteologi, kunne han allerede på det andet møde gøre sin indflydelse gældende. Det var ham, der førte Underudvalget til erkendelse af, at »over for de to modsatte Slutninger ud fra samme Grundanskuelse, har Underudvalget ikke været i tvivl om til hvilken Side Vægten maa bøje sig... (Det er)... ikke alene p.g.a. de københavnske Nødsforhold... men p.g.a. de mere almindelige Principper, der er kommet klarest frem, der hvor Nødstilstanden er størst...«

Hvad angår »de mere almindelige Principper«, synes det menigheds-syn, som Henry Ussing beskrev ved en allegori om det jødiske tempel, at passe som hånd til handske i forhold til betænkningen og den senere anordning. Man kan således se betænkningens betoning af konfirmationsforberedelsen og forståelse for bykulturens kirkelige vaner som et udtryk for den nøje gennemtænkte og i kirkefondets praksis udfoldede sammenhæng mellem et principielt grundsyn på linie med Indre Mission og et åbent øje for storbyens åndelige og sociale nød, som var adelsmærket i Ussings menigheds- og kirkesyn.

For Ussing var nadveren menighedens Allerhelligste, hvorom kun de troende, som ved den personlige bekendelse havde sluttet sig fuldtud til menighedsfællesskabet, burde samles. Derfor skal nadveren adskilles fra enhver kirkelig handling, også konfirmationen, og der hverken kan eller bør fastsættes nogen regel desangående, i hvert fald ikke under folkekirkelige forhold, som Ussing accepterede at virke under.

Det hellige er den indre missions område, hvor menigheden har ansvar for at føre de barnedøbte til omvendelsens genfødsel i Kristus. Her finder konfirmationsforberedelsen sin plads, og derfor må denne anses for det vigtigste i hele ordningen. I konfirmationsforberedelsen så Ussing muligheden for at komme den åndelige og sociale nød i møde med forkyndelse til omvendelse og føre de unge til en personlig bekendelsestro i lighed med den, han selv fik en langfredag, da han var tolv år.

Ud fra dette menigheds- og kirkesyn og på baggrund af bymissionens vækkelsesteologi i almindelighed var en konfirmationsordningen uden personlig tilspørgsel og bekendelse den eneste mulige løsning for »at bevare det kirkelige Katekumenat og fyldestgøre Nutidens krav om personlig Sandhed og Frihed...«

1909-anordningens konfirmationsform uden personlig tilspørgsel og bekendelse er ikke et udtryk for en grundtvigsk holdning. En senere udvikling har gjort, at man skulle tro, det modsatte var tilfældet, og det har ofte indenfor den nyere tids debat været fremført, at det var »det

nygrundtvigske syn på konfirmationen, der ligger til grund for konfirmationsordningen af 1909«, ⁴¹ eller at der »bagved den kongelige anordning af 1909... ligger ønsket om fra grundtvigsk side at nå frem til en konfirmationsform, hvor synet på dåben som en pagt mellem Gud og mennesker ikke fortones«. ⁴²

Det grundtvigske krav om fri konfirmation havde sit udspring i det folkelige og åndelige fællesskab, som mere hørte landkulturen til, og styrken indenfor denne fløj af dansk kirkeliv lå i det initiativ og engagement, man lagde for dagen i bestræbelserne på at få den åndelige vandstand hævet over lavmålet. Til gengæld fejlede man ofte, som her i tilfældet med konfirmationssagen, når det gjaldt om at få de forandringer, man mente var nødvendige, bragt på former, som var praktisk anvendelige i kirkens daglige liv i såvel byerne som på landet.

Og her træder så Indre Mission bogstaveligt talt ind på scenen og kan med deres åbne blik for især bykulturens verdsliggørelse af det enkelte menneske, samt kirkefremmedheden og ligegyldigheden i samfundet som helhed på en helt anderledes måde gennemskue, hvilken forandring i formen, der ville være praktisk holdbar. De kan med andre ord tage over, hvor det grundtvigske initiativ måtte slippe.

Også i Indre Mission, her personificeret i Henry Ussings skikkelse, var man engageret i kirkens åndelige vandstand, men det var netop i den forbindelse ikke nok at sikre kirkens indre sammenhæng eller konsekvens i teologisk henseende. Den praktiske virkelighed, som samme kirke skulle virke ind i, måtte også tages med i overvejelserne, hvis formen skulle være bæredygtig.

Anordningen af 1909 hedder således kun konfirmationsanordning, fordi den vil bevare det kirkelige katekumenat og derfor må appellere til samfundets kirkelige vaner ved at bibeholde navnet konfirmation, omend kun udfra, at det er en folkelig skik. Den egentlige konfirmation, der har den personlige bekendelse som forudsætning, ligger i anordningen implicit ved nadverbordet, og »konfirmationen« bliver derfor under Henry Ussings indflydelse og på bekostning af menighedsrådenes mange henvendelser til »en gudstjenstelig Handling«.

Noter

1. Der er mig bekendt ikke udarbejdet nogen decideret bibliografi over konfirmationens historie og teologi i dette århundrede. Her skal kun henvises til nogle udvalgte værker, som kan danne basis for en videre litteratursøgning. Lindhardt, P. G.: Konfirmationens Historie i Danmark. København 1944. Neiiendam, Michael: Lær os at leve. København 1937. Neiiendam, Michael: Ungdom i udspring. København 1952. Konfirmation og konfirmationsforberedelse., en arbejdsrapport, Århus 1982.

2. Eberhard Harbsmeier: For festens skyld. Kritisk Forum for Praktisk Teologi no. 6, 1981.
3. Jvf. Det kirkelige Udvalgs protokol 5. samling sp. 15.
4. Der kom til at stå megen røre om denne lov, som mødte modstand fra især Indre Mission. Af særlig interesse er i denne sammenhæng et protestmøde, som Indre Mission arrangerede i Odense i oktober 1901, som reaktion på I. C. Christensens første fremlæggelse af menighedsrådsloven. Her var bl.a. J. Friis-Hansen og Henry Ussing ledere. Jvf. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II, p. 81 note 202, samt bl.a. J. Friis-Hansens kronikker i Kristelig Dagblad 23-28/9 1901.
5. Jvf. Det kirkelige Udvalgs protokol 3. samling sp. 926-996.
6. Jvf. Det kirkelige Udvalgs protokol 3. samling (19/9-31/10 1905) sp. 926-996. Underudvalgets mødereferat: bilag til Det kirkelige Udvalgs arbejde jour. no. 33, som er separat protokol for konfirmationssagen.
7. Arkiv no.: 66/199/263. 28-31. jour. no. 33.
8. Valdemar Bille (1844-1906), sognepræst i Maarslet 1892-1906. Personalial iflg. Danmarks Præstehistorie 1894-1911, ved Gronshennig og Hauch-Fausbøll, København 1914.
9. Vi finder dette forslag i den trykte skrivelse, som fra Maarslet blev omsendt til alle provstier for at blive tilstilet samtlige menighedsråd. Dette forslag er som sagt på det nærmeste identisk med Maarslets. Kun ønsker man fra konventets side, at »Konfirmationen forbliver en fri Sag, der kan knyttes til den første Altergang, for hvilken ingen Aldersgræse sættes, paa en hvilken som helst Søndag i Aaret«.
10. Vi vil forsøge at underbygge denne antagelse med lidt statistisk: Iflg. »Bekendtgørelse angaaende Oprettelser af Menighedsraad af 31. Juli 1903« kan det samlede antal menighedsråd i 1904 optælles efter antal sogne til ca. 2200. De 409 henvendelser repræsenterer altså ca. 18 % af samtlige menighedsråd i landet. Oplysninger iflg. »Love og Ekspeditioner vedr. Kirke- og Skolevæsen«. København 1905. p. 230-279.
11. En samlet redegørelse og vurdering af bilagsmaterialet til Det kirkelige Udvalgs arbejder som helhed, har mig bekendt endnu ikke set dagens lys, selvom man i høj grad kunne ønske sig en sådan. Den kunne utvivlsomt være med til at kaste mere lys over menighedsrådenes allertidligste dage.
12. Underudvalgets mødereferat: 2, møde pkt. 8.
13. Jvf. Mødereferat: 2. møde d. 27/10 1905 pkt. 3.
14. Brevet er ikke dateret og det har vist sig umuligt at tyde efternavnet på brevskriveren, som her skriver for navnkundige stiftsprovst Gustav Jensen.
15. Det kirkelige Udvalgs protokol. 5. samling sp. 10
16. Jvf. M. Neiiendam: Ungdom i udspring. København 1952 p. 26. Neiiendam fremfører mig bekendt som den eneste dette synspunkt, og hans arbejde med 1909-ordningen bærer i det hele taget præg af, at han modsat f.ex. Jørgen Jensen har taget Underudvalgets bilagsmateriale med i sine overvejelser.
17. Henry Ussing: Min Livsgerning, som jeg har forstaaet den. II p. 148.
18. Jørgen Jensen: Omkring konfirmationsanordningen af 1909. Konfirmation og konfirmandundervisning. (red. Brøndum) København 1962. p. 82.
19. Som indføring i et nærmere studium af I. C. Christensens politiske liv og virke kan især anbefales: C. Trock: I. C. Christensens kirkepolitik. Dansk Teologisk Tidsskrift 1952 p. 159ff.
20. Evangelisk Ugeskrift 1860 no. 2-3, samt i det lille hæfte: »Endnu et ord om konfirmation«, hvor han polemiserer mod Otto Laub (1805-1882), biskop i Viborg 1854-1878. Ludvig Zeuthen, dr. theol. præst (1805-1874).

21. Jvf. Dansk Kirketidende, Tillæg til no. 32, 14/8 1881, samt Højskolebladets samtidige no. Der udover henvises til Fr. Nygaard: Offentlig Redegørelse for det kirkelige Vennemøde i Askov, 1882.
22. Jvf. Otto Møller: En Brevveksling II, 1916 p. 11, samt i denne forbindelse Skat-Rørdams bog: De kirkelige Frihedskrav, 1881, hvor han skarpt angriber adresserne for at være »inderlig ugenemtænkte«.
23. Jvf. Højskole Bladet 21/10-1881, Tillæg, samt Dansk Kirketidende 16/10 1881 p. 657ff.
24. Vilhelm Beck: Min Konfirmationsforberedelse. København 1901. p. 10ff.
25. Jvf. Knud Hanghøj: Byen og det grundtvigske. Vartovbogen 1962. Udg. Kirkeligt Samfund København 1962.
26. Harald Stein: Hvad vil den Indre Mission. København 1876 (Tredie oplag 1882).
27. Henry Ussing og P. D. Kock (red.) Kirken i Nød. København 1893. p. 16ff.
28. Politikken d. 27/8 1893. Henning Jensen: Kjøbenhavnske Konfirmander. .
29. Ifgl. Danske Blandede Tidsskrifter 1855-1912, samt Det Kgl. Biblioteks katalogfortegnelser over offentliggjorte artikler og kronikker. Præsteforeningens Blad har enkelte indlæg, men de er få og spredte, og der er ikke tale om noget debatforum: der er ialt syv indlæg i perioden 1890-1912, heraf 4 mellem 1908-1910.
30. Højskolebladet 1894 sp. 1494-1496., samt no. 1899 sp. 1192ff.
31. Generelle personalia ifgl. Det kirkelige Udvalgs protokol 1. samling, Dansk biografisk Leksikon, P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II, p. 11 og p. 202ff.
32. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II p. 230-231, samt iøvrigt Dansk Biografisk Leksikon. Til yderligere belysning af biskoppen og kirkemanden A. S. Poulsen kan henvises til to kronikker fra hans hånd: Berlingske Tidende d. 21/7 1913, samt Politiken d. 28/1 1921.
33. Henry Ussing: Min Livsgerning ... op.cit. Bd. I. p. 17
34. Som indføring i Henry Ussings systematisk-teologiske tænkning kan især henvises til Karen Horsens: Empiri og kristelig vished, Kirkehistoriske Samlinger 1964, København 1964.
35. Hans Raun Iversen: Ånd og Livsform, Århus 1987, p. 140ff.
36. Peter Schindler: Vejen til Rom. København 1949. p. 65.
37. Man kan ved at blade i de gamle avisårgange få et førstehåndsindtryk af forholdene. Eksempelvis: Politiken 28/8 1892, 4/10 1899.
38. Jvf. Henry Ussing: Kirkens Nød. op cit. p. 16-17. Harald Stein op. cit. p. 20-99.
39. Det kirkelige Udvalgs protokol 5. samling sp. 11
40. Hvor andet ikke er anført citeres der fra Underudvalgets betænkning af august 1906. Det kirkelige Udvalgs protokol 5. saml, bilag no. 1.
41. Eberhard Harbsmeier: Tesser om konfirmation. Præsteforeningens Blad 1979. p. 411.
42. Jvf. Jørgen Jensen op. cit. p. 82. Det er naturligvis ikke min mening at bestride, at en konfirmationsform uden personlig tilspørgsel og bekendelse kan tjene til tydeliggørelse af det grundtvigske syn på dåben som Guds pagt med mennesket, blot ønsker jeg at pege på, at grundtvigianerne historisk ikke ønskede den konfirmationsform, som 1909-ordningen er et udtryk for.

Summary

In this article the author sets out to analyse the genesis of the Royal Decree for Confirmation of 1909. By examining and describing the enclosed documents of the case, she outlines the various issues and

interests at stake in a matter which was subject to theological dispute between the »left-wing« Grundtvigian movement rooted in and centered on the rural population, and the »right-wing« and more pietistically orientated movement, the Indre Mission, which was more engaged in the mission among the urban population.

To most people the personal confirmation of their Christian faith had become overshadowed, if not totally ignored by the following feast and family celebration. Opinions differed, however, when it came to solving the matter. Everybody – clergy as well as the laity – could agree on the urgent need of a theological as well as a practical solution to this situation. And a large part of the enclosed documents of the case consists of appeals and suggestions from the laity, i.e. the parochial church councils, to the board of commissioners for a new confirmation service. These appeals were drawn up only one and a half years after the formation and initial gathering of these parochial church councils. Therefore, the author argues in the present analysis that the Royal Decree for Confirmation of 1909 also sheds light on the early history of one of the principal institutions in Danish religious life in this century: the parochial church council.

But even if the initiative for a new confirmation service was taken by the Grundtvigian laity in parochial church councils throughout the country, the analysis shows that the final decree was influenced and drawn up by leaders of the Indre Mission. In a concluding discussion on the matter, the author argues that the plea by the church councils for a free confirmation service was turned down because the large, secularized urban population would lose contact with the church under such an arrangement. Whereas the problem would be solved by the solution empowered by the decree: confirmation without personal confession, thus maintaining the youngsters as a target for the Church's mission.

Stud. theol. Gertrud Iversen
Rantzausgade 9, 2200 København N

Om Vilhelm Becks løn

Af P. G. Lindhardt (†)

Jeg skal henlede opmærksomheden på et meget righoldigt privatarkiv af stor værdi for kirke- og missionshistorisk forskning. Det består af en mængde breve og optegnelser og stammer fra *J. Th. N. Løgstrup* (1853-1933); han blev 1877 ordineret af D. G. Monrad til hjælpepræst i Nr. Vedby, var 1880-90 sognepræst i Helligsø og 1889-1908 sekretær for Det danske Missionselskab. 1908-23 var han sognepræst i Nyborg – og efterlod sig et betydeligt forfatterskab, især af missionshistorisk art. Arkivet kom jeg på sporet af hos en sønnesøn, der overlod mig det til frit brug; en tid lå det på Kirkehistorisk Institut i Århus og er blevet benyttet bl.a. af Harald Nielsen til flere afhandlinger; nu er det afleveret til Rigsarkivet.

Løgstrup kom i voldsom modsætning til *Vilhelm Beck*, dels fordi han stod bag en præsteanadresse som sidst i 1890'ne kritiserede den i IM grasserende syndfrihedslære, dels fordi han blev Becks hovedmodstander i de brydninger der 1898 førte til at IM erobrede Det danske Missionselskab (jfr. *Den danske Kirkes Historie VII*, 346, 349; *Kirkehist. Saml.* 1981, 149ff. og *Nordisk Missions Tidsskrift* 1978, 75ff.).

Den grove behandling han kom ud for, gav ham et slags traume, så han med følelsesladet interesse vedblev at kredse om Becks person, bl.a. også hans økonomi (jfr. iøvrigt Carl Trock om Becks ansøgningsstrategi, *Kirkehist. Saml.* 1986, 111ff.), og engang henvendte han sig desangående til Becks eftermand, Jacob Møller (1843-1908, sognepræst i Ørslev 1901-08) og han fik 4/11-1902 følgende oplysning: »Beck kunde gjøre Penge. Han havde ca. 20000 om Aaret, nemlig Embedet ca. 10000, 5000 for Redaktion, 3000 som Gave til Carlsbad. Ved hans Død klarede det, at han tog 40 Kr for hvert Nr. af Mts. Tid. 40 Kr. for hvert Nr. af Illustr. Familieblad (derfor ville han ikke opgive det, skjønt Venner bad ham derom) og 20 Kr. for hvert Nr. af Annekset, og at Filip Beck fik 2000 Kr. for at være Indre Missions Kapellan, 2000 for at være Sekretær og endda til Tider et Par 100 Kr. til efter Omstændighederne, saa han havde mellem 4 og 5000 Kr. Men tal ikke om det for Becks Mindes Skyld«!

Fra det lærde konvent

Seks breve om præster og præsteuddannelse

Af P. G. Lindhardt (†)

Gennem mere end 30 år førtes mellem Hans Koch og Valdemar Ammundsen en – i perioder meget fyldig – korrespondance, af hvilken de første seks breve forelægges her; de findes i de respektive privatarkiver på Rigsarkivet og Det kongelige Bibliotek.

H. W. Koch (1867-1949) blev cand.theol. 1890, var til 1897 adjunkt på Herlufsholm, foretog derefter en længere rejse i Frankrig, Italien og især England og Skotland, blev 1898 hjælpepræst i Gentofte med Hellerup som sit særlige distrikt – han prædikede i menighedssalen Emmaus indtil Hellerup kirke 14.10.1900 indviedes. Her var han sognepræst til 1905, siden i Nordby (Fanø), for så 1911-37 at efterfølge Harald Ostfeld som sognepræst ved Solbjerg kirke; 1925 blev han provst for Frederiksberg provsti.

O. V. Ammundsen (1875-1939), fik 1896 Universitetets guldmedalje, blev cand.theol. 1899, studerede i Erlangen, Halle og Berlin og sejrede 1901 i konkurrence med J. Oskar Andersen og Fr. Torm, da det kirkehistoriske professorat blev ledigt ved Fredrik Nielsens udnævnelse til biskop.

Begge deltog i »det lærde konvent« af yngre intellektuelt og videnskabeligt engagerede teologer, og fra først af indtog Koch en noget protegerende holdning overfor den otte år yngre Ammundsen.

De senere breve yder gode bidrag til bl.a. den kristne studenterbevægelses historie som de begge i høj grad kom til at præge, men giver – mærkeligt nok – intet indtryk af deres syn på de stærke teologiske og kirkelige brydninger i 1920'erne.

Brev I

Hellerup, søndag aften 20/5-1900.

Kære Ammundsen!

Tak for deres brev. Jeg forstå så udmærket godt Deres stilling og opfattelse af samme. Men når De mener, at jeg vil udtale min Mening, klart og skarpt, så må jeg – rent bortset fra at jeg er dødtæt efter at have haft gudstj. kl. 10 og kl. 6 og alterg. i Gentofte kl. 3 – svigte Deres forventning. Min opfattelse af forholdene er nemlig i sig selv ret »uklar«, og jeg føler mig så meget mindre drevet til at formulere min

uklarhed, som jeg meget godt mærker, at jeg er hildet i personlige hensyn: i et årelangt og meget nært venskab til Andersen. Jeg tror ikke, jeg vil kunne udtale mig om sagen uden at lade mig influere af disse hensyn, der langt snarere vil kunne gøre sig uberettiget gældende i en ansvarsløs udtalelse i et brev end hvis det drejede sig om at tage et virkeligt ansvar på sig. Når jeg nu alligevel ikke bryder af her, så er det nærmest for ikke at synes uvenlig og for at passiare med Dem, men mine udtalelser må De kun tage for »passiar«.

Min stilling har hidtil været den, at man burde vælge blandt dem indenfor den kristne menighed, som kunde noget historie: Andersen¹ el. Moltesen,² hvor jeg absolut foretrak OA (Hans mangler ligger væsentlig i det personlige, væsenet og foredraget, men her kan årene rette meget). Dog tror jeg, at han altid i meget ringe grad vilde kunne vække og påvirke de unge, ud over det, at han vilde præstere god kirkehistorie; han vilde næppe stagnere som Scharling;³ der er doven«. Jeg vilde anse det for absolut urigtigt at tage Torm,⁴ der intet har præsteret, om hvem jeg ikke tror, at han sidder inde med særlige udviklingsmuligheder. Jeg synes ikke, der kan være tvivl om, at han – trods sine rige kundskaber – har været den mindst ydende i vort konvent og navnlig mindst forstående. To Peder Madsener⁵ er for meget i et fakultet, navnlig når den sidste er mindre end den første. Hoffmeyer⁶ vilde være en fortrinlig lærer, men er vist for meget ude af det almindelige, har vist også opgivet professoratet. Bangs bog om trosordet hos Paulus⁷ viser ham ikke hen til historisk virksomhed. Nu kommer vi til Dem Ammundsen. Jeg vil da først sige Dem, at det har altid været mig en glæde at være sammen med Dem, både for den ånd, hvorudaf De talte, og fordi jeg altid havde et indtryk af, at De, skønt »liden af vækst« var et hoved højere end os andre. Dette er ikke smiger; der er jo ikke noget at rose sig af; De har, hvad jeg jo ikke behøver at minde Dem om – fået det alt for intet, og har De fået meget, bliver ansvaret større. Men jeg siger det, fordi jeg dermed vil begrunde min mening, at medens jeg synes det var absolut forkert at forbigå A. for Torm, så vilde jeg både forstå og billige, at man foretrak Dem, skønt De har præsteret lige så lidt i faget som T. Så vidt er min Standp. da dette, at det vilde glæde mig at se Dem som prof., og det vilde bedrøve mig, om A. blev sprunget over.

Dertil kunde jeg indskrænke mig. Men må jeg dog tilføje et par bemærkninger: jeg vilde være ked af, hvis De fik Deres rejse fordærvet (og det vilde jo blive følgen; ti at De blev ude og studerede kirkeh. par force, det betyder ikke stort); den lejlig. som De nu har til at se »lande og folk« den *kommer næppe igen*, og enhver som har været ude,

ved, hvor værdifuldt et livsafsnit en sådan rejse kan være. Endelig så jeg Dem hellere som Scharling end som Fr. N.;⁸ det hænger måske sammen med Fr. N.s mangler som historiker – han fortæller; han er uden synespunkter og forståelse, bl.a., for tidssammenhæng og udvikling – at jeg anser studiet af kirkehistorien for mindre vækkende for studenterne end Sch.s. fag kunde være, bl.a. også fordi man får dem i en moderne alder. Jeg tror det har været et stort savn for os, at Sch. har ladet os i stikken i disse sager, og kunde De komme der, vilde jeg hilse Dem dobbelt velkommen. De ser altså, at der for mig er adskilleligt, der tynger til »den anden side«. Men jeg vil dog ikke slutte dette uden at tilføje, at jeg er fuldt overbevist om, at De vilde kunne fylde pladsen og røgte den, så det bliver til velsignelse for både studenter og kirke, og til ære for universitetet. Og så har De ret, vi bør alle bringe denne sag frem i bøn til Gud, og det har jeg gjort og vil gøre fremdeles, bedt ham lede alt til det bedste, både for Dem og universitetet. Gud lede og føre Dem og hjælpe Dem til at glæde og opbygge os alle, som har Dem kær, at Deres betroede pund må give rigt igen.

Her har man jo været meget optaget af professoratet; A. anser sig meget rigt. for forbigået, men nu er h. dog roligere, og jeg tror, at det vilde sære h. mindre, hvis det blev Dem (fremfor T.). Fr. N. festen forløb meget ordentligt; først (dårlig) spisning med seks vel turnerede officielle taler for (Fr. N. Rørd.⁹ og fakultet med svar fra Fr. N. R. og P. Madsen); det var vist det man i sin tid, da vi læste Cæsar, kaldte oratio obliqua. Intet at huske. Fr. N.s person er nu heller ikke egnet til en virkelig festtale; ti den kræver karakterens grundstof, og i så henseende måtte det være knaphed her. – Til Holmens provsti ventes Fenger.¹⁰ – Præstekirk.s. indvielse¹¹ var sørgelig tyndbenet. Rørd.s tale (som sædvanl. over Jødernes tempel – jeg er begyndt at nære en betydelig uvilje mod det tempel, skønt det jo egentlig ikke kan gøre ved, at det bestandig bliver misbrugt af danske grundstensnedlæggere og kirkeindviere) var endog ualmindelig tør og kedelig. Heibergs¹² gjorde indtryk af en mand, der skulde ind fra provinsen og »tale for Københavnerne«, hvorfor han havde slået sig på poesien og citerede sådanne digterværker som »Hjem, Hjem« og »ingensteds er roserne så røde« osv. Mulig den slags ting lader sig høre i Erlangen, men på Vesterbro vilde det altid være tvivlsomt, og i en kirke bliver det usmageligt. Det glæder mig at kunne tilføje, at Hoffmeyer senere har hørt en udmærket kraftig og missionerende prædiken af ham, og han mente, at h. vilde blive god. – Siegumfeldt¹³ siges at prædike tungt; roses personligt. – Konventet har det meget godt; det var meget fornøjeligt i april her; Ax. Bjerre¹⁴ (fra Vordingb.) var Deres vicarius, hvad gjorde det min-

dre lærd, men ikke mindre fornøjeligt; i dens hens. er h. sjælden. Desværre er h.s hoved stadig dårligt. Imorg. skal vi t. Hoffmeyer; Thomsen¹⁵ fra Sundby vicarius (NB: hos mig talte vi om »frelsesvisheden« o.s.). Jeg skal bringe Deres hilsen. Ellers er her intet nyt. »Her (i Hellerup) alt er lavt og sent det går«; i det udvortes vokser dog vor kirke, som vi håber at få indviet t. oktober. – Jeg læser Pascal for første gang; det er en ængstende, ja forfærdende skepticisme; en gammel spidsborger af en pater har skrevet nogle meget forstandige noter til den; og han har unægteligt ret i, at det er »l'esprit de secte«. – Har De nogensinde læst Schleiermachers Reden? det tror jeg er den mærkeligste bog jeg har læst. Men jeg kan slet ikke blive klog på den. Sådan noget var det jeg vilde have Dem til. I det hele må jeg sige, at mine interesser, som altid af mig selv (og andre for så vidt de har ment noget) har været forudsatte at gå i histor. retning, synes mig mere og mere at få i retning af teologiens grænseproblemer. Det er skade, at jeg ikke ved noget og ikke forstår at behandle den slags ting, for ellers tror jeg, at jeg kunde yde noget betydeligt på det område. Men næst efter at gøre det selv hvad altså forholdene forhindrer – så jeg intet hellere end at De gjorde det. Jeg læste desværre ikke Deres foredrag om videnskab og om Tr. Lund,¹⁶ men begge synes mig at føre i samme retning (teologiens grænselände), og der så jeg helst, at De blev ved. Jeg tror også, at meget af vor tids »agnosticisme« – og den er det jo der trækker til historien, bort fra teologi og filosofi – er et udslag af en vis magelighed, som, ved straks at erklære problemerne for uløselige, undgår al møje i så henseende og straks giver sig til at slå sten ved landevejen (jeg ved det ikke, men er det ikke noget af en flugt før slaget?).

Hvis bare Geismar¹⁷ kunde tale forståeligt, var han vist god; jeg har en forestilling om at både han og Eucken¹⁸ har gode indfald, men de bliver borte, når de skal omsættes på dansk. – Og så vilde jeg have Dem til at behandle Kierkegaard, hans erkendelsesteori o.m.a. Det er jo muligt, at Geismar kan hjælpe os noget, men jeg vilde være meget mere tryk ved Dem. Er ikke også det kildestudium, som nu drives – meget nyttigt, utvivlsomt men noget pilleri, som Andersens evner er fortrinlige til, men som det i virkeligheden for den, som kan tage sig bedre ting for, vilde være tidsspilde at give sig af med? – Så endnu ét: De må endelig se noget katolicisme; De må lære at se – hvad meget få synes at forstå herhjemme – hvilken vældig magt d.k. krk er, og hvor gode kort den både historisk, dogmatisk og etisk har på hånden. Gå ikke i de katolske lande (Italien og Frankr.) og snus i Valdenser og reformerte, som De kan se meget bedre og kraftigere i Skotland, men lær noget virkeligt (helst god) katolicisme at kende. (Á propos: fik De

den introdukt. til Lourdes-manden, jeg lovede Dem. Ellers kan jeg skaffe den). –

Lev nu vel, kære Ammundsen, og gå med Gud, hvor De går.

Deres hengivne ven
Hans Koch

Brev II

Kære Ammundsen!

Det bliver iaften ikke noget brev – kl. er 11½ – kun nogle linier for at sige Dem, at grunden til at jeg ikke svarer før er den, at jeg i hele juni måned var i Norge – Bergen – Sogn – Vos – Hardanger – Telemarken – Kria – dejligt vejr, dejligt land! og i den forløbne uge har været op-hængt. Heller ikke har jeg egentlig noget at skrive om prof., der jo nu går t. konkurrence. Jeg tror egl. det er en stor skuffelse også for Torm, men h. tager sig jo bedre i det end A. Fra først af anså A sig, mærkeligt nok, vist for den designerede. Nu er h. jo i virkeligheden gået ud af spillet, og ved en konkurrence turde h.s chancer næppe være store. Hofm. har jeg ikke talt med, men h. vil vist ikke konkurrere. Så er der Dem og A. tilb.; tilrods for h.s store og egenlige mangler ønsker jeg jo at h. må få det, dels anser j ham for kvalificeret i det væsentlige, d.e. som historiker, og dels vilde det gøre mig personlig ondt, om h. blev forbigået; endelig tror j, at han har udviklingsmuligheder. Hvor stærkt jeg er hildet i personlige hensyn, tør jeg ikke udtale mig om. At j ikke anser Dem uskikket ell. vilde betragte det som et fejlgreb, om De fik pladsen, behøver j ikke at sige Dem efter udtalelser i mit forrige brev. Iøvrigt går det jo her som så ofte, at man er glad ved at kunne lægge det i Guds hånd og tro, at han leder alt til det bedste for dem, som beder ham derom.

Herhjemme lever vi jo nu i agurketiden, hvor det er lige magert for aviserne og for brevskriverne. De første har i år fået assistance fra Kineserne¹, men skønt det kan give anledning til adskillige mindre glædelige betragtninger, tør jeg dog ikke hengive mig t. sådanne. I Norge traf jeg ingen af kristelig interesse; da jeg rejse med mine forældre, var jeg jo ret bunden og havde ingen anledning til, hvad j ellers vilde have gjort, at opsøge gl. bekendte, f.eks. prof. Petersen² og Gust. Jensen³ hvis postil j har købt og glæder mig over. Den synes mig langt rigere end Rørd.s over de nye tekster⁴, som – postillen – unægtelig også falder lidt mager. Thomsen er med i vort konvent og falder godt i tråd. Hofm. var syg sidste gang hos A. (byld i halsen, forhåbentlig ikke farligt).

Jeg glemte før at skrive, hvad De vel forresten kan tænke og ikke bryder Dem om, at j ikke er enig med Dem i Deres opfattelse af en systematisk prof.s forpligtelser, og jeg vil – i al ubeskedenhed – bede Dem overveje mine manende ord om ikke at flygte, før slaget er begyndt. – Det var kedeligt, at De kom galt ind på det med Andersen; jeg har ikke fået talt med ham om h.s. opfattelse af sagen. –

Igår prædikede j for første gang eft. rejsen over Mt. 5.43-48. Det er jo »en god tekst« og jeg var selv glad ved prædiken, som holdt for en pakket forsamling. Det er godt at have et godt budskab at bringe. Om aftenen samme prædiken i Kristkirk. (Siegumfeldt er bortrejst), hvor gulvet var fuldt, hvad jeg glædede mig over at høre, at det nok er t. stadighed – mest småfolk fra distriktet. Det er et dejligt rum! – Ostensfeld har i Berl. Tid. rettet en hvas artikel mod krksagen, fordi krksagen, fordi man er kommen bort fra de »små og tarvelige kirker«. Kirkefondets mænd er vist væsentlige enige (Westergård⁶ og Adolph⁷); de er bleven lidt bange f. Friis-Hansen,⁸ som nok er noget af en Fantast og Spekulant. Terminen klarer de, men til efteråret må de skaffe betydelige beløb. Hos os mangler vi endnu 12.000 kr., som helst skulle komme inden oktober (indvielsen). –

Nu må De lade Dem nøje. Lev nu rigtig vel! se Dem godt om! læs ikke for meget, og kom så glad og frisk hjem og gør den gerning, som Gud nu måtte betro Dem, til hans ære og hans menighed til gavn.

Deres altid hengivne ven

Hans Koch

Helrp.9/7 1900

Brev III

Kære Ammundsen!

Tak for Deres kærlige brev, gode ønsker og rette formaninger. Hvad De siger om mig personligt, vil jeg ikke svare på, da det blev for vidtløftigt og vilde føre til en snakken om mig selv, som hvis den skulde gå til bunds kunde blive mig ubehagelig, og hvis den gled ovenaf kunde blive selvbehagelig.

Vi glæder os ellers meget ved vor nye kirke her, som er meget smuk, lys og let at tale i; skønt jeg mange, mange gange har bedt Gud velsigne »denne stakkels menighed, der har fået mig til præst«, er det dog mit håb, at noget af den velsignelse kan komme ved mig. Ellers vilde jeg være gået min vej for længe siden. – Jeg er forresten så ophængt af arbejde, at jeg snart hverken kan gå eller gabe; derfor får De heller intet brev idag, men et billede af vor kirke. – Vi savner Dem i det »lærde konvent«, ikke blot p.gr. af Deres lærdom; nu går det vist i

hundene. Torm vil jo også konkurrere; jeg ved ikke hvad det er med T.; han taler så smukt og rettænkende og rigtigt, hvor O. A. kommer med bitre og ofte ganske uretfærdige anklager og ugrundet mistanke – nu har jo f.eks. Madsen nægtet at tage del i bedømmelsen – men alligevel kan jeg ikke rigtig lide T.; der er noget underlig upersonligt og selvgodt over h., som støder mig, og som jeg tror vilde støde alle unge, hvis han blev prof (som det også stødte i studenterhj.). Altså holder jeg på Dem som nr. 2. Iøvrigt tænker jeg vi arrangerer en totalisator, som forhåbentlig vil give høje odds. – Jeg læser Harnack¹, og har nylig læst Sabatier.² Jeg er mest tilbøjelig til at sige som Margarete: Das ist alles recht schön und gut – ungefär sagt das der Pfarrer auch) wenn man's so hört muss es leidlich scheinen, steht aber doch immer schief darum³. Dog er jeg tilbøjelig til at tro, at Harnack er mere væd end S.; ham er det hele alt for simpelt og behageligt. Det er intet under, at Edv. Lehmann,⁴ som iøvrigt ikke havde læst hans bog, lovpriser ham i høje toner. Trods adskilligt meget godt i S.s bog syntes jeg jeg lærte meget lidt af den; derimod synes jeg allerede at have lært en del af H. –

Her er et syndigt kævleri om V. Beck, der har sagt fjø for Satan og beskyldt præster for drukkenskab; det synes, som om han har kunnet finde én, Bang i Hvalsøe⁵. Nu er det vist rigtigt nok, at B. er fordrunken, men det vil formodentlig ingen vidne imod h., så B. kan let komme i fidtefadet. Det hele er ikke tiltalende arrangeret fra nogen af siderne og kan kun føles beskæmmende for os. Om Schwanenflügels conversion har De vel hørt; hans bog er ikke udmærket, men dog meget vel læselig og ikke uden interesse.⁶ Fra Studenterverdenen hører man intet af interesse, uden for så vidt som Studenterhjem.s bestyrelse er bleven vættet og en ny sat i stedet.⁷ Jeg tog ingen del i det, men ønsker, at det ikke må blive en skuffelse. Knud Heiberg,⁸ som formand er nu ikke prima, bl.a. fordi h. er vigtig af væsen – hvad ingenlunde behøver at betyde, at h. er det i sit hjærte – og vist let kan blamere sig.

Det var i virkeligheden den opgave, som det var værd at tage op; også af den grund skulde De ikke være prof. og – frem for alt – ikke forlove Dem, men give Dem helt hen til arbejdet for Guds riges fremme bl. studenterne, hvortil De er kaldet. Men også hvis De bliver prof, vil De kunne gøre meget; De kunde vel også da være formand i Studhj; hensynet til »tid« burde De i hvert fald ikke fremfør. Den ugifte har jo tid til tre gange så meget som den gifte med alle hans selskabelige forpligtelser. Jeg tror der trænges forfærdelig til en alvorlig og dannet kristen derinde, og den mand som der mangles, kan De ved Guds nåde blive.

Sidder De og læser hele dagen i den mig lidet lokkende stad Berlin?

Jeg kan godt lide Königin Louises grav (Jeg tænker altid på Körners: Du heilige, hör deiner Kinder Flehen!⁹ – af den mig lidet tiltalende nationalitetsreligions salmer synes den mig en af de smukkeste). Besøger De slet ingen dernede? Præster, professorer? Gå endelig i Rigsdagen, når den nu åbner; der kan man lære meget. Gustav Johansen¹⁰ eller legationen kan jo skaffe Dem kort.

Men ak, konkurrencen vil vel fordærve alt. Nå, hvis vi får Dem, må De ikke tro, at jeg ikke vil glæde mig over det er Dem.

Lev nu vel. Gud til ære og med tak til ham.

Deres hengivne
Hans Koch.
Helrp.12/11 (1900)

Brev IV

Hellerup, 8/9 02.

Kære Ammundsen!

Tak for Deres brev, og tak fordi De udtaler Dem om vort venskab, som De gør, tiltrods for den vrede, som min artikel¹ øjensynlig har forvoldt Dem.

Jeg vil da blot sige Dem, at min bitterhed mod fakultetet er af gammel dato; jeg skrev i sin tid i mit vita (til biskoppen), at jeg kunde ikke se, at jeg – hvad åndelig påvirkning angår – skyldte mine professorer noget; og jeg synes og har længe syntes, at de trængte til at få at vide, at der var dem, som kunde ønske mere end det hidtil var givet. At De nu finder mine ord »hårde« og »overlegne« kan jeg godt forstå; men strø sukker på har jeg nu aldrig egnet mig til og, som De foreslår, give disse ældre professorer »lidt anderkendelse for deres arbejde«, da jeg dog »i grunden respekterer dem« – det lå fuldstændig uden for den opgave jeg havde sat mig. Dertil kommer så det aktstykke, som foranledigede min artikel, der opfordrer just ikke til overbærenhed. Meningen er ganske tydelig, at alle forhold var selvfølgelig velovervejede af fakultetet, og derfor er der intet at rette – ellers havde man naturligvis gjort det forinden.

Jeg beklager at måtte sige Dem, at Deres eneste nærmere bestemte anke kun kan bekræfte, at mine indvendinger må være ret rigtige; de er det nemlig utvivlsomt på dette ene punkt, som De påtaler: »Fakultetet håber at kunne fortsætte i dette spor« (henvisning til tidligere trykte hjælpemidler); dette har jeg udlagt: Fakultetet kan ikke gøre mere end det allerede gør: alt vil blive ved at gå ved det gamle. At professorerne i fremtiden skulde forsage al bogskrivning, det er der vel ingen, der

havde tænkt sig; at det på den anden side ikke var om, at der skulde »fortsættes i det gamle spor« (men tværtimod trædes et nyt) – at det ikke var derom udvalget ansøgte, det synes dog klart; og jeg har jo yderligere præciseret, at det var navnlig de systematiske fag der var tale om (dogmatikken). De antyder end ikke i svaret at man vil gøre noget sådant, og jeg ser ikke rettere end at det man vil er: fortsætte i det gamle spor: gøre det samme som man hidtil har gjort. Og hvad andet tror De forresten der vil ske?

Endnu en ting: De taler om, at jeg »kaster (mine bemærkninger) i grams for et publikum, der ikke kender de pågældende mænd og Dem (mig nok til at vurdere dem«; jeg ved ikke rigtigt hvad der skjuler sig bag den vurdering af mine bemærkninger; læst for sig kunde denne sætning tyde på meget slemt; men Deres slutningsord taler bestemt mod en sådan udtydning; men m.h.t. læserne, da vil jeg dog sige, at præsteforeningens blad er ikke et dagbladspublikum, men læsere der har – for en stor del – gode betingelser for kendskab til og vurdering af professorerne, og præsternes blad synes mig særlig velskikket til organ for en kritik som min, der ikke går ud fra rent teoretisk-videnskabelige synspunkter.

Ja kære Ammundsen, jeg ved jo ikke, om dette vil tilfredsstille Dem; der er endnu adskilligt i Deres brev, som kunde trænge til omtale, men jeg må gemme det til – en forhåbentlig ikke altfor fjern mundtlig forhandling.

Jeg slutter så blot med at sige, at jeg altid har glædet mig ved at turde regne mig blandt Deres venner, og jeg ønsker Dem oprigtig al velsignelse i Deres universitetsgerning; jeg vil tilføje, at jeg mener at have begrundet håb om, at De vil kunne blive noget af det for studenterne, som Madsen ikke kunde og Scharling ikke gad blive. Men pas endelig på, at De ikke bliver absorberet. Det vilde ingen beklage mere end Deres hengivne ven.

Hans Koch.

Brev V

København, 22. Nov 1906

Kære Koch.

I den følgende Tid skal jeg til at beskæftige mig en hel Del med Spørgsmaalet om Præsteuddannelsen. Jeg har hørt, at De paa Askov viste Dem som Tilhænger af Præsteskole. Jeg vilde gerne bede Dem skrive mig lidt om Deres Grunde deril. Man savner Dem ofte, omend man af og til kan faa lidt erstatning for Deres Nærværelse, saaledes som gen-

nem Deres foredrag om Guds godhed mod Præsten,¹ som min Kone og jeg har læst med stor Glæde. Selv uden at være Præst kan man mærke noget af det samme; jeg vilde gerne eje lidt mere af en Præst end Kjolen og Kraven.

Men ogsaa Præsteskolen! De Forsvar, jeg hidtil har set for den, har mest været ud fra Standpunkter, jeg slet ikke deler, f.Ex. det grundtvigtske. Det vilde interessere mig at se et Forsvar fra Dem, da jeg tror at være i det væsentlige enig med Dem i synet på Kristendom.

Foreløbig tror jeg ikke, at der vilde vindes noget ved en Præsteskole. Snarest skulde det være at faa Lærere, som stod midt i Menighedsarbejdet. men jeg tror, det vilde vise sig vanskeligt. De fleste Præster, som virkelig studerer videnskabeligt, kan det kun en kort Tid, især hvis de staar i en stærkt bevæget Kreds. Det vilde vist være vanskeligt at faa Præster, hvis Præstegerning har været noget værd, til efter nogle Aars Forløb at gaa ind i videnskabeligt Arbejde. Og at slaa af paa kravet til Lærernes Studium gaar i vore Tider ikke an.

En anden Fordel har man ment at have ved Præsteskolen, nemlig at Lærernes Opfattelse der snarere skulde passe til Menighedens, er efter min Mening en ren Illusion. Ved Brødremenighedens Præsteskole og den skotske Frikirkes Universitet har man jo haft ganske tilsvarende Konflikter til f.Ex. den norske, og herhjemme viser Missionsskolen, at det samme kan ske endog ved en rent privat Institution.²

En mere praktisk Ordning af Studiet kan tænkes paa en Præsteskole, men ogsaa paa Universitetet. Jeg haaber, at Fremtiden skal vise, at den ikke blot kan tænkes, men ogsaa gennemføres. Reformer bør saa vidt jeg skønner gaa i Retning af mere Valgfrihed og Selvstændighed, idet man dog vogter sig for at overspænde de videnskabelige Krav. Og tillige en Reform af Pastoralseminariet. Jeg vilde finde det heldigt, om man allerede kunde gaa der som Student for tidligt at faa Theorien blandet med lidt Praxis. Men her afhænger alt af Personen, og hvem skal vi faa?

Man vilde endvidere efter min Mening tabe betydeligt ved at skille Theologien fra Universitetet. Det er af stor Værdi, at Præsterne har været i akademisk Luft. Og for den almindelige Studenterverden, især for den kristelige Studenterbevægelse, som vi dog har noget af og kan haabe paa mere af, vilde det være meget farligt at trække Theologerne ud.

Det er nu nogle af min Tanker om den Sag. Jeg vilde være glad ved at høre Deres.

Hvor er det en interessant Tid at leve i. Ogsaa en vanskelig. Jeg er ikke glad ved den Skylle af tysk Radikalisme, vi nu faar over os. Jeg

føler mig staaende med dobbelt Front.³ Dels mod en Orthodoxy, som er samstykket af meget ulige Dele, og i hvis Kategorier vi ikke mere kan tænke. Men endnu mere mod dem, der skalter og valter med Jesuskikkelsen aldeles som de vil. Wellhausen⁴ og Konsorter synes at have til Valgsprog: Stat pro ratione voluntas, og dog skal det være den fineste Videnskab. Mere og mere er jeg kommen til, at det afgørende Spørgsmaal, hvor jeg helt staaer sammen med de gammeldags, er det om Synden. Deraf afhænger igen Synet paa Frelsen og Frelseren.

– Vi er lykkelige over vor lille Pige (Esther).⁵ Det er en ny Rigdom i Huset.

Vi haaber De alle har det godt. Kærlig hilsen til Dem begge fra min Kone og

Deres hengivne
Valdeman Ammundsen

Brev VI

Kære Ammundsen!

Først: undskyld min sendrægtighed med min ringe ævne til at overkomme, hvad der påhviler mig! Dernæst tak for Deres Brev, som på mange måder glæder mig. Især når De ikke havde spurgt mig om præsteseminarier, om hvilket mine tanker er ret tågede, tilmed måske nok påvirket af, at vi har et universitet, hvis mangler ligger klart for dagen, hvorimod man ikke har vanskeligt ved at tænke sig et ideelt præsteseminar, som – ikke er til.

Imidlertid skal jeg forsøge.

først 1) tænker jeg mig ikke universitetet: d. teol. fakultet afskaffet, men virkede videre, såled. at nogle fik deres uddannelser der, andre ved præsteskolene. Det vilde bringe nogen konkurrence ind og mindre ensartethed.

2) Men da studentereksamen jo i virkeligheden slet ikke er det, som den var i gamle dage, »en lærd eksamen« – kun der lærte man de gamle sprog, men så lærte man dem også – og da man jo meget let kan erhverve sig (for teologer) lige så værdifulde kundskaber ad anden vej og ellers af anden art, så synes den dermed at tabe retten til at være det absolutte krav til den eventuelle præst (Nylig blev en anset og, som jeg har grund til at tro, kundskabsrig højskolelærer¹ greben af længsel efter præstegering; skønt han vistnok satte megen energi ind på sagen, måtte han dog opgive den – han havde slet ingen eksamen. Skønt nærmest beslægtet med en levende og god indremissionsforkyndelse, havde h. indledt forhandling m. en frimenighed, som vistnok tager ham – når jeg så ser de teologiske spædekælve, som sendes ud til ulykkelige

menigheder, så kan jeg ikke andet end tænke på, hvor meget vilde ikke en sådan mand være at foretrække, når han fik en forstandig uddannelse på et par år! – De kender ham vist – han er fra Bornholm).

3) Når jeg tænker på den undervisning, som gaves os, da kan jeg ikke se rettere, end at så at sige al den undervisning vi fik, havde væsentlig seminaristisk præg – men med pretensioner på at være videnskabelig; jeg mener at dette sidste er uheldigt. Sagen var, at de allerfleste af os havde ikke betingelser for stort mere end seminarismen. Men når denne var anerkendt, vilde der kunne gives langt mere rum for en mindre videnskabelig form end den, der kan tåles ved universitetet; og det til to sider: 1) mere ligefrem lektielæsning, hvad vi kunde have trængt meget til (nu besørger den af Ryberg Hansen)² – 2) mere vækkende populære højskoleagtige foredrag, behandling af åndelige, historiske og andre emner ud fra kristelig synspunkter. – Endelig skulde der så være i det mindste én mand ved et sådant seminarium, som foreløbig kunde tage sig af de videnskabelige anlagte, som så senere måtte søge andetsteds hen.

4) Det er sandt, at præstelærlinge skal ikke lægges i bomuld og det »moderne« kan ikke holdes ude. Men der er dog grænser. Der er intet til hinder for, at en dansk Wellhausen kan installeres ved vort universitet. Og videnskabeligt set er der intet dertil at indvende. Ved en præsteskole vilde han selv føle, at h. ikke hørte hjemme. Tilmed vil den åndelige luft på en sådan være en anden, jeg mener ikke »indeklemt«, men præget af Kristi Ånd, ligesom også den af alle anerkendte teoretiske ensidighed des lettere vil finde sit stadige korrektiv ved det stadige sigte på det pastorale.

Om der i så hens. ved universitetet kan gøres noget (som De foreslår), tør jeg ikke udtale mig om, men anser det muligt. – Også kan jeg jo tænke mig en universitetsuddannelse, der i videnskabelig henseende var mere tilfredsstillende end den vi fik, navnlig mere ansporende til selvstændig tænkning og undersøgelse – hvad De og andre vel allerede er ifærd med.

5) Vanskeligheden ved at få videnskabelige præster til – når de duer noget som præster – at opgive deres præstevirksomhed for at blive lærer ved et seminar, anser jeg ikke for stor, da det må siges at være en meget tillokkende gerning at stå som lærer for unge præster (Ussing³ havde sikkert gerne gjort det!).

De må heller ikke glemme, at under vore små forhold må fordringerne om videnskabelig fordannelse ikke spændes for højt. Schat-Petersen⁴ var religionsfilosof, da han blev professor i eksegeese; Jacobsen⁵ var dogmatiker og N. T. Ekseget; Torm søgte to professorater i løbet af meget kort tid. Sligt er ikke heldigt ved et universitet, men ved en

præsteskole vilde det, at vedk. var en vellært mand (f.eks. Ussing eller biskop Koch)⁶ være tilstrækkeligt til at kunde sætte sig ind i de fag, som de skulde docere.

Ja, nu er jeg bange jeg ikke kan sige mere; det duer ikke med det skrivi. Så blot et par personlige bemærkninger. Det glæder mig, at de fandt mit foredrag værd at læse; jeg var glad ved at holde det. Dernæst glæder det mig, at De savner mig. Jeg plejer altid til min hustru at sige, at af alt, hvad jeg har været med i, savner jeg mest »det lærde konvent«, og af dettes medlemmer ikke mindst Dem. Jeg lægger sommetider planer om, at samtlige medlemmer skal holde sommerferie på Fanø. Tænk over det!

Også mig er Wellhausen faldet for brystet. Jeg har skrevet en artikel om hans og Østrups bøger.⁷ Jeg vil ikke forlange, at De skal skrive til mig om, hvad De synes om mine Udtalelser der, men dog beder jeg Dem læse den og ved lejlighed sige mig, om De finder den forsvarlig. Min ulykke er jo, at jeg er så uvidende, og det er det jo for sent at bøde på. – Hvis Lehmann anser det for umagen værd, burde han egentlig svare mig.

Jeg glemte at sige før, at der er én, hvem jeg kunde ønske med, når vort »lærde konvent« engang lever op, og det er Geismar. Der er hos ham noget, som gør at han mindre end de fleste lader sig imponere af tyskerne – jeg tror nu det er hans fordybelse i Kierkegaard, som gør det. Han vil aldrig finde sig i, at man gør kristendommen til en filosofi, fornuftsreligion, gnosis el. hvad man vil kalde det!

Dette brev burde være meget bedre gennemtænkt og udformet; men selv med dette har det varet længe nok. Ja, der var Deres tale om synden – men det tør jeg slet ikke begynde på. Tænk hellere på et sommerophold herovre for det lærde konvent med koner og børn!

Mange hilsener til Dem, Deres hustru og datter fra os begge.

Deres hengivne

Hans Koch.

Nb. 27/11 06.

Brev I

1. J. Oskar Andersen (1866-1959), docent i nordisk kirkehistorie 1903, professor 1913-36. Om besættelsen af det kirkehistoriske professorat, se: P. G. Lindhardt i Kirkehist. Saml. 1970, 85ff, jfr. Leif Grane i Københavns Universitet V, Det teologiske Fakultet, 1980, 456ff.
2. L. J. Moltesen (1865-1950), historiker, udenrigsminister 1926-29.
3. C. H. Scharling (1836-1920), professor i systematisk teologi 1870-1916.
4. Fr. Th. Torm (1870-1953), professor i NT_1903-40.
5. P. Madsen (1843-1911), professor i dogmatik 1875-1909, Sjællands biskop 1909-11.
6. H. Hoffmeyer (1865-1924), 2. res. kap. ved domkirken i København 1901, sognepræst ved Frederiksberg kirke 1910-24, 3. stiftsprovst for Sjællands stift 1910.

7. J. P. Bang (1865-1936), docent i NT 1904, professor i dogmatik 1910-24, udgav 1900: Paulus og Troens Ord.
8. Fr. K. Nielsen (1846-1907), professor i kirkehistorie 1877-1900, biskop over Ålborg stift 1900, over Århus stift 1905-07.
9. Th. Skat Rørdam (1832-1909), Sjællands biskop 1895-1909. Om Theologisk Samfunds afskedsfest for Fredrik Nielsen (7/5-1900)), se: J. C. Kall: Biskop, Dr. Frederik Nielsen I. 1911, 157ff.
10. H. M. Fenger (1850-1930), Holmens provst 1900-30; Kgl. konfessionarius.
11. Kristkirken på Vesterbro – ofte kaldet Præsternes kirke, fordi den var rejst ved indsamling blandt præster – indviedes 6/5-1900.
12. J. A. Heiberg (1848-1926), sognepræst ved Kristkirken 1900, ved St. Marie kirke i Helsingør 1909-15; provst 1901.
13. P. C. G. la Cour Siegumfeldt (1865-1933), res. kap. ved Kristkirken 1900, sognepræst i Lyderslev-Frøselev 1914-33; sekretær for Østerlandsmissionen 1898-1920.
14. A. Bjerre (1868-1937), kkp. i Vordingborg 1898, sognepræst i Herlufmagle 1919-23; provst 1916.
15. J. Nordentoft – navneforandring fra Thomsen – (1868-1948), sognepræst ved Nathanaelskirken 1899, i Hellerup 1905; provst 1912. Sognepræst ved Garnisons kirke 1929-37.
16. Formentlig historikeren T. Fr. Troels-Lund (1840-1921), der med Livsbelysning (1899) havde vakt stor opsigt. Ammundsens foredrag synes ikke at foreligge trykt.
17. E. O. Geismar (1871-1939), sognepræst i Veggerslev-Villersø 1899, ved Trinitatis kirke i Kbhvn. 1917, professor i systematisk teologi 1921-39.
18. R. Eucken (1846-1926) systematisk teolog, professor i Jena 1874. I Theol. for den danske Folkekirke 1899-1900, 199ff. redegjorde Geismar for Euckens tanker, jfr. øvrigt Jens Holger Schjørring: Theologische Gewissensethik und politische Wirklichkeit, 1979, 32ff. og passim.

Brev II

1. Hentyder til Boxeroprøret.
2. Fr. Petersen (1839-1903) professor i systematisk teologi i Oslo 1875-1903.
3. G. M. Jensen (1845-1922), pastoralteolog, domprovst i Oslo 1902-11, udgav 1898: Prækener.
4. Naadens Aar, 1900.
5. H. Ostenfeld (1864-1934), sognepræst ved Solbjerg kirke 1908-11, provst 1908, Sjællands biskop 1911-23, Københavns biskop 1923-34.
6. H. Westergaard (1853-1936), professor i nationaløkonomi 1886-1924, en af Kirkefondets pionerer.
7. J. V. Adolph (1853-1911), grosserer og filantrop, kasserer for Kirkefondet og De samvirkende Menighedsplejer.
8. J. Friis-Hansen (1856-1905), Kirkefondets sekretær 1896-1905.

Brev III

1. Ad. v. Harnack (1851-1930), professor i Berlin 1888-1921), liberal teolog, patristisk, kirke- og dogmehistorisk forsker, udgav 1900 den vidt berømte *Das Wesen des Christentums* (dansk oversættelse ved Edv. Lehmann 1901).
2. A. Sabatier (1839-1901), fransk-reformert teolog, professor ved det teologiske fakultet under Sorbonne 1873-1901, udgav 1897: *Esquisse d'une philosophie de la religion d'après le psychologie et l'histoire*.
3. Citat fra Goethes Faust I.

4. J. E. Lehmann (1862-1930), docent i religionshistorie 1900, professor i Berlin 1910, i Lund 1913-27.
5. Under et angreb på bisperne for at lade fordrukne præster blive i embede, hvis de havde en teologisk grad, havde Indre Missions formand J. V. Beck (1829-1901 – sognepræst i Ørslev-Solbjerg 1874-1901) ladet den kirkehistoriske forfatter H. V. Th. F. Bang (1843-1910 – sognepræst i Hvalsø 1891-1908) udspionere, men uheldigvis forvexlet ham med lic. theol. J. P. Bang. Om affæren, se P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II, 1953, 50ff.
6. H. H. L. Schwanenflügel (1844-1921), litteraturhistoriker. Under arbejdet med sin bog (Jakob Peter Mynster. Hans Personlighed og Forfatterskab I-II, 1900-01) oplevede han en religiøs krise og blev katolik.
7. Poul Hartling og Johannes Müller: Sursum Corda. Nogle Blade af den kristne Studenterbevægelses Historie i Danmark 1892-1942, 1942, 77ff.
8. K. Heiberg (1873-1966), kirkehistoriker, missionær i Indien 1905-47.
9. Første linie af den i frihedskrigen faldne Th. Körners (1791-1813) digt An die Königin Louise (Leyer und Schwert, 1814).
10. G. Johannsen (1840-1901), slesvigsk politiker og redaktør, preussisk rigsdagsmand 1881-1901.

Brev IV

1. I Maanedblad for den danske Folkekirke (siden kaldet Præsteforeningens Blad) rettede Koch (1/9-1902) et skarpt angreb på fakultetet for dets svar på en henvendelse fra de studerende om en studiereform. Om selve sagen, se Leif Grane: a.s. 464f. – Koch var flittig medarbejder ved bladet, anmeldte teologiske og skønlitterære bøger og orienterede om kirkeliv udenlands.

Brev V.

1. Foredraget – Guds Godhed mod Præsten – blev 1906 udgivet som pjeces.
2. Strid om »bibelkritikken« førte til at pastor L. J. Koch 1905 blev afskediget som leder af DMS's Missionsskole, se: Folk og Tro I, 1987, 108ff.
3. Jfr. V. Ammundsen: Menigheden og Theologien, 1906.
4. J. Wellhausen (1844-1918), professor i Göttingen 1892-1913, liberal teolog og GT-forsker, udgav 1902ff. en række studier over evangelieskrifterne, som Ammundsen kritisk anmeldte i Gads danske Magasin 1906, 195ff., jfr. Teologi og Tradition, Festskrift til Leif Grane, 1988, især 285, note 10.
5. Esther Ammundsen (1906-), dr. med., medicinaldirektør 1961-74.

Brev VI.

1. F. C. Krebs Lange (1869-1939), lærer 1896, studier i København, forstander for Bornholms højskole 1901, præst for Stevns frimenighed 1907-37.
2. P. O. Ryberg-Hansen (1860-1911), bibliotekar, manuduktør, religionshistorisk forfatter.
3. H. B. Ussing (1855-1943), sognepræst ved Jesuskirken 1891, stiftsprovst i Kbhvn. 1915-33, en af Kirkefondets pionerer, leder af DMS's missionsskole 1887-90.
4. L. W. Schat Petersen (1851-1903), professor i NT 1887-1903.
5. J. C. Jacobsen (1862-1948), professor i GT 1891-1929.
6. P. G. Koch (1858-1922), biskop over Ribe stift 1901-22, leder af DMS's missionsskole 1890-1901.
7. Maanedblad for den danske Folkekirke, 1/12-1906. F. L. J. Østrup (1862-1959), dr. phil. pædagogisk og opbyggelig forfatter, sognepræst ved Vor Frue Kirke i Århus 1907-23, i Horne 1923-32.

Summary

These six letters introduce a life-long correspondence between two members of »The Learned Convention«, Pastor Hans Koch (1867-1949) and Professor Valdemar Ammundsen (1875-1936). The first four letters are on the subject of the well-known contest for the Chair of Ecclesiastical History in 1901 (Kirkehistoriske Samlinger 1970, pp. 85-116), in which Koch puts forward arguments to Ammundsen in favour of J. Oskar Andersen (1866-1959) as the best suited for the job. After the appointment of Ammundsen to the professorship, however, Ammundsen confirms his friendship with Koch, and in the last two letters they discuss a suggestion in 1906 concerning the founding of a theological college in addition to, or in replacement of the University degree course in theology.

Professor, dr. theol. P. G. Lindhardt (†)

1987 – En oversigt

Af Leo Kamstrup Olesen

Bibeloversættelse

Året 1987 blev ret fattigt på kirkehistoriske begivenheder, der bør huskes på dette sted. Derfor er der god grund til at tage et emne op, der har fået lov at ligge ubehandlet de sidste to år på grund af pladsmangel, nemlig spørgsmålet om den nye bibeloversættelse, som Bibelselskabet regner med at have klar til autorisation til advent 1990. Der er nok heller ikke sket alverden ved at unklade omtalen af denne diskussion til i år, det har vist sig, at debatten først rigtig kom i gang her sidst på året efter en 3-års opvarmningstid.

Lige op under jul (21/12) kunne EB fortælle sine læsere, at bibeloversætterne voldtager Jomfru Maria, og at IM raser over, at hun i den nye prøveoversættelse af Esajas er blevet frataget sin dyd. Det bemærkelsesværdige ved denne diskussion er, at denne oversættelse har eksisteret i 5 år. Dermed var bolden givet op til slagsmålet om Bibelen, der uden tvivl vil blive en kirkehistorisk begivenhed af karat.

I en anmeldelse af bogen: *Religionshistoriske tekster eller Kirkebibel*, udgivet af Udvalget for Konvent, Kirke og Theologi, skriver professor P. G. Lindhardt, at Jørgen Glenthøj har ret i, at striden om prøveoversættelsen af NT fra 1942 aldrig blev en saglig teologisk drøftelse, men striden skyldtes personlige modsætninger og generationsforskelle. Og Lindhardt slutter sin anmeldelse med: »Og nu har vi fået et godt oplæg til, hvad vi kan vente, når nu snart himmel og jord ryster under de tungt væbnedes fodtramp i slagsmålet om 1990-oversættelsen.« (JyPo 17/12-86, jvf. Mogens Müller i KD 15/9-86).

I fremstillingen bruges følgende forkortelser: BeT, Berlingske Tidende; Bud, Budskabet; DBI, Dansk Bibelinstitut; DKt, Dansk Kirketidende; DMS, Det danske Missions-selskab; DØF, Det økumeniske Fællesråd; EB, Ekstra Bladet; Hb, hovedbestyrelse(n); HskBl, Højskolebladet; IM, Indre Mission, IMH, Indre Missions hovedbestyrelse; IMT, Indre Missions Tidende; JyPo, Jyllands-Posten; KC, Kirkeligt Centrum; KS, Kirkeligt Samfund; KM, kirkeminister(en) eller kirkeministeriet; KD, Kristeligt Dagblad; KFS, Kristeligt Forbund for Studerende og Skoleungdom; KLF, Kristeligt Lytter- og fjernseerforening; KKR, Københavns Kristne Radio; LafM, Landsforeningen af Menighedsråds-medlemmer, LM, Luthersk Mission; LVF, Det lutherske Verdensforbund; MKR, Det mellemkirkelig Råd; MrBl, Menighedsrådenes Blad; MF, Menighedsfakultetet; MV, Missionsvennen; Pol, Politiken, Prf, Præsteforeningen; PrfBl, Præsteforeningens Blad; TF, Teologisk Forum (tillæg til KD); WA, Weekendavisen. Årstal angives kun, hvor der ikke er tale om 1987. Årstal i Parentes med sideangivelse henviser til tidligere årsoversigter og går på udgivelsesåret.

I 1986 satte Bibellæser-Ringen i samarbejde med analyseinstituttet Observa en spørgeskemaundersøgelse i gang om danskernes bibellæsning m.m. (KD 27/8-86). Resultatet af undersøgelsen viste det nedslående resultat, at kun 4% af danskerne læste dagligt eller flere gange om ugen i Bibelen, mens kun 54% af befolkningen enten selv eller husstanden har en bibel. Sognepræst Knud Riis gør med et smil på læben opmærksom på, at der i denne undersøgelse sker et sammenstød mellem to umage kategorier, nemlig troens og statistikens sprog, og derfor kan undersøgelsen ikke bruges til noget (HskBl 4,57).

Bibellæser-Ringen benyttede anledningen til at starte en kampagne for at gøre 1987 til et »bibelår« med uddeling af en 8 siders agitationsavis, der blev trykt i ¼ mill. ekopl. Kampagnen blev ført sammen med en række kirkelige organisationer på højrefløjen (KD 5/3, 6/3, 7/3 og IMT nr. 21, 10f. alle 1985), men Bibelselskabet ville ikke være med nu, fordi det ville vente med et fremstød for øget bibellæsning til den nye oversættelse foreligger engang i 1990'erne (KD 31/12-86). En svensk undersøgelse viser, at Bibelen ikke bliver mere populær læsestof med en nyoversættelse (JyPo 23/12-86).

Det Nye Testamente på moderne dansk

I april 1985 udgav forlaget Scandinavia: NT på hverdagsdansk, med den amerikanske Living Bible som forbillede, men ikke som grundtekst, hævder forlagsredaktøren, Benny Alex. De danske oversætteres navne vil forlaget ikke ud med. Oversættelsen er meget fri, og den fik både varm tilslutning og meget skarp kritik. Forlagsredaktøren oplyser, at oversættelsens grundholdning hører hjemme på vækkelsesfløjen i dansk kirkeliv, og han hævder, at IM og LM har taget meget godt imod den (KD 19/4-85). Det viste sig ikke at være tilfældet. IMT (nr. 24,20ff., 1985, jvf. KD 20/4 og 17/6-85) bringer en meget lang, både meget imødekommende og meget kritisk anmeldelse af oversættelsen. Den er udarbejdet af bibelskolelærer, cand. theol. Leif Andersen, rejsesekretær Jens Mortensen og MF'lærerne cand. theol'erne Peter V. Legarth og Kurt Christensen med generalsekretær Poul Langagergaard som redaktør. Anmeldelsen er forsynet med et copyright med påtegning om, at anmeldelsen kun må gengives i sin helhed med tilladelse, og derfor er jeg afskåret fra at citere fra den, hvilket ellers kunne være spændende. LM's generalsekretær, Leif Rasmussen, roser dens letflydende sprog, men finder det uheldigt, at nogle sproglige formuleringer »giver påmindelser om teologiske synspunkter, som er gængs opfattelse i de (frikirkelige) kredse, som står udgiverforlaget nær.« Da han må betegne oversættelsen som teologisk tendentiøs, kan

han »vanskeligt anbefale brug af denne ny-oversættelse.« (MV nr. 9, jvf. KD 20/4 og 17/6-85). I det følgende nr. af MV (nr. 10) kom der en skarp indsigelse mod Leif Rasmussen's kritik fra en ungdomsformand i LM, stud. theol. Jørn A. Pedersen. Han hævder, at Leif Rasmussen's eksempler ikke er udtryk for tendentiøse oversættelser, men »blot skønhedsfejl på en i øvrigt god oversættelse«. I KFUM & K's blad »Godt Nyt« skriver formanden, Ivar Brændgaard, at selv om han finder oversættelsen mundret og letlæselig, er den alligevel for smart. Livets realisme og vanskeligheder forties (jvf. KD 17/6-86). Nicolai Winther-Nielsen mener, at det har vist sig, at den kun har vundet udbredelse i frikirkelige kredse (Bud 1, 1988, 13).

I en anmeldelse hilser professor Mogens Müller oversættelsen velkommen som et alternativ til såvel den autoriserede oversættelse fra 1948 som til Anna Sophie og Paul Seidelins oversættelse fra 1974, og der er kommet en rimelig letlæselig tekst ud af arbejdet, især ved brug af »moderne« ord og forklarende omskrivninger. Især det sidste har ført til vilkårlighed, og Müller har svært ved at se, hvilken rolle overhovedet den græske tekst har spillet for denne oversættelse (heri er Poul Langagergaard enig – leder i IMT nr. 24, 1985). Derimod finder han tydelige eksempler på, at der har været indflydelse fra den engelske Living Bible. Der er opstået en falsk klarhed, og han mener, at »det er vanskeligt at se, hvad den skal gøre godt for.« (KD 13/4-85). Men oversættelsen solgte godt, og efter mindre end 1 år udkom 2. oplag, og selv om de to steder, som Müller anholdt i anmeldelsen af 1. udgave, er blevet ændret, så er grundproblemet stadig det samme. Og i sin anmeldelse til 2. oplag nævner han nye eksempler på oversættelser, der vidner om sproglig løbsagthed, og det er farligt, fastslår han (KD 7/2-86).

Hård kritik kom der også fra Bibelselskabets generalsekretær, Niels Jørgen Cappelørn, der især fandt oversættelsens anonymitet betænkelig, »man skulle næsten tro, at de ikke ønsker at være ved deres arbejde« siger han (KD 26/4 og BeT 28/4-85). Redaktøren af DMS's blad, pastor Jakob Rønnow roser initiativet og ønsker bogen en god udbredelse. »Nydeligt at holde i hånden, let at gå i gang med. Der er ingen tvivl om, at der er behov for et (NT) af denne slags« (Dansk Missions Blad nr. 5, 1985, jvf. KD 9/5-85).

KD's leder skriver, at »det burde aldrig blive et diskussionsspørgsmål, om Bibelen skal oversættes i størst mulig troskab mod de grundtekster, vi har til rådighed. Det bibelske budskab må naturligvis udlægges og tolkes, men Bibelen selv er grundlaget for vor tro, og hvis den bliver omgjort til tolkninger, er det et spørgsmål, om der bliver indhold at kommunikere og derefter bearbejde.« (27/4-85). I en kronik i BeT

(9/7-85) skriver universitetslektor Sigfred Pedersen, at det er udtryk for en frontforkortelse, når forlaget lader en journalist udforme teksten ud fra den grundkonception, at det at oversætte er at kommunikere. Resultatet bliver, at teksten let lukker sig til for læseren, fordi den er udstyret med så mange omskrivende forklaringer. Johannes Væge skriver, at »afvigelserne fra de hidtil kendte oversættelser til dansk er dog i vid udstrækning ikke særlig iøjnefaldende, men viser sig i øvrigt i en form for *polstring* af (NT's) sprog.« Desuden mærker han den lettere henførte sprogton, som måske passer godt for de frikirkelige kredse, som udgivelsen formentlig vil finde bedst indpas i. (WA 1/8-85).

Den ansvarlige for udgivelsen, forlagsredaktør Benny Alex skriver, at kardinalpunktet i diskussionen om oversættelsen har været: »hvad en »oversættelse« egentlig er«. I Danmark har vi været forskånet for de mange forskellige oversættelser, derfor har vi haft en meget enkel opfattelse af, hvad troskab mod grundsproget ville sige, idet vi har støttet os til de sprogteorier, der var fremherskende i det 19. århundrede, mens man i den engelske sprogverden har haft over 30 oversættelser, byggende på forskellige sprogteorier udviklet i dette århundrede. Derefter opregner han nogle forskellige oversættelsesmetoder, og han mener ikke, at nogen af dem er mere rigtig end andre. Men man må på forhånd gøre sig klart, hvad målet med en oversættelse er (kronik i KD 8/5-85). Iver Larsen, cand. cient. og bibeloversætter i Nairobi til Saabot-sproget, ligger på linje med Benny Alex i sin oversættelsesterminologi, og han skriver, at »nogle mener, at en god og troværdig bibeloversættelse ikke indebærer nogen fortolkning af den oprindelige tekst.« Det er en utopi, en simpel umulighed, fastslår han (kronik i KD 30/5-85). I en kronik i KD året efter (28/8-86) anholder Iver Larsen, Mogens Müller's anmeldelse til 2. oplag, hvor Müller havde skrevet, at med denne frie oversættelse, »(er man) helt i oversætternes vold«. Larsen fastslår, at »læseren ved enhver oversættelse er i oversætternes vold«, og derfor finder han Müller's fremhævelse af dette som egnet til at skabe det indtryk, »at det er noget frygteligt negativt, som man da heldigvis har undgået ved de »rigtige« oversættelser«. Til dette skriver Müller, at Larsen hermed har opstillet et falsk alternativ. Forholdet er jo det, at jo friere en oversættelse er, desto mere er man i oversætternes vold. I NT på hverdagsdansk er man i den grad i oversætternes vold, at det nærmer sig voldtægt, fastslår Müller (KD 3/9-86).

Fik denne oversættelse ikke andre positive resultater, så fik den Bibelselskabet til at forcere sit oversættelsesarbejde. I mere end 10 år havde man arbejdet med at nyoversætte GT med henblik på en autorisation af

en nyoversættelse af GT omkring 1990. I 1977 kom den første prøveoversættelse af et GT skrift, nemlig Salmernes bog. Meningen med prøveoversættelser er at skabe debat om dem og give mulighed for at komme med konstruktiv kritik til oversættelsen, for at det endelige resultat kan blive bedst muligt. Selskabet Dansk Tidegærd fandt, at den nye oversættelse af salmerne er uegnet til gudstjenstlig brug, derfor har de efter opfordring fra Bibelselskabets præsident, biskop Ole Bertelsen, udarbejdet en oversættelse af 17 GT salmer, som de har tilsendt Bibelselskabet, oplyser dets formand, pastor Dag Monrad Møller (KD 7/5-86). I 1982 kom der en prøveoversættelse af Esajas bog. I 1985 kom der 2 prøveoversættelser, om foråret: Da Gud skabte, en oversættelse af 1. Mos og 2. Mos. kap. 1-15. Pastor Johs. Væрге gik i gang med bange anelser. Allerede titlen forekommer ham forkert, som om skabelsen kun er fortid. »Men det viste sig, at med titlen og de første to vers var det værste overstået«. (WA 1/8-85). I en anmeldelse kalder pastor Doris Ottesen den for lidt af en gyser. Man præsenteres for det ene mord efter det andet på gammelkendte vendinger (KD 6/6-85). Et af de mord, der vakte størst opmærksomhed og gav mest debat, var, at »Guds Ånd svævede over vandene«, var blevet til, at »Guds storm piskede hen over vandene«. Niels Jørgen Cappelørn skriver, at der er gode grunde til denne ændring (WA 9/8-85). Det mener lærer på MF i Århus, Carsten Vang, ikke er tilfældet, dels fordi det verbum der oversættes piske, på ingen måde kan betyde dette, og dels betyder det hebraiske ord »ruach« altid ånd, når det står sammen med Gud (KD 30/6, jvf. samme i PrfBl 38,709ff. og Bud 4,105ff. = IMT nr. 9,20ff.). Den nye formand for IMH, pastor K. Lindhardt Jensen, brugte også oversættelsen af dette sted til i sin formandsberetning på IM's årsmøde at slå fast, at »et hovedkrav til en bibeloversættelse må være, at den skal være så præcis og så saglig rigtig som muligt.« (IMT nr. 25,16ff).

Samme år udkom tolvprofetbogen, og Mogens Müller skriver, at »sproget er ligefremt og fyndigt nudansk uden at være fladt.« Men oversættelsen rejser det store problem, at man har valgt at oversætte den hebraiske grundtekst og stort set at se bort fra den græske oversættelse Septuaginta. »Tilspidset bliver dilemmaet derfor det, om det er en religionshistorisk tekstbog eller en kirkebibel, der skal komme ud af oversættelsesarbejdet«. Som et eksempel nævner han Hab. 2,4., hvor der i den autoriserede oversættelse står: »men den retfærdige skal leve ved sin tro«. Og da disse ord citeres således af Paulus i Ro. 1,17 og Gal. 3,11, finder han det fatalt, at der i prøveoversættelsen oversættes således: »men den retfærdige skal leve i trofasthed«. »Så dér røg Paulus' skriftbegrundelse«, skriver han (KD 16/11-85). Det samme

problem kommer han ind på i en længere artikel i TF (nr. 1,1986), hvor han derudover nævner, at med den nye oversættelse af Es. 7,14, i stedet for »Se, jomfruen bliver frugtsommelig«, oversættes »Se, den unge kvinde er gravid«. Og han mener, at denne oversættelse betyder et farvel til jomfrufødselens skriftbegrundelse. Men han medgiver gerne, at oversættelsen jomfru skyldes Septuaginta, og derfra har Matt. 1,23 og Luk. 1,31 overtaget den, men han mener ikke, at det er tilfældigt, at Septuaginta har oversat det hebraiske ord med et ord der betyder jomfru. Han finder det ikke helt ligegyldigt, at der i alle kristne kirkebiber i Es. 7,14 hidtil har stået »jomfru«. Men den megen interesse for grundsproget, der er blevet styrket af den historisk-kritiske forskning af GT, må ikke få den konsekvens, »at man gør teologi til en religionshistorie eller omvendt«.

At anlægge en rent historisk og religionshistorisk synsvinkel på de GT-lige tekster, og lade den få indflydelse i oversættelsesarbejdet, er en nyhed i den kristne kirke. Et sådant projekt vil rumme uløselige spændinger, mener Mogens Müller. Og det er også et brud med dansk bibeloversættelsestradition, hvor der indtil de sidste autoriserede oversættelser var tale om revisioner af biskop Hans Poulsen Resen's oversættelse fra 1605-17. Det betød dog ikke, at man ikke tog hensyn til Bibelens grundprog, men »udslagsgivende var dog den foreliggende tekst«. Det kan ikke lade sig gøre at ville »se bort fra den historie, som Bibelen har haft og skabt, for hele tiden at prøve på at begynde forfra« (Helsingør Stiftbog 1985, 62ff.). Det samme spørgsmål er professor Regin Prenter inde på i en lang artikel (PrfBl 32,589ff.), hvor han slår fast, at der er forskel på synagogens og kristendommens helhedsopfattelser af Bibelen (GT). Såfremt man mener at kunne oversætte GT ud fra en ret historisk opfattelse, så har man i neutralitetens navn taget stilling for synagogens skriftopfattelse mod kirkens. »Det, man i vore dage kalder »at lade G.T. komme til orde på dets egne betingelser« er ensbetydende med kun at tillade det at komme til orde på *synagogens* betingelser.« Prenter »tvivler på, at vi i den danske kirke i vort slægtled vil være i stand til at producere en helt ny oversættelse af Bibelen, som på samme tid vil være en *bibel*-oversættelse og *bibel-oversættelse*« (jvf. hertil generalsekretær Niels Jørgen Cappelørn i Bibelselskabets Årbog 1987, 29ff. og Svend Holm-Nielsens svar i PrfBl 51-52-53,997ff.).

Man kommer ikke uden om, at Bibelselskabet bringer sig selv i en vanskelig situation, såfremt det vil fastholde, at den nye oversættelse af GT skal ske på dets egne betingelser, skriver domprovst Im. Felter. Uoverensstemmelserne mellem den hebraiske tekst og Septuaginta er et stort problem, og den eneste løsning, som han kan forestille sig, »går

ud på, at den nye oversættelse af GT overalt, hvor vedkommende vers citeres i NT, forsynes med en note med angivelse af Septuagintas læsemåde« (kronik i KD 18/2). Redaktøren af LM's organ: Budskabet, missionsskoleforstander, cand. theol. Jørgen Bernhard, mener også, at en ny oversættelse kun bør være en revision, »der tager skyldigt hensyn til vores oversættelsestradition, samtidig med, at der udvises føling med sprogets udvikling.« Den må ikke føre an i nogen yderliggående sproglig udvikling, men han erkender, »at enhver oversættelse vil være præget af oversætternes teologiske grundholdning.« (nr. 4,97ff.).

Som svar til Mogens Müller skriver en af hovedredaktørerne, professor Svend Holm-Nielsen, at det er et bestemt ufravigeligt princip for Det danske Bibelselskabs prøveoversættelser, at det er GT, vi oversætter, og ikke én eller anden gengivelse. Og han slår fast, at der eksisterer kun én grundtekst, og at jøderne netop kasserede Septuaginta som en gyldig oversættelse på grund af de kristnes (mis)brug af det omtalte esajassted (kronik i KD 17/2-86). I slutningen af 1987 er det netop dette sted hos Esajas der får debatten til at blusse op.

Lærer på DBI, cand. theol. Nicolai Winther-Nielsen kalder oversættelsen af dette sted for »en af de tikkende bomber under Bibelselskabets store projekt for autorisation af en nyoversættelse af hele Bibelen i 1990«. Samtidig gør han opmærksom på, at Septuagintas oversættelse efter hans mening er helt præcis, og han nævner steder, hvor det nævnte hebraiske ord betegner en ung pige, der endnu ikke har haft samleje med en mand (kronik i KD 30/12, jvf. samme i Bud nr. 5,134ff., nr. 6,168ff., nr. 1,1988, 11ff., nr. 2, 1988, 38ff.).

I 1986 udkom Samuels- og Kongebøgerne i et bind som prøveoversættelse, dog kun som manuskript. Og samme år blev Ezekiels bog udgivet. Allerede året efter kom profeten Jeremias.

Scandinavia's NT oversættelse viser, at der må være et behov for en mere nutidig autoriseret bibel udtaler Cappelørn. Vi har allerede i det stille konkret overvejet en nyoversættelse af NT oplyser han. I næste måned skal et redaktionsudvalg bestående af ham, Biskop Bertil Wi-berg og professor Niels Hyldahl ud fra flere eksempler på forsøgsoversættelser tage stilling til, hvorvidt det allerede på nuværende tidspunkt må anses for nødvendig med en nyoversættelser af NT (KD 26/4-85). I efteråret 1985 besluttede Bibelselskabets repræsentantskab at stille mod at have hele Bibelen klar til autorisation af en ny oversættelse i 1990. Alle er klar over, at det er en stor opgave, men vi finder det nødvendigt, at vi sætter alle kræfter ind på opgaven, sagde Niels Jørgen Cappelørn (KD 27/9, 30/9, 1/10, BeT 6/10 alle 1985). Endvidere nævnte han, at året 1990 har særlig betydning i denne sammenhæng, fordi det

da netop er 250 år siden, at der i Danmark blev udgivet en samlet nyoversættelse af hele Bibelen. Flere gjorde i læserbreve opmærksom på, at det var en sandhed med modifikationer, fordi der i mellemtiden var udkommet såkaldte private oversættelser af hele Bibelen samtidigt.

Medens GT fortrinsvis oversættes af folk fra de teologiske fakulteter, blev det besluttet, at NT fortrinsvis skal oversættes ude i præstegårdene, oplyste Bibelselskabets næstformand, pastor Palle Dinesen. Vi vil søge at få så stor bredde som muligt i oversætterholdet, sagde formanden for oversættelseskomitéen, biskop Wiberg (KD 1/10-85). I MV hilser Birger Reuss Schmidt beslutningen velkommen, men gør opmærksom på, at der er stor forskel på bibeloversættelsers kvalitet, og den vil uundgåeligt få »farve« efter oversætternes teologiske grundholdning. Og han håber, at der vil blive plads til højrefløjen i dansk kirkeliv på oversætterholdet. »Når den samlede oversættelse foreligger i 1990 skulle den gerne være af en sådan art, at også vi konservative kan vedkende os den. Ellers tvinges vi jo til at lave vor egen.« (MV nr. 21, 1985).

Hvorvidt NT bliver oversat ude i præstegårdene kan diskuteres, idet kun 3 af den store oversættergruppe på næsten 20 personer kan betegnes som sognepræster, og om den kirkelige bredde blev tilgodeset i tilstrækkelig grad, ved at den tidligere lærer ved MF theol. dr. Kai Kjær-Hansen blev medlem af oversættergruppen, er vel et åbent spørgsmål. Udviklingen i 1987 synes at bekræfte, at der var store grupper på kirkens højrefløj, der ikke fandt, at det er tilfældet (jvf. Bibelselskabets Årbog 1986, 37ff.).

Et af de store spørgsmål i Bibelselskabets oversættelsesprojekt var økonomien. I de første år efter 1976, hvor projektet blev startet afholdt selskabet selv oversættelsesudgifterne over sit driftsbudget. »Det principielle synspunkt, at arbejdet med at frembringe Den danske Bibel i en ny autoriseret oversættelse burde statsfinansieres, har ikke kunnet slå igennem i de styrende organer. Det har derimod en praktisk udgave af det principielle, den nemlig: at lade oversættelsesprojektet finansiere over de tipsmidler, som kultur-, undervisnings- og finansministeren har til rådighed.« Efter en forespørgselsdebat i folketinget i 1981 udformede KM Tove Lindbo Larsen den praksis, at KM anbefalede Bibelselskabets ansøgninger til de nævnte ministerier. Og fra 1981 til og med 1987 har Bibelselskabet fra tipsmidlerne modtaget i alt knap 3 mill. kr. til oversættelse af GT. Desuden bevilgede KM Elsebeth Koch-Petersen i årene 1983 og -84 i alt 100.000 kr. af sit rådighedsbeløb til projektet. Derudover har Bibelselskabet modtaget meget betydelige private gaver til oversættelse af GT, i alt ca. ½ mill. kr.

Derimod har det været betydeligt vanskeligere at få midler fra tipsmidlerne, til den NT-lige oversættelse. I 1986 delte finansministeriet sit hidtidige beløb på 75.000 kr. til GT-oversættelsen lige over med halvdelen til NT. Dette har givet problemer for Bibelselskabet, hvad angår økonomien i NT-oversættelsen. Disse problemer ville have været væsentlig større, hvis ikke G. E. C. Gads Fond efter ansøgning havde givet et tilskud på 100.000 kr. i 1987, ligeledes modtog man i 1987 private gaver til dette formål på i alt 100.000 kr. (Bibelselskabets Årbøger 1986, 47f., 1987, 41ff.). Budgettet for den samlede oversættelse er på ca. 7 mill. kr. (KD 26/4-85), heraf 1,6 mill. kr. til NT. Det var disse penge, der især var vanskeligheder med at få budgetdækning for. Men midt i den højspændte debat ved juletid om oversættelserne kom KM Mette Madsen med en stor julegave til Bibelselskabet, idet hun gav tilsagn om 300.000 kr. til oversættelsen af NT. Pengene tages fra det reservefond af landskirkeskattemidler, som KM råder over. Generalsekretær N. J. Cappelørn glæder sig meget over, at der nu for første gang direkte er givet penge fra KM til oversættelsen af NT. Nu mangler vi kun 1. mill. kr. i at have fuld dækning på budgettet, sagde han (KD 15/12).

I forordene til alle prøveoversættelserne skriver Bibelselskabet, at man med udgivelserne af disse prøveoversættelser ønsker at give en bredere kreds lejlighed til at tage stilling til oversætternes arbejde og håber, at bøgerne måtte fremkalde en frugtbar debat. Da dette håb kun i meget begrænset omfang gik i opfyldelse, »har Bibelselskabet henvendt sig til en bredt sammensat gruppe af personer med opfordring til skriftligt at kommentere og vurdere de enkelte prøveoversættelser«, oplyste generalsekretær Niels Jørgen Cappelørn i årsberetningen (Bibelselskabets Årbog 1987, 26f.) Det kunne se ud som, at Bibelselskabet havde gjort regning uden vært, for i løbet af efteråret begyndte reaktionerne at strømme ind fra folkekirkens højrefløj. At reaktionen kom på dette tidspunkt, skyldes vel i nogen grad beslutningen om, at NT skulle oversættes sideløbende med GT.

MF og DBI udsendte en anmodning til en række kirkelige organisationer om støtte til deres analysearbejde af de nye prøveoversættelser, og man opererede med et budget på ½ mill. kr. Denne anmodning fik bevægelsen Ordet og Israel til at henvende sig til 18 kirkelige organisationer og frikirker for at få dem med til at stille krav til Bibelselskabet om, at der kommer en repræsentant fra den konservative, bibel- og bekendelsestro del af kirken med i den redaktionskomité, som skal tage stilling til ændringsforslagene. Man fandt det ikke tilstrækkeligt, at nogle lærere på MF og DBI gennemgår prøveoversættelserne (KD 5/

11, 12/11 jvf. MV nr. 21). Såfremt Bibelselskabet siger nej, må den bibel- og bekendelsestro del af kirken stærkt overveje at starte et alternativ oversættelsesarbejde mener Ordet og Israel's formand, afdelingsleder Samuel Roswall (KD 5/11, 15/12). IMH fandt at MF's og DBI's initiativ var så vigtigt, at det gav 10 % af budgettet i direkte støtte og yderligere 10 % af budgettet i økonomisk sikkerhedsnet. Derudover vil man stille spalteplass til rådighed i IMT til analyseresultatet. Grunden til den store støtte er, at bibeloversættelsesarbejdet i 1988 kommer ind i en afgørende fase, »hvorfor dette vigtige bibeltro analysearbejde må fremmes i hast«. Ordet og Israel's tanker om en samlet henvendelse til Bibelselskabet finder IMH positive. »Dog finder vi ikke stil og tone i det af Ordet og Israel skitserede oplæg heldig«, hedder det fra IMH (IMT nr. 48). Formanden for Ordet og Israel, Samuel Roswall kunne ønske, at IMH havde konkretiseret, hvori deres uheldige »stil og tone« består (KD 15/12). Til LM's blad: Missionsvennen siger IM's generalsekretær, Poul Langagergaard, at det er den karakter af trussel om en alternativ bibeloversættelse, der ligger i Ordet og Israel's udspil, der gør, at vi må tage afstand. En sådan trussel sætter os uden for indflydelse, men IM ønsker, at vi får den bedst mulige fælles oversættelse (MV nr. 22, jvf. IMT nr. 48). MF og DBI fik en god respons på deres anmodning, ved juletid var der givet tilsagn om ca. halvdelen af den ½ mill. kr. (MV nr. 24).

Den megen polemik om prøveoversættelserne fik en af hovedredaktørerne, professor Svend Holm-Nielsen til at skrive: »Vi er meget interesserede i kritik, men det er min opfattelse, at en del af kritikken af prøveoversættelserne af Bibelen er helt usaglig, uden begrundelse og dokumentation« Han mener, at det f.eks. er usagligt at hævde, at der ikke må laves om på de én gang vedtagne oversættelser. For ham er det væsentligst at slå fast, at de nye oversættelser er et forsøg på at føre skrifterne tilbage til en hebræisk tradition og fjerne dem fra den græske, som tidligere oversættelser har været baseret på. Grunden til dette forsøg er, at mistilliden til de hebræiske tekster er forsvundet efter fundet af bl.a. Dødehavsrullerne. Endvidere slår han fast, at det er vigtigt at fastholde, at der er tale om prøveoversættelser, hvori meget skal revideres. »Jeg mærker tit den holdning, at oversættelserne allerede er vedtagne og autoriserede, men det er ikke rigtigt. Vi er interesserede i saglig kritik, det er det, vi skal bruge i revisionen« fastholder Svend Holm-Nielsen (KD 17/12). Det er en god luthersk tradition at gå til den hebraiske grundtekst, når man skal oversætte GT og så vidt muligt holde sig upåvirket af Septuaginta, gør Svend Holm-Nielsen opmærksom på (DKt 25,390ff.). Det falder Samuel Roswall for bry-

stet, at Svend Holm-Nielsen frabeder sig usaglig kritik. »Skal man undlade reaktioner, hvis argumentationsniveauet ikke er på professorens eller er udtryk for en anden tilgang til de bibelske skrifter?« Samtidig finder han prøveoversættelserne præget af tolkninger, der er hentet fra den kritiske bibelforskning. Desuden sporer han en tendens til grøftegravning mellem GT og NT (KD 15/12).

Bibelselskabets generalsekretær, Niels Jørgen Cappelørn, er skuffet over, at Ordet og Israel ikke har henvendt sig direkte til Bibelselskabet, men har stillet sig op som en modpart i stedet for først at søge samarbejde. Det glæder ham, at IM har taget afstand fra denne form. Vi ønsker at få skabt så stor bredde som muligt om arbejdet, og IM's holdning tolker han som en villighed til at indgå kompromisser. Han fornemmer også en god åbenhed hos DBI og MF. Han er mere optimist i dag end for 1 år siden med hensyn til at nå en bred enighed mellem de kirkelige fløje om en ny autoriseret oversættelse. Bibelselskabets bestyrelse nedsatte i efteråret et udvalg, der skulle finde ud af, hvordan man i revisionen af prøveoversættelserne af GT bedst muligt får inddraget de kritiske reaktioner fra den kirkelige højrefløj, ligeledes skulle udvalget på foranledning af Poul Langagergaard finde ud af, hvorledes Bibelselskabets repræsentantskab får indseende med reaktionerne, der kommer på prøveoversættelserne (KD 18/11).

Danmarks Kirkelige Mediecenter

1988 blev året, hvor der rigtigt kom gang i den kirkelige mediedebat. Den direkte anledning var, at TV-2 skulle starte i slutningen af 1988. Det var forudsat, at TV-2 skulle købe sine produktioner af andre, og for at give kirkerne og de kirkelige organisationer gode muligheder rent teknisk og uddannelsesmæssigt indbød Kristelig Lytter- og Fjernseerforening kirkefolk af alle afskygninger til et møde i januar om dannelsen af et kristent mediecenter. At KLF også er interesseret i et kristent mediecenter af hensyn til sin egen beståen, lægger formanden, pastor Villy Mølgaard ikke skjul på, fordi dens dage i DR er talte, ejheller fik den nogen repræsentation i TV-2's bestyrelse (KD 22/1).

Medindbyder til mødet den 24/1 var sognepræst Asger Baunsbak-Jensen. Selv om spørgsmålet om kirkens forhold til de elektroniske medier er et kontroversielt område i Danmark, kom der så mange deltagere til mødet, at det måtte forlægges fra Trinitatis sogns menighedshus til KFUK's festsal, og hele spektret i dansk kirkeliv var repræsenteret. IM havde på forhånd sagt fra, men sendte dog en observatør. Et af de spørgsmål, man måtte prøve at komme til klarhed over, var, om det påtænkte center udelukkende skulle være et folkekirkeligt an-

liggende eller tværkirkeligt. Mødets deltagere brugte dagen på at forsøge at finde en slags fællesnævner for en kirkelig mediepolitik.

Mødeleder var Baunsbak-Jensen, der bl.a. i sin indledning sagde, at det danske folks grundlæggende viden om kristendommen er i dag så ringe, at han frygtede, at begrebet folkekirke er truet. I det store oplysningsarbejde, der forestår, må man nødvendigvis inddrage medierne. En anden af indledeerne, programsekretær i DR, pastor Mogens Hansen, advarede indtrængende imod oprettelse af det kirkelige mediecenter, det vil kvæle kunstnerisk frihed og kvalitet. Pastor Jørgen Thorgaard, medarbejder ved TV's kulturafdeling, der også var blandt indledeerne, fandt det livsvigtigt at bibringe det danske folk de nødvendige kundskaber om den kristne, danske kulturarv. Pastor Niels Jørgen Jensen, formand for LafM's medieudvalg, der også var blandt indledeerne (indlægget offentliggjort i MrBl 3,74f.), fandt, at et center var af stor værdi som uddannelsescentral for bl.a. medarbejdere til nærradioerne (KD 26/1, Povl Bendix Knudsen i DKt 5,58ff., jvf. N. J. Jensen's artikel i DKt 11,155 f. og hans artikel i Århus stiftsbog 1987: Kirken og de lokale medier, 69ff., se især 72f.).

Der kom mange meninger om centrets eventuelle funktion og opbygning. Jakob Rønnow, DMS, tog klart afstand fra et egentlig produktionsselskab. Men man enedes om at nedsætte et udvalg, som skulle undersøge, hvorledes tanken om et mediecenter kan realiseres i praksis. Udvalget, der skulle betragtes som ikke repræsenterende nogen, kom til at bestå af Baunsbak-Jensen, KLF's formand, Villy Mølgaard og næstformand, pastor Frede Jørgensen, lektor Edith Aller, formand for Det danske Bibelselskabs børne- og ungdomsudvalg, pastor og filmproducent Per Jensen, Niels Jørgen Jensen LafM og endelig efter krav fra de deltagende frikirker, familiekonsulent i Baptistsamfundet Karin Christiansen (KD 26/1, DKt 5,59). Frikirkerne følte sig forbigået ved udvalgets sammensætning, men Villy Mølgaard afviste, at det skulle være tilfældet. Hans kongstanke er, at både folkekirken og frikirkerne kan være sammen i et produktionsselskab (KD 28/1). KS's to deltagere i mødet, højskolelærer Povl Bendix Knudsen og domprovst Holger Jepsen, gav udtryk for en foreløbig positiv holdning til mediecentertanken, idet Bendix Knudsen fandt, at »det har et rimeligt grundtvigsk præg« (KD 28/1, DKt 5,59f.).

Forinden det »historiske« møde havde nogle mennesker udtalt sig til KD (24/1) om, hvad de på forhånd mente om tanken om et kristent mediecenter. Pastor Laurids Korsgaard, Frederikshavn, tror ikke på ideen. De teologiske forskelle er for store, »det hele ender i strid og ballade«. I stedet for at etablere et stort prestigeprojekt, mener han, at

man bør satse på decentrale medieaktiviteter. Brug af de elektroniske medier kan let blive en flugt fra sekulariseringens udfordring, tror han. Vi skal satse på decentrale medier, men endnu mere på sognet. »Det kan ikke nytte, at de grundtvigske fornemt holder sig tilbage«, siger Niels Jørgen Jensen. Det kirkelige stof må integreres og ikke indsnævres i bestemte programflader, som KKR gør, mener generalsekretær Niels Jørgen Cappelørn.

Det næste fællesmøde blev planlagt til den 13. juni i Odense, hvor udvalget ville fremlægge bl.a. vedtægtsforslag, og man håbede, at der kunne holdes stiftende generalforsamling (KD 29/4).

På LafM's årsmøde i juni blev det klart, at LafM tidligst i september ville kunne tage stilling til, hvorvidt man ville være med i mediecentret eller ej og evt. tage imod tilbuddet om én plads i bestyrelsen (MrBl, 5,143f., KD og JyPo 5/6). Fra mange sider fandt man det vigtigt, at LafM kom med for at garantere den kirkelige bredde. Informationssekretær Niels Thue Krarup fandt det uheldigt, at udvalget havde et så utroligt hastværk, at det stilede mod en stiftende generalforsamling allerede på Odense-mødet. Lad os starte beskedent og finde ud af, hvad vi vil bruge centret til, inden der bruges mange mill. kr. på det (kronik i KD 11/6, jvf. i øvrigt KD 11/6, hvor der offentliggøres uddrag af vedtægtsudkastet.). Netop fordi, der er så mange uafklarede spørgsmål, må vi have dannet mediecentret, så vi efter kvalificerede drøftelser i fællesskab kan finde frem til de relevante løsningsforsøg, mente pastor Per Jensen (KD 13/6).

På det lange møde diskuterede man vedtægter, som det viste sig, at alle kunne tilslutte sig på nær KS, hvis repræsentant Povl Bendix Knudsen mente, at man tænkte for meget i organisationsbaner. Det viste sig også, at de fleste repræsentanter på Odense-mødet ikke havde mandat til at tilslutte sig et eventuelt mediecenter allerede da. Denne tøven, som altså ikke var noget særegen for KS's repræsentanter, anser Lars Holm for sund og god. Skal der skabes noget nyt, er det vigtigt, at det har kvalitet og nerve (DKt 13,187). Resultatet blev, at KLF blev enestifter af mediecentret med en grundkapital på 300.000 kr. Da det skulle være en kursus- og produktionsvirksomhed, anmeldtes det som en erhvervsdrivende fond (KD 15/6). KLF havde allerede udpeget sine 4 bestyrelsesmedlemmer til centret, udover formanden og næstformanden blev det biskop Henrik Christiansen og Asger Baunsbak-Jensen.

På IM's årsmøde kom generalsekretær Poul Langagergaard med et skarpt udfald mod frikirkers brug af de elektroniske medier (KD 16/6).

Kort efter Odense-mødet kom biskop Herluf Eriksen med forslag om en mediecentral i folkekirkens regie, finansieret over landskirke-

skatten og med en bestyrelse udpeget af KM. Han forestillede sig et folkekirkeligt båndværksted eller båndcentral i lighed med landscentralen for undervisningsmidler under undervisningsministeren. Herluf Eriksen var sig bevidst, at hans forslag gik i en helt anden retning end KLF's tanker. IM er på flere måder positivt stemt over for dette forslag, oplyste Poul Langagergaard. KM Mette Madsen læste forslaget med stor interesse og havde samtidigt bemærket, at KLF's medicentertanke tilsyneladende ikke fik den påtænkte kirkelige bredde, nu da KS og IM åbenbart ikke vil være med (KD 17. og 20/6, jvf. Århus Stiftsbog 1987,101f.).

Næsten samtidigt udgav DMS et hefte: »Menneske, menighed, medierne. Et oplæg til debat om kirken i en ny medieverden«, forfattet af den tidligere radiomedarbejder, pastor Laurids Korsgaard. Hans lille hæfte satte sommerens mediedebat på hovedet. Han slog til lyd for, at brug af bl.a. TV ikke kan erstatte menneskeligt nærvær og hævder, at motiver for et medie-engagement blandt kirkefolk ofte er ønsket om at få magt over andre (jvf. KD 25/6). Herluf Eriksen kom med et forslag om, at der blev oprettet folkekirkelige nærradio- og TV-udvalg. Forslagets baggrund er, at mange menighedsråd landet over engagerer sig i nærradioprojekter. Disse aktiviteter foreslås finansieret over rådighedsbeløbene (KD 27/6). Pastor Jørgen Juul Petersen fandt biskop Eriksen's forslag som et udmærket alternativ til KLF's medicentertanke (KD 1/7).

Først på efteråret blev det endeligt klarlagt, at KS ikke kunne bakke medicentertanken op, fordi det, således som det tænkes opbygget, ikke er foreneligt med KS's kirkesyn, som sætter sognet i centrum. Derimod kunne KS støtte tanker, der går i retning af Herluf Eriksen's forslag (DKt 21,322, KD 25/9, 10/10). KM Mette Madsen gav udtryk for ideer, der lå tæt op af KS's forslag (KD 15/10).

Som bebudet skulle LafM tage endelig stilling til engagementet i medicentret i slutningen af september, og udfaldet var imødeset med stor spænding. Men man kunne ikke nå til enighed om en afgørelse. Uenigheden skyldtes uden tvivl KS's afvisning, samtidig med, at det var ret uklart, hvilken opbakning Herluf Eriksen's forslag ville få både fra politisk og kirkeligt hold. Derfor ville man lade situationen flyde og håbe, at der derved kunne dannes basis for en mere bred løsning (KD 30/9).

Efter KS's nej til at være med i medicentret, indbød Asger Baunbak Jensen repræsentanter fra KS til en samtale om en fælles mediepolitisk indsats. Men kommentarerne fra begge sider lød: »Vi

har haft en positiv og god samtale, men arbejder videre hver for sig« (KD 5/11, jvf. 2. og 9/10).

Mediecentret planlagde at holde sit første bestyrelsesmøde den 7/12. Det sene tidspunkt skyldtes, at man først ville afvente udfaldet af LafM's bestyrelsesmøde den 30/11. Da det blev et ja, var der 29 tilsluttede organisationer og frikirker som medlemmer (KD 5/11, 1/12, MrBl, 1, 1988, 6).

KS var meget utilfreds med, at LafM tilsluttede sig mediecentret, og især, at Niels Jørgen Jensen lod sig indvælge i bestyrelsen. Højskolelærer Povl Bendix Knudsen, formand for KS's medieudvalg er overrasket og dybt skuffet over hans ja. Niels Jørgen Jensen føler ikke, at han har forrådt KS. »Jeg har måttet sluge nogle principper, men sagen er så vigtigt, at jeg med nogen betænkelighed går med. Og der skete jo ikke noget med KS's forslag. Det er et løst forslag, som der ikke har været politisk opbakning bag,« sagde han (KD 3/12). KD's leder anførte, at Bendix Knudsen's modstand imod mediecentret skyldes mere »kirkepolitik end mediepolitik« (4/12). Der blev en ret voldsom polemik om LafM's tilslutning og især Niels Jørgen Jensen's stilling.

På mediecentrets første bestyrelsesmøde blev Asger Baunbak Jensen valgt til arbejdende formand i en 2 årig periode, hvor det var hensigten, at han skulle søge orlov fra sin præstestilling ved Stavnsholtkirken i Farum (KD 10/12, BeT 11/12). Asger Baunbak-Jensen gav udtryk for, at han håbede, at KS ville tilslutte sig centret på et senere tidspunkt (KD 10/12). Niels Jørgen Jensen kom med en lang redegørelse for sin stillingtagen til mediecentret og slog fast, at det skal være med til at sikre folkelige, kvalitative udsendelser i TV-2. Centret er ikke tiltænkt nogen egenproduktion, ej heller er der tale om et stykke økumenisk arbejde, men kun et samarbejde om at løse nogle presserende praktiske opgaver i forbindelse med at sikre kirkelige udsendelser i dansk radio og TV. Desuden gør han opmærksom på, at langt de fleste bakkede initiativet op på LafM's årsmøde (KD 11/12). Lars Holm kalder LafM's afgørelse for en panikbeslutning. Man burde have afventet, at der blev iværksat et mere repræsentativt mediearbejde, »som bedre kan modsvare dansk tradition for kirke og kristendom.« Han undrer sig over, at der endnu ikke foreligger nogle vedtægter, der sikrer, at den folkekirkelige indflydelse bliver så stort, at det svarer til den reelle fordeling i befolkningen (DKt 25,389, jvf. KD 12/12). Villy Mølgaard hævder, at det er forkert at påstå, at der ikke findes vedtægter, når de rent faktisk har været kendt siden september (DKt 26,414, jvf. KD 18/12). Niels Jørgen Jensen slår fast, at det følgelig er forkert af

Lars Holm at påstå, »at Danmarks Kirkelige Mediecenter ikke bliver repræsentativ for det danske kirkeliv«, når LafM går ind og støtter arbejdet. Vores opgave er at sikre alsidighed og bredde, fastslår han og fortsætter: »Jeg er bange for, at vi i (KS), hvor vi hele tiden ynder at kalde os en folkelig bevægelse og ikke en forening, ved bestandigt at vende ryggen til realiteter og udfordringer isolerer os mere og mere folkeligt.« (DKt 26,412f.).

Sidst på året kom der også et spørgsmål fra det socialdemokratiske folketingsmedlem, Søren Nørgaard Sørensen, næstformand i kirkeudvalget, til KM Mette Madsen om ministeriets placering i forhold til Danmarks Kirkelige Mediecenter. Har det fået et officielt blåt stempel, spurgte han (KD 10/12).

Konfirmandundervisning

Inspireret af det forslag til forberedende konfirmandundervisning, som bl.a. 3 jyske biskopper stod bag (jvf. 1987, 242ff.) udsendte KM Mette Madsen først på året et udkast til en kgl. anordn. om forsøg med kirkelig dåbsoplæring. Udkastet blev sendt til biskopperne, Prf og LafM til høring med en meget kort frist, da det var hensigten, at anordningen skulle udsendes i løbet af forsommeren og træde i kraft allerede fra efteråret 1987. Det fremgik klart af udkastet, at der ved forsøgsundervisningen ikke måtte flyttes stof fra skolen til kirken. Formålet er på så tidligt et tidspunkt som muligt at gøre børnene fortrolige med den kristne børnelærdom og folkekirkens gudstjeneste. Og undervisningen skal foregå i de samme lokaler, hvori den egentlige konfirmationsforberedelse foregår (KD 7/2). Biskop Herluf Eriksen er tilfreds med KM's forslag. Der er forbedringer i det i forhold til det oprindelige oplæg, siger han. Han noterer med tilfredshed, at der indføres frivillighed, at forsøgsperioden er gjort kortere til kun 5 år, at der skal nedsættes et kompetent udvalg, der skal følge forsøgene og påse, at der ved tildeling af de 40 forsøgstilladelser tages både hensyn til den geografiske placering og den kirkelige geografi (KD 7/2).

Allerede før den kgl. anordn. var en kendsgerning, modtog KM en anmodning fra Ravnsbjerg sogn ved Århus om at få tilladelse til at iværksætte dåbsoplæring til efteråret. Sognets præster Ejvind Nielsen og Jørgen Gleerup havde fået 95 % af forældrenes opbakning i sognets 2 skoler til at iværksætte undervisningen i 3. klasse (KD 12/2, 25/2).

KM's udkast mødte ikke 100 % tilslutning. LafM's distrikforeningers svar var overvejende positive, oplyste formanden, gårdejer Henning Rasmussen. Men distrikforeningen i København mødte det med betænkelighed, fordi man ikke troede, at ordningen ville få gennem-

slagskraft i København (KD 9/3, 25/3). Prf frygtede, at en gennemførelse af ordningen vil gå ud over kristendomsundervisningen i skolen. Og man mener ikke, at den adskillelse, der igennem flere år har været på dette punkt, har forvoldt nogen skade (KD 25/3). I KD uddyber formanden, pastor Knud Møller Prf's opfattelse (8/4), det sker på grund af et angreb fra pastor Ejvind Nielsen (KD 3/4). Biskopperne var stort set positive overfor forslaget (KD 7/4, 8/4), dog indtog Vincent Lind et særstandpunkt. Efter hans opfattelse eksisterer der ikke noget særlig stort problem omkring dåbsoplæringen, derimod er der store problemer med skoleundervisningen i kristendom. Skal der etableres en ordening til afhjælpning af dette, skal denne undervisning foregå indenfor skolens almindelige undervisningstid, mener han (KD 21/4).

Præsten og religionspædagogen Kaj Mogensen kunne se mange gode sider ved forslaget og kom med sine kommentarer til det i form af 25 teser. Dog gjorde han opmærksom på, at man efter hans opfattelse ikke kan undervise sig ud af sekulariseringen. Det var også hans faste overbevisning, at ordningen – på længere sigt – ville gøre det vanskeligt at argumentere for skolefaget kristendomskundskab (KD 5/5). Dog mente han, at man skulle give sig god tid til overvejelser og planlægning, inden man eventuelt gik i gang. Flere andre mente, at det var bydende nødvendigt, at folkekirken tog udfordringen op her og nu, bl.a. pastor Asger Baunsbak-Jensen (KD 10/1) og folketingsmand Alice Brask (KD 27/1).

På LafM's årsmøde gav formanden Henning Rasmussen udtryk for frygt for, at forsøget kan give folkeskolen et påskud til at fralægge sig kristendomsundervisningen, i så fald har man gjort det danske folk en bjørnetjeneste, sagde han (MrBl 6-7, 190, JyPo 3/6).

Da KM Mette Madsen i begyndelsen af juni fremlagde den kgl. anordn. for pressen oplyste hun, at man i KM havde beregnet, at udgiften til undervisning af hvert hold vil beløbe sig til ca. 10.000 kr., der kunne betales af kirkekassen uden om rådighedsbeløbet. Der vil kunne iværksættes 40 forsøgsprojekter hvert år i den 5 årige periode, men hver tilladelse gælder kun for et år, dog med mulighed for forlængelse. Kontorchef Finn Langager i KM oplyste, at der allerede var indkommet næsten 20 ansøgninger fra sogne om at gå i gang allerede fra efteråret (KD 4/6). I første omgang var det kun jyske sogne der gik i gang. Otte var med fra begyndelsen (KD 3/9). Ravnsbjerg meldte om en god start på forsøget (KD 17/11). Pastor Poul Chr. Arnbak, Oue, kan også melde om stor opbakning, og han tror, at det skyldes, at det sker i ly af folkekirkens konfirmationsforberedelse. »Alle kan være med, uden at der ligger nogen speciel bekendelseshandling i at deltage« (DKt 14, 208f.).

Kristendomsundervisning

Det kom i årets løb til en ret omfattende debat om kristendomsundervisningen i folkeskolen, gymnasierne og HF. For de sidstes vedkommende skyldes det, at undervisningsministeriet udsendte et udkast til en ny bekendtgørelse om religionsundervisning, hvori det blev muligt at benytte op til halvdelen af den samlede undervisningstid i faget til kristendom. Det anser et flertal i religionslærerforeningens bestyrelse for uheldigt (KD 23/5, jvf. DKt 24, 376ff., 25, 395f. og lektor Hans Mikael Holt's artikel i TF nr. 10: Religionsundervisning i det sekulariserede Danmark). Mere opmærksomhed vakte det, at undervisningsminister Bertel Haarder sidst på foråret nedsatte et læseplanudvalg med biskop Herluf Eriksen som formand, der skulle kulegrave kristendomsundervisningen i folkeskolen. Haarder konstaterer, at kristendoms-kundskab i folkeskolen er blevet lavstatus fag, og den udvikling vil han gerne have brudt. Han ønsker, at det i højere grad bliver kristendommen, der kommer i centrum i religionsundervisningen. Undervisningen skal lægge op til en personlig stillingtagen. Ligeledes skal der inddrages alment menneskelige spørgsmål samt ikke kristne religioner. Ligeledes må det undersøges, om fritagelsesbestemmelserne bruges således, som det var hensigten (KD 2/6). På LafM's årsmøde sagde formanden, Henning Rasmussen, at vi snarest muligt bør have en ny folkeskolelov, hvor formålparagraffen igen kommer til at indeholde det evangelisk-lutherske kristne livssyn som grundlag for al undervisning (MrBl 6-7, 190, jvf. KD 3/5). KD's leder (6/6, jvf. lederen 3/6) glæder sig over, at han »sagde det klart og uden den »blufærdighed«, med hvilken mange ellers har forholdt sig til det forkyndende i skolens religionsundervisning«. Det socialdemokratiske folketingsmedlem Søren Nørgaard Sørensen siger nej til en gammeldags terpeskole og maner til, at vi står fast om frivilligheden som det bærende princip, i stedet for bevidst at vælge en forkyndende folkeskole (KD 10/6). Bertel Haarder siger, at folkeskolens formålparagraf er kulturløs, og han glæder sig over, at Ole Vig Jensen, Det radikale Venstre, også har givet udtryk for, at det er på tide at få ændret folkeskoleloven fra 1975 (jvf. 1976, 331f.). Pastor Tove Fergo benytter anledningen til at gøre opmærksom på, at det er på tide, at vi ser på de mange menighedsinstitutioner for børn, hvor det kristne livssyn ikke længere er grundlaget for dagligdagens arbejde (KD 11/6). Hans Mikael Holt slår fast, at det er væsentlig, »at få fjernet eller helt ændret den diskriminerende fritagelsesparagraf (TF nr. 10). KS's formand, domprovst Povl Killerich, siger, at Bertel Haarder ikke skal have utak for sit initiativ. Vi ønsker af hjertet, at faget »må få en ordentlig placering i undervisningsforløbet, – ikke ud

fra et missionerende, men ganske enkelt ud fra et bredt folkeligt synspunkt, fordi kristendom og kirke er en del af danskheden.« (DKt 21,318f., jvf. KD 10/10). I det samme nr. af DKt har seminarielektor Børge Troelsen, Århus en artikel: Religion i fremtidens skole, der æggede til megen modsigelse i de følgende numre. Han erkender, at man ikke fik løst religionsundervisningens problemer med skoleloven fra 1975, hvor man næsten kun var fikseret på at få løsnet forbindelsen mellem folkeskolen og folkekirken. »Det, der er behov for, er virkelig en total omlægning af faget/undervisningen, så det nu endelig kan blive klart, at når man i skolen taler om religion, sker det på skolens præmisser.« Udgangspunktet for undervisningen kan derfor ikke være, at vi har en kristen folkekirke i Danmark, mener han. Og det betyder helt konkret, at undervisningen ikke kan gives indenfor rammerne af et fag, »der hedder *kristendoms*kundskab«, hævder han. Han finder det rent ud sagt naivt at gå ud fra, at den bibelske fortælling står i centrum af nutidsdanskernes bevidsthed. Hvis de nye planer for religion i skolen blot lægger op til en styrkelse af den kendte kristendomsundervisning, »så bliver det ikke fremtidens, men fortidens skole, man tjener med sit arbejde«, fastslår Troelsen (324ff.).

Dermed var bolden givet op. I nr. 23 af DKt var der artikler om kristendomsundervisningen i skolen, skrevet af universitetslektor Svend Bjerg, pastor Richardt Riis, provst Ole Brandt-Pedersen. Bjerg's var ikke skrevet til lejligheden, men var indledningsafsnittet til Pædagogisk Manifests hæfte om kristendomsundervisningen. DKt's redaktør, pastor Lars Holm siger om deres indlæg, at den røde tråd i dem er, at Troelsen's standpunkt er udtryk for den forældede position, som tidligere benævntes som positivisme (353). Flere kommentarer til Troelsen kom i de næste numre (pastor Tage Rossel og fhv. øvelsesskolelærer Erling Pallesen 396ff., adjunkt Michael Bøss 370ff.). Pastor Andreas Davidsen kalder Troelsen's oplæg rene ord for pengene. Og han slår fast, at børn elsker fortællinger og lærer mere af dem end abstrakte ord kan registrere, og det gælder også de bibelske fortællinger. »De er og bliver kristendomsundervisningens livsnerve, både på grund af den viden de rummer om menneskelivets vilkår, men også fordi de hører med til vore menneskelige og folkelige rødder«. Ingen kan tage stilling til noget som helst, medmindre man kender sine egne forudsætninger, fastslår Davidsen (KD 29/10). Universitetslektor, dr. theol. Carsten Brengaard slår fast, at det i meget bred forstand er et alvorligt problem, »at den bibelske fortællerkreds og kristendommens centrale forestillinger ikke mere kendes« (KD 6/11). Fhv. seminarirektor K. F. Brondbjerg skriver, at »et fags betegnelse betyder mere, end man

skulle tro. For den markerer fagets hovedindhold«. Derfor finder han det meget uheldigt at ændre fagets navn til »religion« (KD 9/11). KD's leder finder, at religionslærerforeningen udsender et forkert signal med sit forslag til navneforandring til religion (21/12). Lektor Nina Tange Kristensen: »Faget må finde sin identitet på nutidens præmisser i en pluralistisk og sekulariseret skole, hvor man ikke ensidigt kan formidle »den store sandhed« om tilværelsen. Derfor må faget hedde religion ligesom før 1975« (kronik i KD 16/11).

Læseplansudvalgets formand oplyser, at han forventer, at man er færdig med arbejdet senest 1. juni 1988 (KD 24/12).

En film om folkekirken

Filminstruktøren Anne Wivel fik af Statens Filmcentral til opgave at lave en film om folkekirken. Og i efteråret havde denne film: »Ansigt til ansigt« premiere i København.

Instruktøren valgte at løse den stillede opgave ved at lade kameraet følge undervisningen på pastoralseminariet i København i efterårssemesteret 1986. Flemming Behrendt skriver i en omtale af filmen, at instruktøren med sin film forsøger det samme, som en af pastoralseminariets lærere siger om en prædiken, at det vigtigste ved den ikke er, »om tilhørerne bagefter kan referere indholdet, men om han mentalt bliver sat i svingninger af den. På samme måde har Anne Wivel søgt at spærre tilskuerne til sin næsten 3 timer lange film inde i et univers af ansigter, blottet for almindelig filmpoetisk garniture, men fyldt af en spænding, der bringer dem i svingningstakt med filmens stof.« (BeT 1/12, jvf. samme i MrBl, 1, 1988, 3f.). BeT's ukendte filmanmelder skriver, at man ikke tror det muligt, at en filminstruktør, der får til opgave at lave en film, der skildrer folkekirken, lukker sig inde på den næsten ukendte uddannelsesinstitution, pastoralseminariet, men resultatet, den meget lange og budgetoverskridende film, er »fremragende. Konstant medrivende, underholdende, engagerende.« (BeT 30/11).

Det er ikke nogen »informationsfilm om folkekirken, men et stærkt personligt dokument om det at blive og være præst« skriver KD's filmanmelder, pastor Johannes H. Christensen, der også er lærer i hymnologi på pastoralseminariet. Og han fortsætter: Anne Wivel har »lavet en flot, underholdende, underfundig film om præsten og præstens arbejde og forventningerne til det, og dermed om folkekirken.« (KD 30/11). Pol's Bent Mohn skriver: »Første halvdel af filmen føles som en evighed.« »Tre timers floskelsnak og ansigter i nærbilleder giver naturligvis følelse af at kende nogle af de medvirkende.« (Pol 30/11).

Professor Steffen Kjeldgaard-Pedersen skriver om den næsten en-

stemmige ros af filmen i den københavnske presse: »Begejstringen har været urimelig, for faktisk er filmen ikke noget særligt, men den udmærker sig ved ikke at være så kedelig, som den umiddelbart lyder til.« »At man ... alligevel ikke gaber sig i søvn, kommer sikkert af den dygtige vedligeholdte illusion om, at de nærfilmene personer får lov til at tale ud, så man tror, man lærer dem at kende.« »Filmen siger ikke meget om folkekirken«, men den giver et billede af pastoralseminariets undervisning, som ikke er særlig flaterende, fastslår Kjeldgaard-Pedersen (PrfBI, 2, 1988, 39ff.).

Højskoleforstander Ole Jensen finder, at det er »en virkelig anbefalelsesværdig film om kristendommen i dagens Danmark«. »Den er støvsuget for smartheder, næsten puritansk i sine virkemidler. Den er simpelthen bare optaget af de mennesker, der optræder i den, og i det de taler om.« Han bemærker, at Anne Wivel er blevet forelsket i de to fundamentalister på holdet, men det »skyldes et filmisk blik: De er de tydeligste typer, de er dem, der får de mest markante diskussioner i gang.« Og hun har ret i, at uden dem ville filmen have været mere kedeligt. Men dette punkt er også hans eneste anke over filmen. »Som dokumentation omkring folkekirken vil den give den uindviede et indtryk, som er skævt. Det er ikke karakteristisk at møde den fundamentalistiske type. Den er sjælden.« (HskBI 2, 1988, 21ff.).

Alterbogsforslaget

Når man går i gang med et så prætentivt forehavende, som at ville kuldaste en gudstjeneste, der har vist sig bæredygtig i 450 år, må en kritisk prøvelse være på sin plads, mener pastor A. F. Nørager Pedersen (TF nr. 7). Selv om der på denne plads blev skrevet meget om det nye alterbogsforslag i fjor (1987, 267 ff.), skal der bruges lidt plads på denne kirkehistoriske begivenhed også i år. Debatten fortsatte med uformindsket kraft. Der kom mange mindre indlæg i dagspresse og tidsskrifter, for de flestes vedkommende holdt de sig til de samme temaer som i fjor, men der kom også flere længere og vægtige indlæg. Begejstringen over det nye har i nogen måde lagt sig, man er kommet ind i eftertankens periode. Det var heller ikke for tidligt, for biskopperne besluttede sidst på året, at man ville sætte en ekstra dag af til forårsbispemødet i 1988, hvor man ville se at få afklaret alterbogsforslagets videre skæbne. »Allerede på januarbispemødet vil vi se at få lavet en køreplan for den videre procedure, hvorledes man skal forholde sig med de erfaringer der er kommet ud af brugen« oplyser biskop Ole Bertelsen (KD 2/11). På dette bispemøde satsede man på, at der kunne tages en ny autoriseret alterbog i brug til advent 1990 samtidig

med en ny bibeloversættelse (KD 7/1-88). I øvrigt skete der en del på denne front. En gruppe højkirkelige præster udarbejdede et kollektforslag som modtræk mod alterbogsforslagets kollekter af Anna Sophie Seidelin. Mange af det officielle forslags kollekter udtrykker en ubibelsk tankegang, og vi vil give menigheden noget at leve af, sagde Jørgen Sejergaard en af præsterne bag udgivelsen (MV nr. 4). Biskop Henrik Christiansen støttede udgivelsen økonomisk ud fra almindelig folkekirkelig interesse, og fordi der her er udført et seriøst og dygtigt arbejde (smst.).

Der var stor uenighed om, hvorvidt forslaget var godt, eller det kun var en af modernismens flygtige svaler. Pastor Bent Christensen, der har gjort en hel del ud af forslaget (jvf. PrfBl 22, 439f., 41, 788f.) mener, at indførelsen af de GT-lige læsninger stort set er det eneste positive ved forslaget, men de er så værdifulde, at de er al besværet værd, i stedet for bare at afvise hele forslaget (TF nr. 7). Professor Niels Hyldahl, der var medlem af liturgikommissionen, skriver, at det ikke så meget er det foreslåede udvalg af GT-lige tekster, der står til diskussion, »men snarere det forhold, at sådanne tekster overhovedet skal høres i gudstjenesten.« Han påviser, at denne opfattelse i nyere tid skyldes, at den berømte tyske liberalteolog Adolf Harnack forkastede GT som de kristnes bibel, den skulle gives tilbage til dets rette ejermænd, jøderne. Hyldahl betegner denne opfattelse som skæbnesvanger for kristendommen. »Kirken har dermed fornægtet sin egen historie, sin egen oprindelse: at kristendom efter sit begreb er sand jødedom« (TF nr. 9, 1986.).

Pastor Andreas Davidsen havde som helhed kun lovord til det nye forslag, dog mente han, at udgangslæsningens placering er og bliver et fremmedelement (KD 15/4 = PrfBl 19,367ff.). Pastor Henning Nielsen, der analyserede de NT-lige læsninger i det nye forslag, var tilfreds med det nye udvalg af især episteltekster, men han tvivlede på, at det såkaldte »epistelhad« vil blive dæmpet meget selv med det nye tekstudvalg på grund af udgangslæsningens stærke placering i højmesseforslaget (DKt 1-2,4ff.).

Endnu en gang var det de nye kollekter, der kom i skudlinjen. De er svært forståelige, fordi de er skrevet i knækprosa og flere af dem giver udtryk for dårlig luthersk teologi, anfører pastor Niels Eric Grunnet (KD 7/2). Grunnet synes at give udtryk for, at man på forhånd har lagt sig fast på en bestemt definition af tekstens mening, og at det lutherske forstås som en gentagelse af, hvad Luther og hans nærmeste medarbejdere sagde. Det kan da vist ikke være hans mening, for det måtte jo betyde, at han selv måtte undlade at formulere en prædiken, fastslår

pastor Johannes Væge (WA 13/2). Pastor Frede Møller mener, at de nye kollekter er »Kejserens nye klæder« om igen. »Kan menigheder og præster rundt omkring da ikke se, at »han har jo ingenting på?« (KD 1/4). Pastor Freddy Cortes undrer sig over, at der er så mange grundtvigske blandt de kirkeligt mest konservative, når det gælder det nye alterbogsforslag. Hverken liturgi, kollekter eller bønner er faldet ned fra himlen, men er menneskers værk, og derfor kan de også udskiftes, uden frelsen kommer i fare (KD 16/7). IM's nye formand, pastor K. Lindhardt Jensen, sagde i formandsberetningen på IM's årsmøde, at han ikke ville afvise, at der er et vist behov for en ny alterbog. De gode ting i forslaget overskygges fuldstændig af de dårlige kollekter. Og han frygter også, at epistellæsningsens placering kan føre til, at den helt glider ud. »Det vil være en ulykke for vor kirke, dersom dette forslag bliver autoriseret« (IMT nr. 25).

Der blev fornyet debat om kirkebønnen i årets løb. I et svar til folketingsmedlem Jørgen Lenger (SF) siger kirkeministeren, at liturgi-kommissionen imod hendes forventning har undladt at foreslå en ændring af kirkebønnen, derfor har hun bedt biskopperne om at tage sig af den sag (KD 16/1, jvf. 1987, 270). Da liturkommissionen udsendte en betænkning om konfirmation og begravelse, viste det sig, at Erik A. Nielsen ikke var medunderskriver. I et efterskrift til forordet så han sig nødsaget til at begrunde hvorfor, og gav samtidigt udtryk for, at han ville tilbagekalde sin underskrift under alterbogsforslaget, hvis noget sådant var muligt. Grunden var uenigheden om kirkebønnen, hvor han anklager kommissionens øvrige medlemmer for udemokratisk spil ved det, at han ikke fik mulighed for at afgive et særvotum (jvf. betænkning nr. 1100, KD 19/5, PrfBl, 46, 877ff.; jvf. tillige kommissionens formand i PrfBl 1-2, 15ff.). Provst N. C. Lilleør slår fast, »at der ikke er teologisk basis for at nægte at bede for kongen. Der er politiske, taktiske og private fornemmelser bag... men det er jo en anden sag« (KD 20/11).

Pastor Visti Christensen er utilfreds med, at det kun er de sogne, der har prøvekørt forslaget, der er blevet bedt om at rapportere til biskopperne om deres erfaringer med forslaget. Det er ikke utænkeligt, at der i mange sogne har fundet en indgående og kompentent drøftelse sted forud for en beslutning om ikke at ville afprøve forslaget. Derfor kan der bag et nej til at prøvekøre forslaget ligge en væsentlig opinion, som man derved afskærer sig fra at få med i sine betragtninger, hvad han finder meget uheldig (KD 9/12).

Folkekirkens ansatte

I 1987 blev det ikke til det store antal præstesager. Dommer Peter

Garde, der havde forsæde i Lyng-Uggeløse-sagen (jvf. 1987, 258f.), gav udtryk for, at ingen andre retssager bliver ført så lidenskabelig som præstesager (JyPo 5/6). Pastor Egon Lausen gav udtryk for, at det sandsynligvis er for vanskeligt at få en præst afskediget med de nuværende regler. Han gjorde samtidig opmærksom på, at de fleste præstesager jo ikke handler om den forkyndelsesfrihed, der er årsagen til præsters meget sikre ansættelsesforhold (KD 22/4, jvf. 23/4 og KD's leder samme dag). Biskop Georg S. Geil kunne ønske, at man kunne komme ud af de desværre af og til forekommende uløselige præstesager, hvor der for så vidt ikke er noget galt med præsten, men det kan bare ikke gå længere i den pågældende menighed, på en langt smidigere måde end hidtil, ved at biskoppen fik indstillingsret til ministeren til et af embederne ved en kirke, hvor der er tre hele stillinger (KD 1/5).

Inge-Lise Wagner afskediget. Allerede kort tid efter, at hun havde genoptaget sit arbejde efter den 9 måneders lange suspension under provsteretssagen (jvf. 1987, 254ff.) kom hun igen på kant med sit menighedsråd. Indtil april måned havde hun kun deltaget i et menighedsrådsmøde, og det havde hun endda forladt før afslutningen i vrede. Hendes begrundelse for at udeblive var, at der ikke var indkaldt til dem på reglementeret vis. Derudover rettede hun voldsomme beskyldninger imod sit menighedsråd og kirkebetjeningen. Hun mente, at flere medlemmer af rådet bevidst forsøger at chikanere hendes arbejde og anklager dem for at have fjernet nogle af hendes papirer fra menighedshuset. Det sidste forhold fik hende til at true med politianmeldelse. Menighedsrådet reagerede over for de anførte forhold ved at sende en klage over hende til biskop Henrik Christiansen (JyPo 19/4, BT 20/4, KD 22/4, Pol 22/4), der sendte klagen videre til KM. KM tog først stilling til sagen ud på efteråret efter et møde med Inge-Lise Wagner, hvor KM Mette Madsen fik bekræftet, at der foreligger så betydelige samarbejdsvanskeligheder mellem præsten og menighedsrådet, at der ingen anden udvej var end afskedigelse. Denne kunne dog først effektueres efter en tre ugers frist til præsten og hendes organisation Prf til at udtale sig skriftlig om sagen. Men det var ventet, at det ville ende med afskedigelse (KD, Pol og BeT 22/10). Til Aalborg Stiftstidende erkendte hun allerede nu, at spillet var ude, og derfor var hun allerede gået i gang med at lave sin afskedsprædiken (jvf. WA 30/10).

Kort før jul var afskedigelsen med udgangen af marts måned 1988 en kendsgerning, men det må bemærkes, at hun *ikke* blev frataget kjole og krave (pol 15/12, KD, Pol og BeT 16/12, jvf. JyPo 5/12, jvf. til hele fremstillingen 1987, 254ff.).

Hørsholm. Rosa Petri, der i begyndelsen af 1986 blev ansat som

sognepræst i Hørsholm under megen virak, tog allerede sin afsked i slutningen af 1987. Årsagen angav hun som for stor arbejdsbyrde, så stor, at hun af helbredsgrunde ikke længere magtede at fortsætte som sognepræst (BeT 14/8). Det skal også nævnes, at Kirsten H. Eistrup, der i 1986 blev indstillet som nr. 1 af menighedsrådet, men som blev forbigået af biskop og KM, i 1987 blev ansat som sognepræst i Hørsholm, efter at hun havde virket flere steder som konstitueret sognepræst (jvf. PrfBl, 48, 935).

Svallerup ved Kalundborg. Her afbrød det andet menighedsråd indenfor 6 år samarbejdet med sognepræst Brita Houmøller Kønig. Ved menighedsrådsvalget 1984 nægtede det hidtidige menighedsråd at genopstille på grund af uoverensstemmelse med præsten. Biskop Bertil Wiberg erkender, at skønt det nye menighedsråd bevidst har ønsket at begynde på en frisk, blev alt ved det gamle. På et møde med menighedsrådet fik biskoppen rådet til at genoptage sit arbejde, men samtidig blev det pålagt præsten at etablere et godt samarbejdsforhold, i modsat fald kunne det få alvorlige konsekvenser for hendes ansættelse i folkekirken (KD 14/3, 28/3).

40 års-dagen for de 514 protesterende præster. Den 28/2 var det 40 år siden, at 514 præster advarede rigsdagen mod at sprænge det folkekirkelige fællesskab ved at tillade ordination af kvindelige præster. Fællesskabet Kirkelig Fornyelse benyttede anledningen til at fastslå, »at ændringen af den hidtidige ordinationspraksis netop har forårsaget det skisma inden for folkekirken, som de 514 præster advarede imod, og at erklæringen således bevarer sin fulde aktualitet.« (Re-Formatio 2,2, jvf. KD 2/3). Pastor H. C. Christensen hævder, at »skismaet, kirkesplittelsen er en kendsgerning«, selv om den ikke umiddelbart kan ses ved, at de 514 præster eller deres efterfølgere har forladt folkekirken (Re-Formatio 2,27f.). KD's leder mener, at »det skal for så vidt ikke beklages«, at de ikke har draget denne konsekvens (3/3, jvf. pastor Olav Fog i KD 23/4).

Folkekirkeligt ligestillingsudvalg. Spørgsmålet om de kvindelige præsters stilling fik fornyet aktualitet i begyndelsen af året, da KM bebudede, at hun ville nedsætte en arbejdsgruppe, der skal undersøge, hvordan praksis udvikler sig med hensyn til kvindelige præsters virke i menighederne og hierarkiet. Udvalget skulle være et supplement til regeringens handlingsplan for ligestilling mellem kønnene. Udvalget skal bestå af folk fra KM, af biskopper; ligeledes anmodes Prf og LafM om at udpege repræsentanter (KD 6/1, 6/2). Ligeledes forlød det, at KM i forbindelse med udvalgsarbejdet overvejede at ændre praksis med hensyn til ordinationsgudstjenester, hvor en mandlig modstander

af kvindelige præster kunne nægte at lade sig ordinere sammen med en kvinde (KD 6/1). Dette forlydende, som viste sig at være uden bund i virkeligheden, var anledning til en efterfølgende voldsom debat og protest mod dette arbejdsudvalgs kommissorium og sammensætning. Endnu inden udvalget var en realitet protesterede 92 præster mod arbejdet og ville i det mindste have to kvindepræstemodstandere med i udvalget. Jørgen Glenthøj og Jørgen Sejergaard blev foreslået (KD 29/1, JyPo 30/1, KD 9/2 bringer navnene på de protesterende). KM Mette Madsen kunne berolige de protesterende med, at hun ikke på nogen måde overvejede at ændre ordinationspraksis (KD 6/2). Til SF-folketingsmanden Inge Harms, der spurgte KM, om hun ville ændre ordinationspraksis, så det ikke længere blev muligt for en mandlig ordinand at undslå sig for at blive ordineret sammen med en kvinde (KD 20/2), svarer KM, at der ikke eksisterer nogen som helst ordning, det er helt op til den enkelte biskop selv, hvorledes han ønsker at tilrettelægge ordinationer. Et indgreb i biskoppernes kompetence på dette område ville være uforeneligt med folkekirkens rummelighed (KD 2/3).

Biskop Georg S. Geil er formodentlig den eneste biskop, der holder separate ordinationsgudstjenester for mandlige kvindepræstemodstandere (KD 6/3). Han finder, at det er en rimelig og kirkelig ret, og simpel logik tilsiger, at KM ikke skal blande sig i biskoppernes ordinationspraksis. »Det der hører hjemme under biskoppens hånd, kan ingen part udefra stikke fingrene i« (KD 4/2). Pastor Jørgen Glenthøj skriver, at netop denne udtalelse viser, »at bispeembedet savner en kirkeretlig kontrol«, for »ordinationshandlingen er ikke biskoppens privatsag. Den er en liturgisk retshandling, der ikke tåler vilkårlighed«. Derfor må der »oprettes en kirkelig ankeinstans, hvor administrative afgørelser (ministeriets, biskoppernes og provsternes) kan sættes under kvalificeret retsprøvelse.« (KD 10/2). Ved sin ikke-indblanding i dette forhold undlader KM i realiteten at sikre de pågældende ordinander den ønskede ret, fastslår professor Regin Prenter (KD 5/2 jvf. læsebrev i KD 18/2 fra Prenter og Pastor Erik H. Bennetzen). Domprovst Karen Horsens mener ikke, at en separat ordinationspraksis er rimelig. »Det skal være en fantastisk flink biskop, som vil gøre det« (KD 7/3).

Medlemmer af udvalget blev: Kontorchef Kristian Bagger KM (formand), biskopperne Ole Bertelsen, Georg S. Geil (KD 11/2), Asger Gewecke, Lise-Lotte Højgaard (jurister i Prf), Anker Honore og Eli Højbjerg Andersen (LafM) (KD 25/3, jvf. 12/2 og 18/2).

Hen på efteråret protesterede en gruppe kvindelige præster over sammensætningen af udvalget, de fandt det meget uheldig, at ingen kvindelige præster havde fået sæde i udvalget. I et svar til folketings-

mand Arne Jensen (A) oplyste KM, at hun efter et møde med en gruppe kvindelige præster vil overveje en ny sammensætning af udvalget (KD 23/10). Gruppen, hvis talsmand var sognepræst Annelise Nordholdt, sendte den 4/9 et åbent brev til KM (jvf. PrfBl 41, 787), havde et møde med KM den 29/10, hvor det blev klart, at ønsket om repræsentation i udvalget ikke kunne imødekommes, men derimod kunne der tilknyttes et antal kvindelige præster, som skal fungere som konsulenter under hele forløbet af den sociologiske undersøgelse. Gruppen udpegede 5 præster til dette formål, gennem en forespørgsel i PrfBl søgte man at få samtlige kvindelige præsters tilslutning til valget af Annelise Brok, Vibeke Kersting, Gunda Jørgensen, Ruth Skovsborg og Anne Birgitte Villadsen som konsulenter (PrfBl 46,879). Som en replik til gruppens initiativer skriver medlem af Prf Hb, pastor Mary Holm-Larsen, at grunden til, at hun *ikke* har insisteret på, at der sad en kvindelig præst i udvalget, var, at hun sammen med den øvrige Hb var enig i, at der var tale om rent teknisk undersøgelse uden politiske overtoner af nogen art (PrfBl 48,921f.).

Hvad der siden er sket med de kvindelige præsters initiativ og udvalgsarbejdet er endnu ikke blevet åbenbaret for offentligheden.

Teologi ved at blive et kvindefag. Som et à propos til ovenstående må det nævnes at kvinderne i 1986 udgjorde mere end halvdelen af de nyindskrevne teologistuderende, og allerede fra 1988 vil flere kvinder end mænd blive teologiske kandidater. Antallet af kvindelige præster udgør nu en $\frac{1}{3}$ af samtlige præster, i alt 404 kvindelige præster fra årsskiftet og de allerfleste af dem er kommet til siden 1976 (KD 7/3, Pol 8/3). Pastor Kirsten Sandholt er irriteret over, at kvindelige præster og især dekanen for det teologiske fakultet ved Århus Universitet, lektor Kirsten Nielsen (KD 7/3) siger, at præstegerningen er naturlig for os kvinder (PrfBl 14,277).

Der blev rekordsøgning til de teologiske fakulteter i 1987 (KD 29/7) og på grund af biskoppernes intervention blev adgangs begrænsning undgået (KD 10/1, 4/3). En optælling i København viste, at af de 125 nye studerende er ca. $\frac{2}{3}$ kvinder (KD 6/8).

Irettesættelse fra kirkeministeriet til højkirkelig præst. Efter en klage fra menighedsrådet ved Sct. Jakobs kirke i København pålagde biskop Ole Bertelsen pastor H. C. Christensen dels at gennemføre højmessene på den måde, det er sædvane i folkekirken, dels at han skulle benytte folkekirkens sædvanlige præstedragt under gudstjenesterne, dels at han ikke måtte medbringe egne genstande til nadverfejringen og heller ikke medbringe ikoner (KD 22/5). Grunden til, at han medbragte egne nadvergenstande, er, at han som højkirkelig præst ikke mener at kunne

bruge det samme som hans kvindelige kollega, Mariann Schilder-Knudsen (Pol 26/5). Marianne Breyen Christiansen – medlem af menighedsrådet – gjorde opmærksom på, at det kun var et flertal i menighedsrådet på 9 mod to mindretal på 5 og 1, der har indklaget præsten for biskoppen. Mindretallene er veltilfredse med præstens arbejde, skriver hun (KD 29/5). Da H. C. Christensen ikke efterlevede Oletelsen's tjenstlige påbud indberettede denne præsten til KM for tjensteforseelse (KD 22/5). KM's behandling af indberetningen førte til, at pastor H. C. Christiansen fik en irrettesættelse, efter at han havde lovet at ville overholde de pålæg, som han havde fået af biskoppen (KD 8/10).

Det økumeniske og mellemkirkelige arbejde i Danmark

I 1987 var det 40 år siden, at LVF blev stiftet i Lund. I den anledning blev der holdt en jubilæumsfest og jubilæumsgudstjeneste i Lund i dagene 4-5/7 med deltagere bl.a. fra Danmark (KD 6/7, 7/7).

Umiddelbart efter – fra den 8-15. juli – holdt LVF hovedbestyrelsesmøde i Viborg, hvor der bl.a. skulle vælges ny præsident, efter at den hidtidige, den ungarnske biskop Zoltan Kaldy, var død (jvf. KD 19/5, 26/5, 29/5 og 5/6). Det skal bemærkes, at Kaldy var blevet valgt ved kampvalg med danskeren vicegeneralsekretær i Folkekirken Nødhjælp, Bodil Sølling (jvf. 1985, 255). LVF's nye præsident blev den vesttyske biskop Johannes Hanselmann.

Det danske hovedbestyrelsesmedlem af LVF, domprovst Karsten Nissen, Viborg, skriver i Viborg Stiftårbog, 1987, at vide kredse i folkekirken frakender det arbejde, som gøres af MKR og DØF værdi. Han fortsætter: »Vi mangler i overvældende grad bestræbelser for luthersk identitet i Danmark. Folkekirken står over for en række udfordringer af forkyndelsesmæssig, kateketisk og diakonal art, som kræver et kirkeligt fællesskab inden for rammerne af folkekirken.« (s. 79, jvf. KD 21/12).

Det fører os frem til en omtale af de bestræbelser fra forskellig side på at give folkekirken mellemkirkelige arbejde en mere officiel status end hidtil, hvor arbejdet er blevet udført af den frivillige kirkelige organisation MKR i tæt samarbejde med mellemkirkeligt sekretariat under Københavns bispekontor (jvf. 1985, 255f.; 1986, 264ff.).

KM Mette Madsen nedsatte 25/3-86 et udvalg, der skulle fremkomme med et oplæg til hende om det mellemkirkelige arbejdes fremtidige struktur. Udvalgets formand blev kontorchef i KM Asger Jørgensen, øvrige medlemmer var: vicegeneralsekretær Bodil Sølling, biskop Thorkild Græsholt, domprovst Holger Jepsen, gårdejer Henning Ras-

mussen, formand for LafM, sognepræst C. C. Jessen og fuldmægtig Aase Garvin, KM. Det var ventet, at det hurtigtarbejdende udvalg ville fremkomme med sin beretning i første halvår af 1987 (KD 10/2, 29/4), men uenighed i udvalget om DØF's rolle i en eventuelt fremtidig struktur forsinkede den, så den først udkom i slutningen af september. Det viste sig, at det kirkeministerielle udvalg i store træk havde fulgt fællesudvalgets oplæg. Der var enighed om, at der skal oprettes et mellemkirkeligt stiftsudvalg i hvert stift på 7 medlemmer med biskoppen som født medlem, men ikke født formand. De 4 af medlemmerne skulle være læge, men kun 2 gejstlige (fungerende præster i folkekirken). Af udvalgets arbejdsopgaver skulle der fra centralt hold kun fastlægges en, nemlig valg af et medlem til Det mellemkirkelige Råd. Hvad stiftsudvalgene i øvrigt ville tage op som arbejdsopgaver, måtte hver enkelt selv afgøre, ud fra stiftets traditioner og medlemmernes interesser. Udgifterne til stiftsudvalgenes arbejde foreslås dækket ved tilskud fra menighedsrådene, fra stiftsfonden, mens sekretariatsudgifterne dækkes af fællesfonden via stiftsøvrighedernes kontorholdsudgifter. Det centrale råd skal bestå af 12 medlemmer, et fra hver stiftsudvalg og 2 biskopper udpeget af KM. Derudover kan rådet supplere sig efter behov med kommitterede sagkyndige uden stemmeret. Der var ikke enighed om, hvilke arbejdsopgaver, der skulle pålægges rådet, og om, hvorvidt det skulle pålægges det at videreføre medlemsskabet af de internationale kirkelige organisationer. Ligeledes var der stor uenighed om, hvorvidt forbindelsen til DØF skulle være noget rådet selv skulle tage stilling til, eller det skulle pålægges at vælge en repræsentant til DØF's præsidium med deraf følgende konsekvenser for betaling af kontingent til DØF. Hvad angår det centrale råds finansieringsbehov, var der ikke foretaget konkrete beregninger. Men udvalgets udgangspunkt var, at der som hidtil skal ydes statstilskud over finansloven til mellemkirkeligt arbejde (1987: kr. 500.000). Derudover skal det være muligt for rådet at søge tilskud hos menighedsrådene og stiftsfonde, men i øvrigt skal udgifter kunne dækkes af fællesfonden. Altsammen ud fra et budget, der er godkendt af KM (jvf. betænkning nr. 1119 og KD 26/9).

Beretningen blev sendt ud til høring hos biskopperne, menighedsrådene og MKR med høringsfrist 15/2-88 (KD 15/10, 16/10). En gennemførelse af forslaget ville nødvendiggøre en tilføjelse i loven om folkekirken økonomi og i bekendtgørelsen om stiftsfonde. Det var oprindeligt meningen, at lovændringen skulle ske i folketingssamlingen 87-88, så den nye struktur kunne træde i kraft pr. 1/4-89 men senere blev høringsfristen forlænget til 1/5-88, så det er på nuværende tidspunkt overordentlig usikkert, hvornår ændringen træder i kraft, såfremt der overhovedet kommer noget forslag fra KM Mette Madsen.

Debatten, der kom, efter at beretningen blev offentliggjort, viser, at der stadig er meget stor modstand imod en officialisering af det mellemkirkelige arbejde. Der er især to hovedpunkter, som modstanden centrerer sig om: 1) kirkeforfatningsspørgsmålet (-spøgelset). Folkekirkens struktur gør, at *ingen* kan udtale sig på folkekirkens vegne, ved deltagelse i internationale konferencer eller lignende. Mere herom nedenfor. 2) Og spørgsmålet om folkekirkens forbindelse til den økumeniske bevægelse herhjemme. Forholdet til den internationale økumeniske bevægelse, f.eks. Kirkernes Verdensråd synes ingen ansvarlig virkelig at have sat spørgsmålstegn ved. Et andet hovedspørgsmål, som i beretningen er behandlet meget kortfattet er både stiftsudvalgenes og det centrale råds arbejdsopgaver. Mange ønsker det meget klart afgrænset, hvad stiftsudvalgene og det centrale råd kan beskæftige sig med. Det skal nok vise sig, at der bliver uenighed om disse spørgsmål, der i sidste ende måske umuliggør en løsning af folkekirkens mellemkirkelige arbejde på nuværende tidspunkt.

Svagheden ved folkekirkens nuværende MKR er, at den ikke har bredde, skriver KD's leder (26/9). På KS's årsmøde sagde formanden, domprovst Povl Killerich, i årsberetningen, at det mellemkirkelige arbejde ikke bliver folkekirkens før man lader det begynde som et jævnt stilfærdigt sognearbejde, helt adskilt fra det økumeniske. Derfor var han enig med udvalgsbetænkningen i, at menighedsrådene skulle have en afgørende indflydelse. Og han understregede, at der i KS er mange, der er helt enige med domprovst Holger Jepsen i, at der skal sættes skel mellem det mellemkirkelige arbejde og det økumeniske arbejde (DKt 21,32ff., KD 10/10). I den efterfølgende debat på årsmødet kom der flere kritiske røster om udvalgsbetænkningen, men biskop Herluf Eriksen sagde: »Den betænkning, der nu foreligger om det mellemkirkelige arbejde, er så tæt på det ideelle, som man kan forestille sig, så fornuftige folk som Henning Rasmussen og Holger Jepsen har deltaget i udarbejdelsen. Der er en teologisk klarhed i betænkningen, og med den som baggrund kan der siges fra overfor bestemte økumeniske interessegrupper.« (DKt 22,339). Rektor Gerhard Pedersen er »forundret over den monotome gentagelse af beskyldningen for at ville misbruge kirken som magtfaktor i en politisk og ideologisk kamp, som nu igen har lydt ved« KS's årsmøde (KD 21/10).

I sin landemodeberetning sagde biskop Ole Bertelsen, at han håbede, at det vil lykkes at få gennemført en ny officiel struktur for det mellemkirkelige arbejde. »Men det kræver rigtig nok, at den nye struktur i hvert fald kommer til at indeholde bestemmelser, der sikrer forbindelsen til de øvrige kirkesamfund i Danmark, og at folkekirken yder

også sit økonomiske bidrag til den fælles samtale og indsats i (DØF), ligesom jeg må finde det afgørende, at den erfaring og mellemkirkelige indsats, der finder sted i de folkekirkelige organisationer, især Folkekirkens nødhjælp og missionselskaberne bliver inddraget i Det officielle mellemkirkelige Råd's arbejde.« (Årbog for Københavns stift 1987, s. 87f., jvf. KD 17/10).

Folketingets kirkeudvalg ønskede ikke blot at få fremlagt et lovforslag om det mellemkirkelige, men også en redegørelse fra KM. Det betød, at den oprindelig påtænkte høringsfrist 15/3 blev til 15/2, for at KM kunne få tid til at udarbejde denne redegørelse så betids, at lovforslaget kunne fremsættes allerede i samlingen 87/88 dog ikke med henblik på vedtagelse førend i samlingen 88/89. Som tidligere nævnt blev fristen senere udskudt til 1/5 med de deraf følgende konsekvenser. Det gav mere tid til drøftelse af beretningen både i menighedsrådene og i offentligheden, som først rigtig kom i gang efter årsskiftet.

»Den foreliggende betænkning afslører, at der er to kirker og to folk«, mener provst N. C. Lilleør. Han mener, at selv om MKR taler smukt for sin sag, så er realiteten den, »at man gerne vil have en lang snabel ned i sognets kirkekasse« til at betale de kirkelige repræsentationsrejser til de fjerne lande, hvor de kirkelige konferencer finder sted og alt, hvad deraf følger. Han opfatter det ikke som andet end fromt mundvand, når det i beretningen står, at »når stiftsudvalgenes udgifter skal dækkes af kirkekasserne i stiftet, vil det anspore stiftsudvalgene til at gøre sig betydningsfulde og uundværlige i menighedernes bevidsthed.« (KD 29/12). Dermed var debattens karakter for så vidt angivet, da den rigtig kom i gang efter nytår.

Til slut i denne årsoversigt skal det nævnes, at formanden for LafM, Henning Rasmussen, der var medlem af det kirkeministerielle udvalg, i en redegørelse for beretningen skriver, at »det er mit indtryk, efter arbejdet med spørgsmålet om det mellemkirkelige arbejdes struktur, og de opgaver og forbindelser, der må være nu for Den danske Folkekirke at have og knytte til andre evangeliske kirker, at det ikke kan gøres mere folkeligt, end beretningen skitserer.« (MrBl 12,355f.). I det samme nr. af bladet har MKR et kollektopråb i en helsides annonce, der senere gav anledning til en del polemik.

MKR afleverede allerede i begyndelsen af dec. sit høringssvar, der i store træk var en tilslutning til beretningens forslag, dog ønskede man større stiftsudvalg og rådet udvidet med Københavns biskop som født medlem. Derudover var svaret ledsaget af et overslag over et nyt MKR's behov for penge; man forestillede sig, at der i 1989 var et behov for 3,6 mill. kr. (jfr. det offentliggjorte høringssvar og KD 8/12).

Nyreligiøsitet

To tildragelser i april måned satte for alvor gang i debatten om nyreligiøsiteten her i landet. Faderen til den ene af de to unge mennesker, der blev holdt »fanget« af Moon-bevægelsen (jvf. 1987, 272), havde held til at »befri« sin søn (KD 23/4). Der kom mange tilkendegivelser både for og imod denne »kidnapning«. Et tidligere moon-medlem hævder, at de unge bliver manipuleret (BeT 14/4). Europarådet skal se nærmere på de nyreligiøse sekters virke på tværs af landegrænserne, oplyste formanden for rådets juridiske udvalg, folketingsmand Bjørn Elmquist (BeT 14/4). Den socialdemokratiske folketingsmand Søren Nørgård-Sørensen foreslog, at folketinget indkalder til en høring om de nyreligiøses bevægelsers metoder i Danmark (BeT 14/4, Pol 14/4 og KD 23/4 jvf. BeT 15/7). Forældre skriger om hjælp til at få deres børn ud af Moon-bevægelsens klør (BeT 13/4). FDF/FPF iværksætter en oplysningskampagne om de nyreligiøse bevægelser (BeT 15/4).

Præster påvirkes også af de nyreligiøse, mener folkene bag Dialogcentret i Århus (KD 4/3). Det kunne næsten opfattes som en profeti, for midt i april bekendtgjorde en gruppe på ca. 35 præster, at de havde stiftet »Kirkeligt Forum for udforskning af et nyt verdensbillede« med det formål »inden for Folkekirken rammer at uddybe kendskabet til og studiet af videnskabens nye erkendelser, dybdepsykologiens indsigter og vor tids religiøse erfaringer«. Et af deres formål var at ændre folkekirken syn på de nyreligiøse bevægelser. Et bestyrelsesmedlem, pastor Torben Gudmand-Høyer, siger, at »folkekirken har låst sig fast i negative holdninger til de nyreligiøse« (PrfBl 23,454f., BeT 15/4, 26/4, JyPo 19/4). En anden af stifterne, pastor Ulla Sandbæk, sagde, at »fordi folkekirken forkaster mystikken i kristendommen, så møder kristendommen ikke med de ting, der kan tilfredsstillende befolkningens religiøse behov« (BeT 18/4). Lektor, civilingeniør Svann Risager var enig med Ulla Sandbæk og mener, at folkekirken må være mere åben over for de nyreligiøse strømninger (BeT 26/4). Pastor Asger Baunsbak-Jensen erkender, at folkekirken står over for en nyreligiøs udfordring, men det er ikke alene, som Ulla Sandbæk hævder, fordi folkekirken går rundt med et forældet verdensbillede. Men det virkelige problem er, »at det folkelige rodnet ikke længere er i orden i Danmark.« Derfor er det langt vigtigere, at få genformuleret de folkelige fællesværdier, vi har som dansk folk end at få et mere positivt syn på de nyreligiøse bevægelser (BeT 26/4). Biskop Bertil Wiberg så positivt på det initiativ, som de 35 præster havde taget og slog fast, at folkekirken også er for de nyreligiøse. Han ville ikke uden videre svare hverken ja eller nej til om folkekirken har svigtet (BeT 16/4), når op mod ¼ af befolkningen på en

eller anden måde er påvirket af de nyreligiøse, som lederen af Dialogcentret dr. theol. Johannes Aagaard hævder (JyPo 14/4). Universitetslektor Hans Raun Iversen »ser isolationen af mennesket i en kompliceret verden, som baggrunden for flugt ind i nyreligiøsitet.« Biskop Henrik Christiansen beder politikerne om at tænke på det tomrum, de efterlod, da kristendomsundervisningen blev fjernet fra skemaet til fordel for religion. Poul Brønsted, formand for folketingets kirkeudvalg, slår til lyd for, at det folkelige fællesskab styrkes. Det er det bedste våben mod de nyreligiøse bevægelers »lokkemad«, mener han (JyPo 14/4). Studenterpræst Johannes Værgе finder det positivt, at de pågældende præster vil forsøge »at arbejde sig ud af en uhensigtsmæssig præsterolle og en forsnævret virkelighedsopfattelse« (WA 1/5). Formanden for KC, pastor Svend Aage Kristoffersen, sagde på KC's landsmøde, at det er et spændende initiativ. Det er vigtigt med indsigt i et nyt verdensbillede mener han, og det er godt, at det er taget op til seriøs behandling af folkekirkepræster (KD 6/10).

I en artikel i TF (nr. 9) spørger en af de 35 præster, pastor Børge Salomonsen om mystikkens vej endnu er farbar. Han ser de 35 præsters initiativ som vendt imod de to toneangivende fløje i folkekirken: »En fundamentalistisk orienteret og en tideversk bestemt«. Nej, mystikkens vej er ikke farbar siger den tidligere generalsekretær for KFS, pastor Finn Kappelgaard (KD 1/10). IM's generalsekretær Poul Langagergaard skriver, at kirken dybest set kun har et modspil mod den nyreligiøse bølge, og det er »en styrkelse af alle gode kræfter, som vil bidrage til at skabe kirkelige vækkelsesmiljøer« (KD 30/4). »Klog folkekirkepolitik vil placere levende præster i centrale embeder på egne, hvor sværmeriet ellers breder sig«, skriver han i en leder i IMT (nr. 43). I en artikel i TF (nr. 8) skriver pastor Ole Skjerbæk Madsen, at nyreligiøsitetens åndelige verdensbillede er uforeneligt med traditionel bibelsk kristendom, mens den karismatiske fornyelse bliver inden for den bibelske kristendoms rammer, og det er svaret på, hvorledes det nyreligiøse problem skal løses, mener han.

Pastor Lars Holm, redaktør af DKt hilser de 35 præsters initiativ velkommen og skriver, at vi nok kommer til at tage den nyreligiøse trussel alvorlig, så vi indser, at et skuldertræk ikke kan gøre det ud for et argument. »Dels er der da givetvis indsigter og erkendelser, som også i vore egne sammenhænge kan frugtbar gøre den ikke ligefrem sprudlende fantasi og teologiske nytænkning, dels er der for alvor tankegange og begreber, der nødvendiggør et kvalificeret opgør«, mener han (DKt 9,123). Derfor har han bedt pastor Mogens Rosenkilde om en gennemgang af de nyreligiøse strømninger, hvilket sker i 5 artikler i

DKt fra og med nr. 8 (jvf. KD 1/5). Biskop Herluf Eriksen er enig i, at nyreligiositeten på sine steder er slået ret kraftigt igennem, men at 25 % af den danske befolkning skulle være grebet af denne form for religiøsitet anser han for utroværdigt. Han finder det godt, at mange præster og menighedsråd arbejder med spørgsmålet lokalt. »Der er hos mange en vilje til at finde en ny mening oven på det traditionsammenbrud, vi alle har oplevet. Tiden er ikke til at klynke, men til folkeligt og kirkeligt at besinde sig og tænke situationen igennem.« (Århus Stiftsbog 1987, 99). Grethe Rostbøl skriver, at der er god grund til at diskutere alvoren bag unge menneskers engagement i nyreligiøse bevægelser. Og hun gør opmærksom på, at det er vigtigt at gøre sig klart, »at det religiøse ikke er noget isoleret, metafysisk; men en del af et menneskeligt fællesskab i hverdagen, ved fester og højtider.« (BeT 27/4). Grunden til, at de unge tiltrækkes af de nyreligiøse bevægelser, er, at folkekirken »intet har at byde de unge i dag«. Vi må sætte os sammen for at drøfte, »hvad vi kan gøre for at skabe et kristent miljø for alle unge i menighederne«, fastslår den tidligere formand for FDF/FPF, seminarirektor Knud Munksgaard (KD 2/5). Formanden for Dialogcentret i København, cand. theol. Peter O. K. Olofson, skriver, at diskussionen mellem Gudmand-Høyer og Johs. Aagaard (jvf. Den Nye Dialog nr. 27) viser, at det er spørgsmålet om, hvad kristendom er, der skiller vandene mellem Dialogcentret og Kirkeligt Forum til udforskning af et nyt verdensbillede (jvf. Gudmand-Høyer's artikel i PrfBl 49,937ff.: Måske drejer det sig ikke om »nyreligiositeten«, men om vor egen forståelse af kristendommen). Og han bemærker, at det nye forum har indbudt til et kursus i healing m.v. (jvf. PrfBl 25,503) (KD 12/8, jvf. samme i Re-Formatio 4,84ff.) Pastor Lars Tjalve ser på Dialogcentrets blad »Den Nye Dialog«, årgang 1986. Efter at have læst de fire numre skriver han: »Det er godt, at vi har sådan noget! Men det er skidt, at det ikke er bedre!« Efter læsningen føler han sig både »oplyst og undervist og samtidig narret« (KD 16/3, jvf. Aagaard artikel i TF nr. 10: Det drejer sig om kosmologien).

I en artikel med overskriften: »Er højskolen åndelig lammet?« skriver Poul Engberg, at det ikke bare synes at være de folkelige oplysere, der er lammede. »Det samme gælder mange grundtvigske præsters kristelige oplysning«, og denne lammelse fremtræder også i forholdet til nyreligiositeten. »Fra kirkelig side burde Aagaard og hans dialogcenter ikke være det eneste svar« (HskBl 4,58ff.).

Professor dr. techn. Ulrik Krabbe mener, at hovedansvaret for opblomstringen af de nyreligiøse bevægelser her i landet »må lægges på den danske folkekirke og de ansvarlige personer i denne« (Pol 26/4).

Johs Aagaard finder, at folkekirkens identitet er på vej til at blive en formssag, »fordi mange tusinder af Folkekirkens medlemmer er blevet nyreligiøse på en måde, der er i åbenbar strid med Folkekirkens identitet. Men de drømmer ikke om af den grund af melde sig ud af Folkekirken«. Og sådan som vores kirke er skruet sammen, er det biskopperne der må tage stilling til det spørgsmål. Vi venter på en afklaring. »Kan der være ikke-kristne religioner i Folkekirken? Svar udbedes.« (KD 14/10). Biskop Thorkild Græsholt kommer med et svar til Aagaard på egne vegne, men dog som den biskop, der med særlig henblik på bispekollegernes arbejde, har »forsøgt at gennemtænke de juridiske forhold omkring de bevægelser, der tillader, at deres medlemmer forbliver i folkekirken«. Han slår fast, at det efter gældende lov ikke er muligt at være medlem af en religiøs bevægelse, der har en anden lære end folkekirken og samtidig bevare sit medlemsskab af denne. Men under vore forhold er det ikke sådan uden videre muligt at effektuere denne bestemmelse. Vi har jo ikke i folkekirken noget embede som »landsinkvisitor«, fastslår Græsholt (KD 22/10).

Sognepræst Leo Kamstrup Olesen
Frankrigsgade 1, 2300 København S.

- Aagaard, Johannes 227-29
 Absalon 20-23, 25
 Achatius 60, 64f, 74
 Achen, Sven Tito 77
 Adolph, J. V. 184, 192
 Albrecht 89f, 97, 99f
 Alex, Benny 196, 198
 Alexander 61, 65, 81
 Algreen, P. K. 123f, 134, 139
 Aller, Edith 206
 Ambrosius 39, 43
 Ammundsen, Esther 189, 193
 Ammundsen, Valdemar 179-94
 Anastasius 24
 Andersdatter, Abigael 113, 116
 Andersen, Eli Højbjerg 220
 Andersen, Emmy 16
 Andersen, J. Oskar 10, 14, 179-84, 192
 Andersen, Leif 196
 Andersen, Matthias 134
 Andersen, Niels 107
 Andersen, Niels Knud 9-16
 Andresen, C. C. 129, 131f
 Anna Catharina 85-101
 Anna af Preussen 98f
 Arentsen, Arent 113-121
 Arnbak, Poul Chr. 211
 Arthur 61, 65, 81
 Aslaksen, Cort 99
 Auerbach, Erich 29
 Augustin 39
 Avenarius, Johannes 104

 Bagger, Kristian 220
 Balslev, Sophus Theodor 164
 Bang, H.v. Th. F. 185, 193
 Bang, J. P. 180, 192
 Banning, Knud 78-81
 Barbara 43
 Basilius 92
 Bau, V. Matthias 127f
 Baunsbak-Jensen, Asger 205-09, 211, 226
 Beck, Filip 177
 Beck, Vilhelm 162f, 166, 174, 177, 185, 193
 Beckett, Francis 33, 47, 75, 77f
 Behrendt, Flemming 214
 Bencard, Mogens 33, 47f, 50, 75, 78f
 Bendtsen, Anders 86
 Bennetzen, Erik H. 220
 Benz, Richard 79
 Bernhard af Clairvaux 91
 Bernhard, Jørgen 201
 Bertelsen, Iver 103
 Bertelsen, Ole 199, 215, 220-22, 224
 Beza, Theodor 104
 Bidsted, Kirsten Lading 33, 76, 82
 Bille, V. 149-53, 156, 173
 Bjerg, Svend 213
 Bjerre, Ax. 181, 192
 Blædel, N. G. 143f
 Bodilsen, Peder 18f
 Bornhak 90, 100f
 Borre, Harald 76f
 Brahe, Tycho 100
 Brandt, L. Chr. 125, 138
 Brandt-Pedersen, Ole 213
 Brasch, Chr. Henrik 135, 139
 Brask, Alice 211
 Braubach, Peter 109
 Breems, Laurids 114
 Breengaard, Carsten 19, 26, 29f, 213
 Brenz, Johann 109
 Brok, Annelise 221
 Brondbjerg, K. F. 213f
 Brun, Christen 107
 Brun, Christian 107
 Brun, Johannes 118
 Brun, Mads Nielsen 107
 Brun, Niels 107
 Brun, Oluf 105-08
 Brunov, Johan Jacobsen 118, 121
 Bruun 155
 Brændgaard, Ivar 197
 Brønsted, Poul 227

- Buchwaldt, Wolf von 114-121
 Buck, Carl Chr. Vald. 128
 Bullinger, Heinrich 109
 Bundgaard, Niels 142
 Burke, Peter 77
 Bøss, Michael 213

 Caiger-Smith, A. 78
 Cappelørn, Niels Jørgen 197, 199-201, 203, 207
 Catharina 38f, 42f, 70
 Catharina von Brandenburg 87, 89-91, 95
 Christensen, Anders 119
 Christensen, Bent 216
 Christensen, Eline Joh. 132
 Christensen, H. C. 219, 221f
 Christensen, I. C. 147, 158, 173
 Christensen, Johs. H. 214
 Christensen, Karsten 111
 Christensen, Kurt 196
 Christensen, P. 33, 47, 65, 74-76, 78, 81f
 Christensen, P. N. 125
 Christensen, Peder 114
 Christensen, Torben 11
 Christensen, Visti 217
 Christian II 35
 Christian IV 88, 95, 97-101, 107
 Christian VI 145
 Christiansen, Henrik 207, 216, 218, 227
 Christiansen, Karin 206
 Christiansen, M. Breyen 222
 Christoffer 39, 42f, 46, 64, 70, 77
 Chrysostomus 92
 Clausen, Johan 114
 Clerqve, Johan Adolf de 116, 121
 Colein, Johannes 80
 Cornell 78
 Cortes, Freddy 217
 Croon, Helmuth 100f

 D'Ancona, Levi 80
 Dahlerup, H. 110

 Damm, H. J. F. 133
 Dante 29
 Davidsen, Andreas 213, 216
 Detmer, Joh. F. 133f
 Dietz, Ludwig 14
 Dinesen, Palle 202
 Domenichino 139
 Dorothea 43
 Dorph, A. 138

 Egidisøn, Peder 116
 Ejstrup, Kirsten H. 219
 Elberling, V. 139
 Ellekilde, Hans 140
 Elmquist, Bjørn 226
 Engberg, Poul 228
 Engel, Clara 130
 Engel, Niels Frederik 139
 Engelbreth, Kirst. Marie 133, 139
 Engelbreth, W. F. 123, 134, 139
 Engell, A. C. 134f
 Erik Emune 19
 Eriksen, Herluf 207f, 210, 212, 224, 228
 Erlendsson, Mette 33, 48, 75, 78
 Eskil 18f, 21-24, 30
 Eucken, R. 182
 Ewald, Carl 161

 Faing, Gil du 99
 Felter, Immanuel 200
 Fenger, H. M. 181, 192
 Fergo, Tove 212
 Fich, Andreas Gabriel 143
 Filip III 99
 Fog, Carl David 133, 139
 Fog, Olav 219
 Frederik II 111
 Friis-Hansen, J. 173, 184, 192
 Froschauer, Christoph 109
 Frye, Northrop 29

 Galskjøt, Johannes 127, 138
 Garde, Peter 217f
 Garvin, Aase 223

- Geddicus, Simon 88-91, 94f, 97f, 100f
 Geil, Georg S. 218, 220
 Geismar, E. O. 182, 192
 Gelasius 24
 Georg 42
 Gericke, Wolfgang 97, 100f
 Gewecke, Asger 220
 Gjellebøl, Jacob Elisius 130, 139
 Glahn, Hans Egede 132, 139
 Gleerup, Jørgen 210
 Glenthøj, Jørgen 195, 220
 Gram, Carl Ludvig 132
 Grand, Jens 9
 Grane, Leif 192f
 Gregersen, Hans 75
 Gregor 39, 43
 Gregor VII 25
 Grundtvig N. F. S. 17, 145f, 159
 Grunnet, Niels Eric 216
 Græsholt, Thorkild 222, 229
 Gude, L. 140
 Gudmand-Høyer, Torben 226, 228
 Gøricke, Ludvig 143

 Haarder, Bertel 212
 Habermann, Johann 87
 Hage, B. 76
 Hammerich, Fr. 143
 Hammershaimb, V. U. 135f, 140
 Hanghøj, Knud 163, 174
 Hanselmann, Johannes 222
 Hansen, Anders Gorm 131, 139
 Hansen, Chr. 137
 Hansen Fr. Em. 126
 Hansen, H. M. 127
 Hansen, H. P. 136f
 Hansen, J. 129
 Hansen, Lars 133
 Hansen, Mogens 206
 Hansen, P. O. Ryberg 190, 194
 Hansen, V. 134
 Happe, Peter 80
 Harald Hen 25

 Harbsmeier, Eberhard 173f
 Harms, Inge 220
 Harnack, Adolph 185, 193, 216
 Hartling, Poul 193
 Hauch, Carsten 141
 Hedager, A. J. Chr. 129, 131
 Heiberg, J. L. 136, 140
 Heiberg, J. A. 181, 192
 Heiberg, Knud 185, 193
 Heise, A. 76
 Heldvad, Niels 95
 Helene 56
 Helgesen, Poul 10
 Helk, Vello 101
 Hellvik, Olaf 76
 Helsingør, Peder Jensen 113-121
 Henrichsen, J. A. C. 127f
 Henrichsen, J. P. C. 135
 Hieronymus 39, 43
 Hoffmeyer, H. 180, 182f, 192
 Holm, Lars 207, 209f, 213, 227
 Holm-Larsen, Mary 221
 Holm-Nielsen, Svend 200f, 204f
 Holst, Christen Møller 127, 138
 Holst, Mathiasen Pedersen 114
 Holt, Hans Mikael 212
 Holtze, Friedrich 100
 Honore, Anker 220
 Horn, Fr. Winkel 26
 Horsens, Karen 174, 220
 Hosbond, Jens Pedersen 118, 121
 Howitz, D. C. Bonaventura 133, 139
 Hubener, Johs. 157
 Hyldahl, Niels 201, 216
 Højgaard, Lise-Lotte 220
 Hørning, Hans Jacob 133, 139

 Ilsøe, Harald 110
 Iversen, Hans Raun 166, 174, 227

 Jacobsen, J. C. 191, 194
 Jacobsen, Laust 131f
 Jensdatter, Anne 121
 Jensen, A. O. V. 134f

- Jensen, Arne 221
 Jensen, Chr. 136f
 Jensen, Chr. Axel 35, 76
 Jensen, Gustav M. 173, 183, 192
 Jensen, H. J. 132
 Jensen, Hans Anton 124, 135, 139
 Jensen, Jørgen 158, 173f
 Jensen, K. Lindhardt 199, 217
 Jensen, N. 134
 Jensen, Niels Jørgen 206f, 209
 Jensen, Ole 215
 Jensen, Ole Vig 212
 Jensen, P. 127
 Jensen, Per 206f
 Jensen, V. E. 124, 130f
 Jenssøn, Jens 114f, 120
 Jenssøn, Povel 114, 119
 Jepsen, Holger 206, 222, 224
 Jesabel 56
 Jessen, C. C. 223
 Joachim Friedrich 87, 94-97
 Johann Arndt 100
 Johann Georg 97
 Johansen, Gustav 186, 193
 Johansen, Niels 128
 Juel, Kjeld 107
 Jungmann, J. A. 76
 Jørgensen, Asger 222
 Jørgensen, Ellen 99
 Jørgensen, Frede 206
 Jørgensen, Gunda 221
 Jørgensen, Kaare Rubner 33, 50,
 57, 68, 75, 79f, 82

 Kaas, Jørgen 116
 Kaldy, Zoltan 222
 Kalkar, Christian 141-44
 Kall, J. C. 192
 Kappelgaard, Finn 227
 Karl den store 61, 65, 81
 Katholm, Rasmus 103
 Katzenellenbogen, A. 78
 Keen, Maurice 82
 Kersting, Vibeke 221
 Kier, Chresten 115, 120

 Kierkegaard, P. C. 128, 132, 138f
 Kierkegaard, Søren 182
 Kiilerich, Povl 212, 224
 Kirkegaard, J. J. 128
 Kjeldgaard-Pedersen, S. 214f
 Kjollerstrom, Sven 10
 Kjær-Hansen, Kai 202
 Kniebe, R. 101
 Knud 26
 Knudsen, Poul Bendix 206-09
 Koch, Hal 9, 11-13, 101
 Koch, Hans 179-94
 Koch, L. J. 193
 Koch, Olav 99
 Koch, P. G. 191, 194
 Koch-Petersen, Elsebeth 202
 Kock, P. D. 174
 Korner, Th. 186, 193
 Kornerup, Bjørn 13, 101, 140
 Korsgaard, Laurids 206, 208
 Koser, Reinhold 101
 Krabbe, Ulrik 228
 Krarup, Niels Thue 207
 Kristensen, Nina Tange 214
 Kristoffersen, Svend Aage 227
 Krogh, Chr. N. 111
 Kønig, Britta Houmøller 219

 Langager, Finn 211
 Langagergaard, Poul 196f, 204f,
 207f, 227
 Lange, F. C. Krebs 194
 Larsen, Iver 198
 Larsen, L. 136
 Larsen, Niels 125
 Larsen, Ole 133
 Larsen, Tove Lindbo 202
 Lassen, Erik 76
 Lassen, Thomas W. 33, 60, 65, 76,
 80-82
 Laub, Otto 173
 Lauridsen, Anders 103
 Lauring, Palle 99
 Laursen, L. 99
 Lausen, Egon 218

- Lebech, Mogens 120
 Legarth, Peter V. 196
 Lehmann, Edvard 185, 192f
 Lenger, Jørgen 217
 Leth, L. B. 123
 Lilleør, N. C. 217, 225
 Lillie, Louise 80
 Lind, Egmont 33, 59, 75, 80f
 Lind, Vincent 211
 Lindenchrone, Christen 138
 Lindhardt, P. G. 145, 164, 172-74,
 195
 Lorensen, And. 136
 Lorenzen, Vilh. 82
 Lund, Jens 164
 Lundbæk, Dorrit 76
 Luther, Martin 25, 94
 Lyschander, Klavs Chr. 104, 110
 Løgstrup, J. Th. N. 177

 Madsen, Mette 203, 208, 210f,
 218, 222f
 Madsen, Niels 127
 Madsen, Ole Skjerbæk 227
 Madsen, Peder 180f, 185, 187, 192
 Madsen, Poul 103
 Magnus-Petersen 76
 Malling, Anders 13, 81
 Margaretha 43
 Margrete I 11
 Mariager, Anders Jensen 103-111
 Mariager, Jens Jensen 110
 Mariager, Laurids Madsen 103
 Martensen, H. L. 123-40, 165
 Matthiesen, M. E. 164
 Maximillian II 97
 Meldal, Hylvad 130, 132
 Menelaos 56
 Michelsen, Michel 107
 Mikkelsen, Joh. M. 132
 Mogensen, Kaj 211
 Mohn, Bent 214
 Mohr, Mathias Anchersen 113,
 118, 121
 Moltesen, L. J. 180, 192

 Moltke, Adam Wilhelm 136, 140
 Moltke, Joachim G. 135, 139
 Moltke, Marie Elisabeth 140
 Monrad, D. G. 177
 Mortensen, Jens 196
 Muller, Johannes 193
 Muller, Mogens 195, 197-201
 Mullerus, Johannes 89
 Munk, Kristine 88
 Munksgaard, Knud 228
 Mynster, J. P. 124f, 127, 138f,
 145, 165
 Mølgaard, Villy 205f, 209
 Møller 143
 Møller, Carl Julius 128, 131
 Møller, Dag Monrad 199
 Møller, Dorthe Falcon 80
 Møller, Frede 217
 Møller, Hans Ulrik 127, 138
 Møller, Jacob 177
 Møller, John Ed. 125
 Møller, Knud 211
 Møller, Niels 111
 Møller, Otto 150, 159f, 162, 174
 Møller, Poul Martin 138
 Møller, Rasmus 127, 138

 Nebelong, Niels Sigfred 129, 138
 Neess, Christian 124, 138
 Neiiendam, M. 145, 158, 172f
 Nielsen, Chresten 114, 119
 Nielsen, Ejvind 210f
 Nielsen, Erik A. 217
 Nielsen, Frederik 179, 181, 192
 Nielsen, H. 134
 Nielsen, Harald 177
 Nielsen, Henning 216
 Nielsen, Jens 103
 Nielsen, Jens Ove 120
 Nielsen, K. M. 77
 Nielsen, M. 127
 Nielsen, Michel 113
 Nielsen, O. 129
 Nielsen, P. 129
 Nielsen, Peder 125

- Nielsen, Poul 124
 Nielsen, Simon Asger 80
 Nielsen, Villads 120
 Nielsson, Jens 116
 Nissen, Karsten 222
 Nordholdt, Annelise 221
 Norn, Otto 12
 Notke, Bernt 77
 Nygaard, Fr. 139, 174
 Nørregaard, Jens 11, 149f
 Nøsted, Ole Theodor 125f
- O'Connor, Mary Catharine 78
 Obermann, H. A. 80
 Occo 21, 26f
 Octavian 26
 Olofson, Peter O. K. 228
 Olrik, Jørgen 27
 Olsen, L. 134
 Olsen, Lars 127
 Olsen, Olaf 33, 64, 68, 76, 81f
 Ostenfeld, Harald 179, 184, 192
 Ottesen, Doris 199
 Ovesen, Lars Gottfred 130, 139
- Pallesen, Erling 213
 Pascal 182
 Pedersdatter, Anne 113, 116, 121
 Pedersen, A. F. Nørager 215
 Pedersen, Gerhard 224
 Pedersen, Jørn A. 197
 Pedersen, Knud 114
 Pedersen, Mads 113, 116, 121
 Pedersen, Niels 119f
 Pedersen, Peder 164
 Pedersen, Peder 119
 Pedersen, Peder 131f
 Pedersen, R. 134
 Pedersen, Sigfred 198
 Peersen, Jens 133f
 Peersen, Peer 133
 Petersen, Fr. 183, 192
 Petersen, H. P. S. 134
 Petersen, Jørgen Juul 208
 Petersen, L. W. Schat 191, 194
- Petri, Rosa 218f
 Pfaff 136
 Pfreundt, Jordan Hansen 92-94,
 101
 Pius V 97
 Pomarius, Johan 91f, 94
 Poulsen, A. S. 147f, 156f, 164f,
 174
 Poulsen, Ed. P. H. 125f
 Povlsen, P. Magnus 130
 Prenter, Regin 200, 220
- Radulf 27
 Rasmussen, Henning 210-12, 222f
 Rasmussen, Leif 196f
 Reau, Louis 76f
 Reravius, R. Hansen 86, 100
 Resen, Hans Poulsen 85f, 88f, 94f,
 96f, 100f, 200
 Richardt, Chr. 139
 Riis, Knud 196
 Riis, Richardt 213
 Ringbom, Sixten 80
 Risager, Svenn 226
 Rodsten, Jens 116
 Rosenkilde, Mogens 227
 Rossel, Tage 213
 Rostbøl, Grethe 228
 Roswall, Samuel 204f
 Rothe, Eigil 39, 44, 46f, 50, 57,
 76-78
 Rønnow, Jakob 197, 206
 Rørdam, H. Christian 141-44
 Rørdam, Holger F. 101, 110f, 141
 Rørdam, Marie 141
 Rørdam, Simonia 141
 Rørdam, Th. Skat 141-44, 147,
 174, 181-83, 192
- Sabatier 185, 193
 Sandbæk, Ulla 226
 Sandholdt, Kirsten 221
 Saxo 17-26, 29-31
 Saxtorph, Niels M. 33, 38, 48, 50,
 56, 75-82

- Scavenius, Peder Brønnum 125,
 127, 129f, 133, 138
 Scharling, C. H. 180f, 187, 192
 Scheller, Rita 100
 Schilder-Knudsen, M. 222
 Schiller, Gertrud 79f
 Schindler, Peter 166, 174
 Schjørring, Jens 123
 Schjørring, Jens Holger 192
 Schleiermacher 182
 Schmidt, Birger Reuss 202
 Schrod, Christoffer 109, 111
 Schwänenflugel, H. H. L. 185, 193
 Sebastian 39, 42f, 77
 Seidelin, Anna Sophie 197, 216
 Seidelin, Poul 197
 Sejergaard, Jørgen 216, 220
 Severinsen, P. 111
 Siegumfeldt, P. la Cour 181, 184,
 192
 Sigismund, Johann 89, 97-101
 Simonsen, Knud 76
 Sjøholm, Josef 156
 Skovgaard, Johanne 99
 Skovgaard-Petersen, Inge 17-26,
 31
 Skovsborg, Ruth 221
 Slange, Niels 85f, 90, 96f, 99
 Spangenberg, Johann 87
 Starkad 22f, 29f
 Stegmann, H. 76
 Stein, Harald 163f, 174
 Stein, Meir 99
 Stenholm, J. P. 76f
 Stephanus, Johannes 99
 Storck, H. B. 138
 Storm, Poul Andersen 118, 121
 Stub, Peder 114
 Sunesen, Anders 19
 Sven Grathe 23
 Svendsen, J. J. Frederik 124f, 138
 Svendsen, Mathias 80
 Sverre 25
 Swane 164
 Syv, Peder 136, 140
 Sølling, Bodil 222
 Sørensen, J. K. 139
 Sørensen, Jens 115, 119
 Sørensen, O. 129
 Sørensen, Peder 119
 Sørensen, Søren Nørgaard 210,
 212, 226
 Sørensen, Thue 114
 Tausen, Hans 14
 Tenenti, Alberto 78
 Terkildsen, J. K. 124, 135, 139
 Thaning, Andreas 135, 139
 Thaning, Terkel 137, 140
 Thomsen, J. Nordentoft 182f, 192
 Thomsen, Karen Christine 139
 Thomsen, O. F. T. 164
 Thorgaard, Jørgen 206
 Thurneysser 89
 Thøgersen, Mogens 80
 Tjalve, Lars 228
 Topsøe, F. V. W. 124, 130, 139
 Torbensdatter, Dorethe 113
 Torm, Fr. 179-81, 183f, 191f
 Toxværd, H. J. 129, 132
 Trock, C. 173, 177
 Troels-Lund, T. Fr. 182, 192
 Troelsen, Børge 213
 Tæbring, Niels Michelsen 113-121
 Ursula 60, 64f, 74
 Ussing, Henry 148, 151, 156f, 163-
 74, 190f
 Valdemar Atterdag 11
 Valdemar Sejv 19-23
 Vang, Carsten 199
 Verard, A. 78
 Villadsen, Anne Birgitte 221
 Villadsen, Niels 114f, 118-121
 Visby, Carl Holger 129, 131, 133,
 138
 Visby, Vilhelm H. H. 126, 138
 Vos, Reynhe de 110f
 Væрге, Johannes 198f, 217, 227

- Wagner, Inge-Lise 218
Wallin 78
Veibull, Curt 18-21, 26f, 30f
Weibull, Lauritz 18-21, 24-27, 30f
Weiger, Herman 110f
Wellhausen 189-93
West, Johan Wilhelm 136, 140
Westergaard, Harald 184, 192
Wiberg, Bertil 201f, 219, 226
Wiberg, S. V. 106f, 110f, 120f
- Winstrup, Peder 99
Vinther-Nielsen, Nicolai 197, 201
Wivel, Anne 214f
Worsøe, Hans H. 121
Wyss, Robert L. 61, 64, 81f
- Zeuthen, Ludvig 159f, 173
- Ørsted, Sophus Vilhelm 129, 138
Østrup, F. L. J. 192, 194